

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

**СОЦІАЛЬНА РОБОТА
І СОЦІАЛЬНА ОСВІТА
В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ**

Колективна монографія

Тернопіль 2023

Автори:

Розділ 1. Гончаренко О.В. – 1.1; Костіна В.В. – 1.2; Олійник Г.М. – 1.3; Петришин Л.Й., Степаненко В.І. – 1.4, Олексюк Н.С. – 1.5.

Розділ 2. Волошенко М.О., Калаур С.М. – 2.1; Іонова І.М. – 2.2; Лещук Г.В. – 2.3; Сорока О.В., Щербина К.Є. – 2.4.

Рецензенти:

Бриндіков Ю.Л. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки Хмельницького національного університету;

Волкова Н.П. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри інноваційних технологій з педагогіки, психології та соціальної роботи Вищого навчального закладу «Університет імені Альфреда Нобеля»;

Боднар О.С. – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та менеджменту освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
(протокол № 3 від 26 вересня 2023 р.)*

Соціальна робота і соціальна освіта в умовах сьогодення: проблеми та перспективи розвитку: колективна монографія / С. Калаур, Н. Олексюк, Г. Олійник, Л. Петришин та ін.; за ред. О. Сороки, Г. Лещук. – Тернопіль: Осадца Ю.В., 2023. – 288 с.

ISBN 978-617-8060-35-0

У колективній монографії зібрані наукові розвідки, присвячені актуальним проблемам сучасної соціальної роботи, соціальної педагогіки, соціальної освіти: висвітлені особливості соціальної та соціально-педагогічної роботи в контексті соціальних криз, розкриті окремі теоретичні та методичні аспекти підготовки фахівців соціальної сфери. Наукове видання буде корисним для фахівців, науковців, студентів та широкого кола читачів.

УДК 364-78+37.013.42](477)

ISBN 978-617-8060-35-0

© Колектив авторів, 2023

© ФОП Осадца Ю.В., 2023

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНА ТА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ КРИЗ4

- 1.1. Виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячому будинку сімейного типу засобами соціокультурної і дозвіллевої діяльності.....4
- 1.2. Загальні засади соціальної допомоги людям літнього та похилого віку в умовах сучасних соціальних викликів.....36
- 1.3. Особливості діяльності соціальних працівників у сфері громадського здоров'я: вітчизняний та зарубіжний досвід73
- 1.4. Соціальна відповідальність суб'єктів надання соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин.....97
- 1.5. Моделювання процесу надання соціальних послуг у територіальній громаді як запорука ефективності професійної діяльності фахівця із соціальної роботи127

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ158

- 2.1 The theory and practice of preparing future specialists in socio-economic specialties for the formation of conscious parenthood in youth.....158
- 2.2. До питання маркетинг послуг в організаціях соціальної сфери.....192
- 2.3. Етичні дилеми у теорії та практиці соціальної роботи.....225
- 2.4. Формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій засобами професійного самопроєктування254

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ286

РОЗДІЛ 1.

СОЦІАЛЬНА ТА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ КРИЗ

1.1. Виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячому будинку сімейного типу засобами соціокультурної і дозвілєвої діяльності

У сучасних умовах соціально-політичної та економічної нестабільності в Україні не втрачає своєї актуальності проблема виховання і розвитку дітей, які з різних причин втратили батьків. Залишившись без батьківської опіки і турботи, вони потрапляють до групи соціально-вразливих дітей і потребують особливої уваги з боку держави і фахівців різних галузей. Актуальності додає необхідність врахування тих особистісних характеристик, що притаманні цій категорії дітей, при формуванні їхніх знань, умінь та навичок для успішної соціалізації та інтеграції в суспільне життя.

Дитина, яка зростає в сімейному колі, має потрібні стартові можливості для власного соціокультурного розвитку та соціальної адаптації. Враховуючи зазначене, перед українською спільнотою постає надважливе завдання щодо впровадження сімейних форм утримання дітей, які з різних причин втратили батьків або лишилися без батьківського піклування. Підставою для радикальних трансформацій вітчизняної системи державної опіки над даною категорією дітей виступає міжнародний досвід у напрямку поступової відмови багатьох держав з гуманістично спрямованою соціальною політикою від інтернатної практики та переорієнтацію на створення сімейних форм опіки.

В Україні серед різних форм влаштування дитини, залишеної без батьківського піклування, традиційно пріоритет надається усиновленню та оформленню опіки. Утім, враховуючи визнання на державному рівні ефективності сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, актуалізується питання створення в нашій країні інноваційних соціально-виховних інститутів – дитячих будинків сімейного типу.

Важливим аспектом соціалізації вихованців ДБСТ є використання соціокультурного потенціалу як основи для усвідомлення власної суспільної значущості, формування системи ціннісних і культурних орієнтирів, набуття досвіду взаємодії з соціумом тощо.

Дитячий будинок сімейного типу як соціально-культурний простір для соціалізації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

Проблема дитячого сирітства з кожним днем стає актуальнішою і болючішою темою для нашого суспільства. Діти, які втратили батьків, або

їхні батьки в силу різних обставин не можуть виконувати свої обов'язки, потребують родинного тепла і виховання. Суспільство зобов'язане створювати умови для підтримки соціально незахищених категорій дітей, не ізолювати їх від соціуму, а інтегрувати у нього через пріоритетність в соціальній політиці саме сімейних форм допомоги дітям-сиротам.

У науковому (зокрема, соціально-педагогічному) і правовому полі поняття «втрата дитиною батьків» має такі два значення:

1) перше розуміння вважається традиційним і полягає у втраті дітьми біологічних батьків, які померли або загинули; таких дітей прийнято називати «дітьми-сиротами», адже через втрату батьків вони тимчасово або постійно перебувають поза сімейним оточенням;

2) друге значення використовується у разі відсутності поруч з дитиною батьків, що обумовлене різними причинами (позбавлення батьківських прав; відібрання дітей без позбавлення батьківських прав; визнання відсутніми безвісти; оголошення померлими; відбування покарання в місцях позбавлення волі; перебування під вартою на час слідства; розшуку органами внутрішніх справ через ухиляння від сплати аліментів; відсутність відомостей про місцезнаходження; неможливість виконувати батьківські обов'язки через тривалу хворобу або недієздатність та ін.); таких дітей прийнято відносити до категорії «діти, позбавлені батьківського піклування» (ЗУ «Про охорону дитинства», 2001¹).

В обох випадках утримання і виховання таких дітей бере на себе держава, про що зазначено в основному її документі – Конституції України (ст. 52). Основний закон закріплює, що «діти рівні у своїх

¹ Закон України «Про охорону дитинства» (№2402-ІІ від 26 квітня 2001 року). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним». Такий підхід визначає соціально-правовий захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як одне з пріоритетних завдань державної соціальної політики.

Починаючи з середини ХХ ст. у зарубіжній соціально-психологічній науці та з кінця 1980-х рр. у вітчизняному науковому полі, автори на позначення дитини, позбавленої батьківського піклування, почали активно вживати термін «соціальна сирота». За визначенням В. Яремчук, сутність цієї теоретичної конструкції полягає у розриві соціального і психологічного зв'язку між батьками і дитиною, що проявляється у відчуженні між ними, відсутності потрібної турботи і поваги до дитини, її індивідуальності, появі стану незахищеності від різних проявів навколишнього середовища (Яремчук В., 2010, с. 7–10²).

Соціальне сирітство є часто використовуваним терміном (зокрема, у науковому полі), але не закріпленим на законодавчому рівні, на позначення соціального явища, сутність якого полягає у виявленні великої категорії неповнолітніх осіб, котрі за різних обставин лишилися без піклування батьків. Соціальними сиротами називають дітей, які мають живих біологічних батьків. Проте, ці батьки фактично не займаються вихованням своїх нащадків і не піклуються про них.

Серед причин виникнення соціального сирітства можна назвати: низький рівень матеріального забезпечення багатьох сімей; безробіття обох чи одного з батьків; працевлаштування батьків за кордоном, що вимагає від них довготривалої відсутності в родині; відсутність постійного житла; асоціальний спосіб життя або участь у протизаконній діяльності одного або обох батьків; насильство щодо дітей у сім'ї тощо (Манохіна І., 2012, с. 26–27³).

Соціальне сирітство доцільно розглядати як соціокультурний феномен, який пов'язаний з послабленням соціального контролю з боку сім'ї як провідного інституту соціалізації, а також

² Яремчук В. В. (2010). Феномен соціального сирітства як наукова проблема. *Вісник психології і педагогіки ПНУ ім. В. Стефаника*, (15), 7–10.

³ Манохіна І. В. (2012). *Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування*: навч. посіб. Дніпропетровськ. 276 с.

трансформаціями у процесах міжпоколінної та міжособистісної комунікації між батьками й дітьми (Коваленко О., 2006⁴).

Вивчення досвіду щодо викорінення соціального сирітства показує його безрезультатність, що зумовлено причинами об'єктивного і суб'єктивного характеру. Зокрема, сучасна українська сім'я через тривалі трансформаційні процеси в країні часто переживає кризові періоди, що негативно впливає на стан дітей і детермінує поширення соціального сирітства. Така динаміка своєю чергою призвела до збільшення кількості специфічних установ – дитячих будинків і шкіл-інтернатів. Утім, вітчизняна система закладів державної опіки над осиротілими або покинутими дітьми й досі залишається побудованою на засадах колективного виховання, успадкованих від радянських часів, які, на жаль, не змінилися за роки незалежності України.

Специфіка соціалізації осиротілих і покинутих дітей у закладах державної опіки полягає у тому, що вони відрізняються від своїх ровесників, які виховуються в сім'ях:

– мікрочинники соціалізації дитини, яка через втрату родини виховується в інтернатному закладі, мають зовсім іншу ієрархію, ніж для дитини, яка виховується в сімейному оточенні (провідними агентами соціалізації виступають дитячий колектив, соціально-педагогічний персонал інтернатного закладу або соціальної служби);

– соціальні стартові позиції такої дитини обумовлені рівнем їхнього здоров'я (психічного і фізичного), виховання та освіти, які вони отримали в інтернатних закладах;

– ступінь відкритості / закритості виховної установи впливає на обмежене коло спілкування її вихованців.

Тобто, йдеться про те, що провідним фактором соціальної значущості осиротілої чи покинутої дитини є заміна родини соціально-виховною установою. Це негативно позначається в майбутньому на адаптованості молоді, з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, до дорослого самостійного життя. Якщо осиротіла дитина не змогла засвоїти позитивний соціальний

⁴ Коваленко О. (2006). *Соціальне сирітство як соціокультурний феномен*: автореф. ... канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини». Київ. 14 с.

досвід, то процес її соціалізації порушується, а поведінка стає соціально дезадаптованою (Бережна Л., 2013, с. 14–18⁵).

Отже, діти з сиротинців відрізняються від «сімейних» дітей рівнем розвитку особистості, станом здоров'я, інтелектом, що підтверджено спеціальними психологічними дослідженнями. Крім цього, у молоді з числа випускників інтернатних закладів відсутні необхідні життєві навички для початку самостійного життя. Зокрема, вони не мають навичок спілкування з іншими людьми, не вміють протистояти асоціальним явищам, переживають труднощі в особистому житті і побудові власної сім'ї.

Основним чинником, який впливає на становлення особистості вихованця інтернатного закладу, є пролонгована соціальна і психологічна депривація, яку науковці називають «закладовою» депривацією. Своєю чергою, психологи акцентують на ознаках так званого «госпіталізму», що проявляються у зниженій емоційності вихованців державних закладів опіки, їхній пасивності в організації і здійсненні будь-якої діяльності, а також підвищеному рівні конфліктності з ровесниками та іншими людьми. Отже, необхідність сімейного оточення для гармонійного соціального розвитку дитини, яка лишилася без родини, не викликає сумнів (Пеша І., 2012, с. 72–80⁶).

Міжнародний досвід державної опіки над осиротілими дітьми демонструє поступову відмову держав з гуманістично спрямованою соціальною політикою від інтернатних форм утримання таких дітей та орієнтацію на створення сімейних форм опіки.

Пріоритетною метою державної політики України у сфері соціального захисту дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, є організована діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування, спрямована на поліпшення становища цих дітей шляхом відновлення і реалізація їх прав на сімейне піклування (Мордань О., 2015, с. 31⁷).

⁵ Бережна Л. (2013). До проблеми соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у закладах інтернатного типу. *Гуманітарний вісник ДПУ імені Григорія Сковороди*. Педагогіка. Психологія. Філософія, (28), 14–18.

⁶ Пеша І.В. (2012). Дитячі будинки сімейного типу як особлива форма сімейної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. *Український соціум*, (1), 72–80.

⁷ Мордань О. О. (2015). *Державна політика щодо соціального захисту дітей, які залишилися без піклування батьків*: дис. ... канд. наук з держ. управ.: 25.00.02. Національна академія державного управління при Президентіві України. Київ, 234 с.

Для локалізації проблеми соціального сирітства на теренах України окрім проведення різних форм соціальної роботи з сім'ями, метою яких є формування основ відповідального батьківства, застосовуються різноманітні інноваційні сімейні форми опіки та утримання дітей, які з різних причин залишилися без батьківської турботи. Так, з 2005 р. триває реформування державної системи влаштування та опіки над осиротілими або покинутими дітьми, серед основних напрямків якого став розвиток родинних форм виховання і створення умов для реінтеграції таких дітей у сімейне оточення. Результатом проведених реформ стало існування в нашій країні чотирьох форм сімейного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської турботи (усиновлення; опіка; прийомні сім'ї; дитячі будинки сімейного типу), а також оплачуваної (сімейний патронат) і безоплатної (наставництво) соціальних послуг (Ілляшенко Ю., 2010⁸).

Отже, поряд з традиційними формами (усиновлення й опіка), які мають більш давню історію і традиції в нашій країні, з'явилися інноваційні форми сімейного влаштування і виховання осиротілих дітей (прийомні сім'ї, ДБСТ, сімейний патронат, наставництво та ін.). Їх поява зумовлена соціальними потребами гуманістичного виховання, максимальним врахуванням інтересів кожної дитини, необхідністю забезпечення оптимальних умов для її життєдіяльності у випадку позбавлення родинного оточення.

Серед зазначених інноваційних форм опіки належне місце займає дитячий будинок сімейного типу. Початок функціонування цього соціально-виховного інституту пов'язують з ім'ям австрійського лікаря і педагога Германа Гмайнера. Саме йому приписують його створення у 1949 р. в місті Імст SOS-Kinderdorf, що представляло собою дитячі містечка, об'єднані між собою в освітню систему. Згодом така практика опіки над осиротілими дітьми набула поступового поширення у багатьох країнах світу (Завгородня Т. і Плутагар І., 2021, с. 15⁹).

У Радянському Союзі зазначена система була запроваджена у 1987 р. в межах дослідно-експериментальної роботи, метою якої було

⁸ Ілляшенко Ю. Ю. (2010). *Становище дітей в Україні в період розбудови громадянського суспільства: історичний аспект (90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.)*: автореф. ... канд. істор. наук; 07.00.0 – історія України. Черкаси. 20 с.

⁹ Завгородня Т. К., Плутагар І. Б. (2012). *Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.)*: монографія. Івано-Франківськ. 208 с.

«визначення оптимального типу закладів» для утримання і виховання осиротілих дітей «від часу їх народження до початку трудової діяльності» (Власова О., 1993¹⁰). Через рік інновація була юридично закріплена прийняттям Постанови Ради Міністрів СРСР «Про створення дитячих будинків сімейного типу» (1988 р.), що передбачало створення у країні двох соціально-виховних структур:

1) дитяче містечко (створювалося з будинків для проживання сімей, які брали на виховання понад десять осиротілих дітей);

2) окрема сім'я (брала на виховання не менше п'яти дітей-сиріт; для родини виділявся спеціалізований будинок або багатокімнатна окрема квартира).

Зокрема, на території Української РСР у 1988-1991 рр. планувалося побудувати в Черкаській області ціле дитяче містечко. Утім цей соціальний проєкт так і не був реалізований через економічні й педагогічні труднощі, що призвели до відмови від нього.

Натомість практика створення окремих сімей, до яких влаштовувалися осиротілі діти, виявилася більш успішною. Тому в 1988 р. було прийнято Постанову Ради Міністрів УРСР «Про створення в республіці дитячих будинків сімейного типу», яка юридично закріпила в нашій країні нову сімейну форму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Метою її ухвалення було визначено «створення умов для дальшого посилення державної і суспільної турботи про дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, більш повного поєднання суспільних, колективних і сімейних форм виховання цієї групи підростаючого покоління». Також у даному документі визначалися вимоги до створення, діяльності і фінансування дитячих будинків сімейного типу (Токарчук Л., 2019, с. 64–69)¹¹.

На сьогодні функціонування даної форми сімейного влаштування регулюється Сімейним кодексом України, Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» і Положенням про дитячий будинок сімейного типу, в яких подане нормативне

¹⁰ Власова О. І. (1993). *Проблеми професійної підготовки вихователів дитячих містечок у спадщині Германа Гмейнера*. Дис. ... канд. пед. наук; 13.00.01 – загальна педагогіки та історія педагогіки. Київ. 146 с.

¹¹ Токарчук Л. М. (2019). Дитячий будинок сімейного типу: питання правового регулювання. *Правова держава*, (34), 64–69.

визначення досліджуваної форми сімейного утримання і виховання дітей з числа сиріт та позбавлених батьківської опіки.

Функціонування дитячого будинку сімейного типу як відносно інноваційної форми сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, зумовлено наступними факторами:

- визначення в Україні державних пріоритетів сімейного влаштування і виховання осиротілих і покинутих дітей;

- необхідність у забезпеченні природного права кожної осиротілої або покинутої дитини на виховання в сімейному середовищі;

- актуалізація принципів гуманістичного виховання українських дітлахів;

- створення оптимальних умов для утримання і виховання дітей, які з різних причин залишилися без батьківської підтримки (Лєскова Л., 2016, с. 26¹²).

І хоча на початку ініціативи дитячий будинок сімейного типу планувався як інститут державної опіки над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування, то на практиці він перетворився на родинну форму утримання і виховання таких дітей. З кожним роком кількість ДБСТ в Україні поступово зростала. Порівняймо дані статистичних звітів. Так, у 2000 р. їх функціонувало 91 одиниця, у 2005 р. таких закладів було вже 128, у 2018 р. у країні працювало вже 1039 закладів, де на сімейне утримання і виховання було влаштовано 6 тисяч 929 дітей.

Відповідно до сучасного правового поля, дитячим будинком сімейного типу вважається окрема сім'я, створена подружньою парою чи окремою особою, яка не перебуває у шлюбі, щоб опікуватися осиротілими або покинутими дітьми. Батьки-вихователі обов'язково мають бути повнолітніми і працездатними особами. Вони можуть взяти на спільне проживання, утримання і виховання не менше п'яти вихованців з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (загалом дозволяється брати на виховання не більше мають можливість проживати в ДБСТ до досягнення ними 18-річного віку або до закінчення навчання у професійно-технічних чи вищих

¹² Лєскова Л.Ф. (2016). Дитячі будинки сімейного типу як інститут соціалізації дітей. *World Science: International Scientific and Practical Conference*. (9), 24–27.

навчальних закладах (Положення про дитячий будинок сімейного типу, 2002¹³).

Дитячий будинок сімейного типу є альтернативним соціально-виховним інститутом для осиротілих чи покинутих дітей. Проте, його не правомірно відносити до дитячих закладів особливого типу (тобто, називати дитячим будинком). Прихильники сімейної теорії відносять дитячий будинок сімейного типу до окремого виду квазісімейної системи виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, що поєднує у собі ознаки інтернатної і сімейної форми влаштування.

Також серед науковців поширеним є думка, що ДБСТ – це різновид багатодітної сім'ї, де спільно з рідними дітьми батьків-вихователів живуть й утримуються діти-вихованці, які за різних обставин залишилися без батьківської турботи (Пеша І., 2012, с. 72–80¹⁴).

Основним виховним завданням дитячого будинку сімейного типу є соціалізація взятих під опіку дітей, що полягає в їхньому поступовому включенні до соціуму. Цей процес передбачає прийняття вихованцями соціального досвіду, засвоєння суспільних вимог і моральних принципів, здійснення соціально значущих (громадянських, сімейних та ін.) функцій. При цьому варто враховувати величезний вплив на протікання соціалізації того оточення, в якому перебуває дитина. Адже саме від оточення та відносин з ним залежить формування особистості. Тому важливим аспектом виховання у дитячому будинку сімейного типу є створення в ньому сприятливого соціокультурного середовища, що має стати підґрунтям для успішного розвитку соціально активної молоді, її соціалізації та інкультурації (засвоєння індивідом культурних надбань, що відрізняють його спільноту від інших людських груп).

Соціокультурне середовище дитячого будинку сімейного типу складає сукупність чинників (спілкування, побут, дозвілля, традиції, цінності), що забезпечують культуротворчу життєдіяльність великої родини. Створення в дитячому будинку сімейного типу соціокультурного середовища сприяє усвідомленню вихованцями своєї суспільної значущості, засвоєнню системи ціннісних ставлень і

¹³ Положення про дитячий будинок сімейного типу: постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 №564.

¹⁴ Пеша І.В. (2012). Дитячі будинки сімейного типу як особлива форма сімейної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. *Український соціум*, (1), 72–80.

культурних надбань, формуванню у них досвіду взаємодії з соціумом. Продуктом соціокультурного середовища стає інкультурація усіх її членів – і дорослих, і дітей, що проявляється в їхньому включенні в культуротворчу діяльність, духовне спілкування, естетичне освоєння навколишньої дійсності (Черніговець Т., 2013¹⁵).

Дитячий будинок сімейного типу, який забезпечує своїм вихованцям сімейне оточення і родинне виховання, виконує функції, притаманні звичайній біологічній багатодітній сім'ї. Утім, соціальна сутність функцій ДБСТ, як родини з великою кількістю дітей, набувають специфічного забарвлення. Зокрема:

– економічна функція полягає в отриманні батьками-вихователями державного фінансування, щоб матеріально забезпечувати прийомних дітей (натомість у звичайній багатодітній родині батьки самотужки вирішують економічні питання);

– виховна функція здійснюється з огляду на індивідуальні особливості розвитку і риси характеру вихованців ДБСТ, їх потреби та уподобання (у звичайній родині виховний вплив на дитину має постійний характер);

– на комунікативну функцію великий вплив здійснює посилене бажання батьків-вихователів та інших дорослих допомогти вихованцям у пошуках власної сім'ї (тоді як між біологічними батьками й дитиною почуття любові і довіри є природними);

– функція рекреації виявляється в психологічній підтримці прийомних дітей батьками-вихователями та іншими членами ДБСТ, компенсаторності різних психічних стресів, яких зазнала осиротіла дитина;

– регулятивна функція полягає у набутті вихованцями соціального досвіду, розширення меж спілкування, засвоєння суспільних обов'язків та прав під впливом родинних стосунків у ДБСТ;

– особливого значення у функціонуванні ДБСТ набуває феліцитологічна функція (у перекладі «феліцита» означає «щастя»), яка дозволяє задовольнити потреби прийомних дітей в емоційній підтримці і любові з боку батьків-вихователів, сформувати в них відчуття захищеності та потрібності, створення умов для їхнього щасливого життя в сімейному оточенні.

¹⁵ Черніговець Т. (2013). Дозвілля як чинник формування культурного простору в дитячих будинках сімейного типу. *Освіта регіону: український науковий журнал*, (3).

Також дитячий будинок сімейного типу як соціально-виховний інститут виконує низку специфічних функцій:

- функція із забезпечення сприятливих умов для виховання і всебічного соціального розвитку вихованців, формування у них необхідних побутових навичок;

- захисна функція в соціальному, економічному та психологічному контексті;

- функція передачі вихованцям соціокультурного досвіду багатодітної родини, формування сімейних традицій та ціннісних орієнтацій.

Отже, соціальні функції дитячого будинку сімейного типу як соціально-виховного інституту в переважній більшості не відрізняються від функціонування звичайної біологічної багатодітної сім'ї.

Водночас є декілька особливостей, притаманних лише дитячому будинку сімейного типу. Зокрема, прийомні діти не пов'язані з батьками-вихователями біологічними зв'язками. При цьому деякі окремі вихованці пов'язані між собою кровними стосунками, які у поєднанні з подружніми стосунками батьків-вихователів і батьківсько-дитячими стосунками утворюють позитивну модель сімейного життя. Дитячий же колектив створює позитивну модель стосунків з однолітками, умови для соціалізації вихованців у мікросередовищі.

Ще однією особливістю функціонування дитячого будинку сімейного типу є те, що до переліку обов'язків батьків входять не тільки обов'язки вихователів у соціально-виховному інституті, а й обов'язок виконувати роль господарів великої багатодітної родини. Перед батьками-вихователями постають завдання корекції занедбаності здоров'я і відставання у соціальному та психічному розвитку прийомних дітей, подолання наслідків психологічних травм та ін. Така робота потребує від дорослих психолого-педагогічних і медичних знань, володіння навичками розв'язання різних проблем своїх вихованців, зокрема засобами соціокультурної діяльності.

Дитячий будинок сімейного типу має значний соціокультурний потенціал для виховання своїх підопічних. Цей потенціал дозволяє досягти ДБСТ об'єктивних переваг перед іншими соціально-виховними інститутами, перш за все інтернатного типу, виходячи з наступного:

- природність виховного процесу;
- комплексний підхід до виховання і соціокультурного розвитку вихованців;
- індивідуальний підхід до виховання і соціокультурного розвитку кожної дитини;
- стійкий емоційний контакт між батьками-вихователями й прийомними дітьми, що базується на довірливих відносинах;
- зацікавленість у добрих стосунках між батьками-вихователями і дітьми;
- тривалий виховний вплив батьків на прийомних дітей;
- здійснення контролю за негативними впливами на дітей з боку зовнішніх факторів (однолітки, засоби масової інформації, література тощо);
- здійснення батьками-вихователями контролю за негативними проявами серед біологічних і прийомних дітей (Пеша І., 2000, с. 10¹⁶).

У соціокультурному просторі дитячого будинку сімейного типу відбувається його багатогранна життєдіяльність: формуються соціальні статуси дитини, їх права та обов'язки; закладається підґрунтя для становлення світогляду та переконань вихованців, їхніх ціннісних орієнтацій, морально-етичних ідеалів, естетичного смаку, уподобань, соціальної поведінки, трудових навичок тощо.

Сімейне дозвілля як засіб виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в дитячому будинку сімейного типу

Враховуючи те, що у самій назві дитячого будинку сімейного типу присутня складова «сімейний», то в цьому соціально-виховному інституті

перед батьками-вихователями постають такі ж завдання, що й у звичайній сім'ї, з-поміж яких провідне місце займає завдання щодо створення умов для виховання і всебічного розвитку вихованців, а також передача їм сімейних традицій та етнокультурного досвіду. Виховна роль батьків здійснює домінуючий соціокультурний вплив на розвиток підопічних дітей. Сімейна атмосфера багатодітної родини, створена дорослими, характер стосунків між подружжям, їхнє ставлення до праці, участь у суспільному житті, інтереси,

¹⁶ Пеша І.В. (2000). Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу: автореф. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 «соціальна педагогіка». Київ, 20 с.

ціннісні орієнтири та загальний культурний рівень формують у вихованців власні морально-етичні ідеали й смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтації – тобто усі ті якості, які формують особисту індивідуальність.

Проте, окрім позитивних характеристик соціокультурного середовища дитячих будинків сімейного типу, варто зацентувати увагу і на негативних моментах. Зокрема:

- неадаптованість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, яких взяли на виховання до ДБСТ, до сімейного способу життя;
- відсутність у вихованців відчуття сімейного колективу;
- аморфне ставлення прийомних дітей до різних видів життєдіяльності дитячого будинку сімейного типу (побутова, господарська, громадська, дозвіллева, творча та ін.);
- брак об'єднуючих культурно-дозвіллевих заходів у дитячому будинку сімейного типу;
- відсутність комунікації між членами багатодітної сім'ї;
- низький рівень морально-етичного виховання і культури поведінки вихованців;
- відсутність у вихованців мотивації щодо планування сімейного дозвілля;
- споживацьке ставлення вихованців дитячого будинку сімейного типу до будь-яких цінностей та ін. (Черніговець Т., 2013¹⁷).

Для запобігання негативних проявів у соціокультурному середовищі дитячого будинку сімейного типу в основу його родинного життя має бути покладена певна система цінностей членів сімейного колективу, зокрема родинні традиції і звички, дозвіллеві інтереси та уподобання, соціальні домагання і потреби. Відповідно, вихованці ДБСТ повинні засвоювати цінності і соціальні норми шляхом:

- залучення до культурних традицій, звичаїв і мови свого народу, які відтворюються в багатодітній родині;
- залучення до побутової культури дитячого будинку сімейного типу;
- наслідування позитивного прикладу батьків-вихователів, їхньої поведінки, манер та особливостей спілкування, виявлення у родині

¹⁷ Черніговець Т. (2013). Дозвілля як чинник формування культурного простору в дитячих будинках сімейного типу. *Освіта регіону: український науковий журнал*, (3).

взаємної любові і поваги, створюють сприятливе підґрунтя для соціокультурного ототожнення прийомних дітей з дорослими.

Отже, для повноцінної та успішної соціалізації, формування готовності прийомних дітей до самостійного життя особливу роль відіграє створення позитивного соціокультурного середовища і психологічного клімату в дитячому будинку сімейного типу, максимально сприятливих умов для розвитку вихованців з урахування їхніх індивідуальних потреб, забезпечення оптимальних умов життя та захисту прав.

Саме сімейне середовище дитячого будинку сімейного типу виступає для осиротілої чи покинутої дитини тим максимально сприятливим соціокультурним мікросередовищем, де сформується її особистість. Формування індивідуальності вихованця дитячого будинку сімейного типу – це результат його перебування у соціокультурному середовищі багатодітної сім'ї, в якій він розвивається і набуває певних якостей, що поступово засвоюються та усталюються. Індивідуальний розвиток вихованців ДБСТ здійснюється в контексті соціалізації і соціокультурного розвитку, основою якого виступає сімейне оточення та умови сімейного виховання в дитячому будинку сімейного типу.

На процес становлення і розвитку прийомної дитини впливає і мікроклімат у багатодітній родині, і взаємовідносини між її членами, і ставлення до дитини з боку інших членів, і матеріальні умови та ін. Саме родина виступає прикладом для наслідування у всьому, допомагає в реалізації потреби у соціальному спілкуванні, формує і розвиває у дитини певні якості, навички поведінки і способу життя, які відповідають прийнятним в суспільстві соціальним нормам і правилам.

Відповідно до зазначеного, на батьків-вихователів покладається турбота стосовно вихованців у таких напрямках:

- створення оптимальних умов (побут, харчування, догляд) для проживання і розвитку вихованців ДБСТ;

- забезпечення дотримання вихованцями ДБСТ оптимального режиму життєдіяльності (зокрема, планування справ на день або тиждень, розклад додаткових занять, розподіл обов'язків, планування відпочинку та ін.);

- забезпечення догляду за вихованцями дошкільного віку, проведення з ними розвивальних занять;

– контролювання та координація навчання дітей шкільного віку (установлення контактів з освітнім закладом, допомога у засвоєнні навчального матеріалу та виконанні домашніх завдань, контроль щодо відвідування освітнього закладу та ін.);

– сприяння у відвідуванні за бажанням дітей додаткових занять, а також виявлення дозвілєвих уподобань і творчих здібностей вихованців, їхній розвиток (приміром, відвідування позанавчальних закладів, музичної чи художньої школи, спортивних секцій, гуртків та ін.);

– слідкування за станом здоров'я і рівнем фізичного розвитку вихованців ДБСТ;

– організація відпочинку та дозвілля вихованців ДБСТ.

Характерною ознакою дитячого будинку сімейного типу є те, що батьки-вихователі не проводять чіткої межі між особистим і професійним життям, між робочим і вільним часом. Подібне об'єднання особистої та професійної сфер батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу, на думку авторів, слугують запорукою ефективного виховного впливу на вихованців.

Разом з цим важливо підкреслити, що самі батьки-вихователі не сприймають власну життєдіяльність у дитячому будинку сімейного типу як професійний обов'язок, а вихованців – як об'єкт професійного соціально-педагогічного і виховного впливу. Результати вивчення досвіду функціонування цих соціально-виховних інститутів демонструють, що дитячий будинок сімейного типу є для батьків-вихователів передовсім багатодітною родиною, в якій вони не розділяють дітей на рідних або прийомних і стають батьками для всіх вихованців. Отже, можемо стверджувати, що сім'я, родинні стосунки, спільне проведення вільного часу мають велике значення у житті батьків-вихователів.

Батьки-вихователі разом зі своїми дітьми й вихованцями планують і витрачають сімейний бюджет. Також на батьків-вихователів покладається обов'язок організації дозвілля і культурного відпочинку, виявлення і розвиток творчих здібностей вихованців дитячого будинку сімейного типу. Вони спільно з дітьми вирішують питання проведення сімейного дозвілля, куди поїхати, задовольняють свої дозвілєві і соціокультурні потреби. Усе це створює свою унікальну родинну атмосферу затишку і комфорту в дитячому будинку сімейного типу. Діти відвідують звичайні дитячі садки і

школи, заклади охорони здоров'я і заклади позашкільної освіти, отримують додаткову освіту тощо. Дитячі будинки сімейного типу допомагають дітям, які не можуть проживати у власній сім'ї з різних причин, отримати родинне тепло, батьківську любов, сімейний затишок, а головне – сім'ю (Черновалюк Ю., 2018, с. 96¹⁸).

Дитячий будинок сімейного типу виступає головним носієм соціокультурних цінностей для своїх вихованців. У цьому соціально-виховному інституті, як у будь-якій іншій сім'ї, дітьми засвоюється близько 60% від загального об'єму необхідної інформації, яка згодом перетвориться на основу для соціальної і культурної самоідентифікації особистості. У процесі формування у дітей навичок спілкування в багатодітній родині і опанування ними суспільно прийнятих стандартів поведінки робляться перші кроки на шляху соціалізації вихованців ДБСТ та їхнього соціокультурного розвитку. Ефективне родинне виховання у дитячому будинку сімейного типу має спиратися, найперше, на особистий приклад батьків-вихователів та їхній беззаперечний авторитет, індивідуальний підхід до кожної дитини, взаєморозуміння і доброзичливість, уважне ставлення до потреб, інтересів і бажань дитини тощо (Бабенко Н., 2008, с. 141–147¹⁹).

Значної актуальності набуває питання організації в дитячому будинку сімейного типу дозвіллевої діяльності і зокрема сімейного дозвілля, що мають безперечний вплив на створення соціально-культурного середовища в багатодітній сім'ї, вироблення ціннісних орієнтацій з метою духовного збагачення та задоволення культурно-дозвіллевих інтересів кожного її члена. Адже дозвілля має значний потенціал для створення соціокультурних орієнтацій окремих індивідів та різних соціальних груп.

Дозвіллям називають сукупність різних видів занять або діяльності, що здійснюється людиною у вільний час. Результатом дозвіллевої діяльності стає розвиток особистісних якостей людини, а її потреби – духовні, фізичні та інші соціально значимі – задовольняються. Дозвілля не повинно бути марним проведенням часу або байдикуванням, і не має відбуватися за принципом «що

¹⁸ Черновалюк Ю.Ю. (2018). Права та обов'язки батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу з виховання дітей. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція, (33), 96–98.

¹⁹ Бабенко Н.Б. (2008). Вплив соціально-культурної сфери на соціалізацію особистості. *Культура і сучасність*, (1), 141–147.

хочу, те й роблю». Дозвілля повинно бути розвиваючою діяльністю людини у вільний час, яка може полягати у засвоєнні соціокультурних цінностей, пізнанні нового, аматорській праці, творчості та іншим улюбленим заняттям особистості тощо (Кочубей Н., 2015²⁰).

Дозвілля є частиною вільного від роботи та виконання побутових обов'язків часу, яку людина може використовувати для спілкування з друзями, прогулянок і розваг, споживання цінностей духовної культури, а також інших форм нерегламентованої діяльності, що в результаті дозволяє особистості відпочити і забезпечити подальший власний соціокультурний розвиток.

Зважаючи на те, що дозвілля задовольняє не тільки дозвіллі потреби та інтереси людини, воно певним чином сприяє соціалізації особистості. Оскільки процес соціалізації передбачає зокрема опанування людиною соціально прийнятих зразків, засвоєння культурних норм і цінностей, залучення до культурних надбань людства, то дозвілля можемо розглядати як час для духовного зростання особистості, розвитку її творчих здібностей та моральних якостей [Бойко О., 2011, с. 15²¹].

Важливого значення набуває сімейне дозвілля. Адже саме сім'ю вважають основним носієм традицій, де формується духовний світ, виховується працелюбність та повага до старших. Сімейне дозвілля трактують як частину вільного часу членів родини, яку вони використовують для власної аматорської діяльності, розваг і відпочинку, самореалізації творчого потенціалу кожного члену сім'ї. Сімейне дозвілля є важливим соціокультурним феноменом, в якому поєдналися такі аспекти сімейної життєдіяльності, як родинні та святкові традиції, дозвіллі інтереси та потреби, система виховання та спілкування (Бабенко Н., 2005, с. 102–111²²).

Сімейному дозвіллю притаманний рекреаційно-розвиваючий характер. Воно здійснюється відповідно до національних й етнорегіональних традицій, сімейних цінностей і традицій життєдіяльності родини. В межах сімейного дозвілля задовольняються різноманітні потреби і реалізуються потенціали всіх

²⁰ Кочубей Н.В. (2015). *Соціокультурна діяльність*: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 122 с.

²¹ Бойко О.П. (2011). *Культура дозвілля у суспільстві ризику*: монографія. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 285 с.

²² Бабенко Н.Б. (2005). Соціально-культурний потенціал сімейного дозвілля. *Український соціум*, (5–6), 102–111.

членів сім'ї – від пізнавальних, естетичних, комунікативних, творчих до фізично-розвиваючих, гедоністичних і розважальних (Черніговець Т., 2013²³).

Враховуючи основні характеристики сімейного дозвілля, дозвіллєві заняття у дитячому будинку сімейного типу можна згрупувати за такими критеріями:

– за критерієм енергетичних витрат дозвілля розділяють на пасивне та активне;

– за критерієм дозвіллєвого спрямування дозвілля буває культурним, споживацьким та антикультурним;

– за критерієм кількості учасників, які беруть участь у дозвіллєвих заняттях, розрізняють такі види дозвілля: родинне, сімейне та дозвілля окремого члена сім'ї (або масове, групове та індивідуальне);

– за критерієм місця проведення дозвілля вирізняють такі види: дозвілля в колі родини, дозвілля в культурно-дозвіллєвому закладі, дозвілля на лоні природи тощо.

Також можна виокремити ще такі види дозвіллєвої діяльності в колі багатодітної родини:

– індивідуальне дозвілля (читання друкованої продукції – газет, журналів або книг, прослуховування радіо і перегляд телепередач тощо);

– публічно-видовищне дозвілля (відвідування дозвіллєвих закладів – театрів і кінотеатрів, закладів культури – концертів та музеїв, спортивних видовищ тощо);

– комунікативне дозвілля (спілкування з друзями, родичами, близькими, сусідами та ін.);

– спортивне дозвілля (заняття фізичною культурою, окремими видами спорту, ранкова та вечірня гімнастика, водні процедури);

– рекреаційне дозвілля (розваги та ігрова діяльність задля розумового і фізичного розвантаження, відвідування гуртків, любительських об'єднань та клубів за інтересами, танцювальних вечорів та дискотек, вечорів відпочинку, здійснення туристичних походів та мандрівок);

– пасивний відпочинок (прогулянки без певної мети, спокій, зміна напруженості врівноваженістю тощо);

²³ Черніговець Т. (2013). Дозвілля як чинник формування культурного простору в дитячих будинках сімейного типу. *Освіта регіону: український науковий журнал*, (3).

– заняття, які відносяться до антикультурних та антисоціальних явищ (безцільне «вбивання часу», зловживання алкоголем, наркоманія, хуліганство і злочинність, азартні ігри).

Дозвіллева діяльність у дитячому будинку сімейного типу допомагає створити в ньому соціокультурне середовище для успішної адаптації прийомних дітей до умов проживання в родинному середовищі. Критеріями успішності цього процесу є:

– усвідомлення, прийняття і виконання вихованцями ДБСТ норм колективного (у нашому випадку – сімейного) життя;

– гармонізація особистісного та сімейного у системі життєдіяльності дитячого будинку сімейного типу;

– контроль над поведінкою вихованців, можливість протистояння негативному впливу та адекватного ставлення вихованців ДБСТ до виховного впливу з боку батьків-вихователів;

– узгодженість взаємовідносин між батьками-вихователями і прийомними дітьми;

– активна участь вихованців у житті багатодітної сім'ї, якою виступає дитячий будинок сімейного типу;

– задоволення вихованцями своїм соціальним статусом;

– сформовані і розвинені у вихованців ДБСТ навички та вміння (побутові, трудові, комунікативні, соціальні та ін.);

– особиста культура і соціальна активність дітей.

Одним із провідних принципів сімейного дозвілля є принцип спільній участі батьків і дітей у дозвіллевих заходах. Проведення їх нарізно створює протиріччя з самою природою родинного дозвілля, оскільки окремі дозвіллеві заняття не сприяють взаємному збагаченню та взаємодії між членами сім'ї. Відповідно до цього принципу, наявність спільних інтересів і захоплень сприятиме вирішенню в дитячому будинку сімейного типу проблеми поколінь, побудувати, зблизити і зміцнити батьківсько-дитячі стосунки (Петрова С., 2017, с. 93–97²⁴).

Будучи своєрідною психолого-педагогічною системою, сімейне дозвілля забезпечує реалізацію таких соціальних функцій в життєдіяльності багатодітної сім'ї, якою є дитячий будинок сімейного типу:

²⁴ Петрова С. (2017). Роль соціально-виховного простору в становленні особистості дитини-сироти. *Нова педагогічна думка*, (1), 93–97.

– рекреаційна функція (спрямована на зняття виробничої перевтоми, відновлення фізичних, розумових і психічних сил кожного мешканця дитячого будинку сімейного типу, неформальне спілкування, зміцнення їхнього здоров'я шляхом участі в ігрових, оздоровчих, розважальних, спортивних та інших дозвіллевих заходах);

– виховна функція (загалом ця функція полягає у добровільному включенні людини в дозвіллеву діяльність і цілеспрямованому розвитку особистісного потенціалу; ефективність здійснення цієї функції у родинному колі ДБСТ визначається відповідним використанням вільного часу, формуванням високої культури дозвілля, раціональним використанням вільного часу);

– комунікативна функція (полягає у багатоаспектності сімейного спілкування в рамках дозвіллевої діяльності);

– соціальна функція (дитячий будинок сімейного типу стає тією соціальною групою, у межах якої вихованці соціалізуються, знаходять сенс свого існування, інтегруються в соціум, задовольняють потребу в самоідентифікації, відчують свою приналежність до багатодітної родини);

– творча функція (полягає у створенні оптимальних умов для виявлення і розвитку творчих здібностей кожного вихованця дитячого будинку сімейного типу; забезпечує самовдосконалення у вільний час);

– пізнавальна функція (задовольняє потребу в додатковій інформації та набутті нових знань; активна пізнавальна діяльність є важливим чинником соціально-культурного розвитку вихованців дитячого будинку сімейного типу);

– ціннісно-орієнтаційна функція (формування і розвиток соціокультурних цінностей, суспільно прийнятих норм і зразків поведінки вихованців дитячого будинку сімейного типу);

– функція інкультурації (полягає у входженні вихованців дитячого будинку сімейного типу в культуру, оволодіння ними етнокультурним досвідом: основний зміст інкультурації полягає в засвоєнні дітьми особливостями мислення й дій, моделями поведінки, які становлять культуру);

– гедоністична функція (забезпечує відчуття людиною в процесі дозвілля духовного задоволення, насолоди).

До означених функцій сімейного дозвілля в ДБСТ можна додати ще такі важливі функції: оптимізація подружніх та батьківсько-дитячих стосунків; збереження і передача сімейних традицій та звичаїв; формування у вихованців дитячого будинку сімейного типу довіри до суспільства та підготовка до системи суспільних відносин (Олійник О., 2016, с. 44²⁵).

Окрім реалізації основних соціальних функцій, сімейне дозвілля в межах функціонування дитячих будинків сімейного типу забезпечує:

- задоволення індивідуальних і спільних дозвіллевих інтересів батьків-вихователів та дітей;

- формування у його вихованців психологічної готовності до спільного проживання в ДБСТ, зокрема: відносини взаємної турботи, поваги, допомоги, підтримки, згуртованості, щирості, вдячності, співучасті, співпереживання, любові, вірності тощо;

- корекція відхилень у поведінці вихованців дитячого будинку сімейного типу;

- створення позитивного сімейного мікроклімату, що допомагає створити у вихованця ДБСТ позитивний «Я-образ», сформувати належну особисту культуру і творчий тип особистості, які характеризуються пролонгованою організацією часу, співвіднесеного зі змістом сімейного життя.

Соціально організоване дозвілля в дитячому будинку сімейного типу створює сприятливі умови для реалізації соціальних потреб його вихованців. Переваги сімейного дозвілля полягають у тому, що всі види соціокультурної діяльності, характерні для нього, засновані не на примусі, а на заохоченні. Участь у них викликана не необхідністю або вітальними потребами, а стимульована прагненням до вільного самовиявлення, забезпечує умови для задоволення будь-яких вищих потреб та культурних інтересів здорової людської особистості. Вона вільно реалізується у дозвіллевому просторі і часі, моделює соціальну діяльність та суспільні відносини ідеального суспільства.

Отже, дитячий будинок сімейного типу як звичайна багатодітна сім'я перетворюється на справжній осередок соціокультурного життя, відпочинку та сімейного дозвілля. Сімейне дозвілля стає важливим джерелом згуртованості багатодітної сім'ї, де родинне середовище виступає в якості соціокультурного підґрунтя для успішної

²⁵ Олійник О.О. (2016). Технології дозвіллевої діяльності з сім'ями. *Культура і сучасність*: альманах, (1), 41–46.

життєдіяльності дитячого будинку сімейного типу. Сімейне дозвілля впливає на формування системи ціннісних орієнтацій, які сприяють духовному збагаченню і задоволенню культурно-дозвіллевих потреб та інтересів кожного її вихованця.

Форми і методи залучення вихованців дитячого будинку сімейного типу до соціально-культурної діяльності

Функціонування дитячого будинку сімейного типу передбачає досягнення батьками-вихователями важливої соціально-педагогічної мети, яка полягає у забезпеченні якомога успішної адаптації вихованців до соціального середовища, максимальної нейтралізації попереднього негативного досвіду, компенсації недоліків фізичного і психологічного розвитку, набутих в умовах перебування в асоціальному оточенні (Пеша І., 2012, с. 72–80²⁶).

Специфіка соціокультурного розвитку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, обумовлена такими чинниками:

– набутим соціокультурним досвідом (приміром, у більшості сиріт він взагалі відсутній або на нього не зверталася увага в біологічних сім'ях дітей);

– віковими особливостями осиротілих дітей.

За спостереженнями психологів, переважна більшість цієї соціально вразливої категорії дітей і підлітків мають досить занижену самооцінку, у них відсутні навички спілкування. У дітей, які перебували в інтернатних закладах деякий або навіть досить тривалий час, спостерігається також високий рівень тривожності й замкнутості. Усе це призводить до певних особливостей у їхній картині світу, стратегіях спілкування та взаємодії з іншими дітьми, процесі формування соціальності. Особливості соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потрапили на проживання і виховання до ДБСТ, вкотре доводять актуальність та необхідність вивчення форм і методів формування їхньої соціальності шляхом залучення до соціально-культурної діяльності.

Загалом, грецьке слово «метод» означає «шлях, спосіб пізнавальної, практичної діяльності людини». Метод є сукупністю підходів, прийомів, операцій практичного чи теоретичного засвоєння

²⁶ Пеша І.В. (2012). Дитячі будинки сімейного типу як особлива форма сімейної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. *Український соціум*, (1), 72–80.

дійсності. Відповідно, до методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах виховання в дитячому будинку сімейного типу можна віднести метод стимулювання їх соціокультурної активності, метод формування спільної діяльності, метод фізичної релаксації та рекреації, а також включення в соціокультурну діяльність.

Загалом, соціокультурна діяльність – це цілеспрямований, спеціально організований процес залучення людини до культурних цінностей суспільства і активного її включення в цей процес. Соціокультурна діяльність є самостійною складовою загальної системи соціалізації особистості і соціального виховання. Метою соціокультурної діяльності є проведення змістовного дозвілля, задоволення культурно-дозвіллевих потреб, забезпечення оптимальних умов для творчої та аматорської самореалізації особистості, виявлення її здібностей та самовдосконалення у вільний час.

Соціально-педагогічний аспект соціокультурної діяльності в дитячому будинку сімейного типу полягає в створенні батьками-вихователями оптимальних умов для соціалізації, виховання і соціокультурного розвитку вихованців. Зазначені процеси здійснюються у дозвіллевих формах і спрямовані на вирішення наступних виховних завдань:

- залучення вихованців ДБСТ до культурних надбань, формування системи їхніх ціннісних орієнтацій;
- сприяння виявленню вихованцями ДБСТ своєї соціальної активності та ініціативи у дозвіллевій сфері, підвищення їхньої дозвіллевої кваліфікації, яка полягає у формуванні вмінь змістовно й різноманітно проводити свій вільний час задля саморозвитку і самовдосконалення;
- створення умов для виявлення і розвитку здібностей вихованців ДБСТ, реалізації їхнього творчого потенціалу і позитивного самоствердження.

Залучення вихованців дитячих будинків сімейного типу до соціокультурної діяльності має відбуватися шляхом впливу на розум і почуття дітей-сиріт з метою формування в них позитивних якостей і подолання негативних, а тому повинен виявлятися у наступному.

1 Формування позитивної «Я-концепції», яка ґрунтується на позитивному ставленні дитини до самої себе та об'єктивності її самооцінки; виступає підґрунтям для подальшого розвитку

особистості дитини. Позитивна Я-концепція характеризується такими трьома чинниками:

- упевненість дитини в доброзичливому ставленні до неї інших людей;

- переконаність в ефективному опануванні будь-яким видом діяльності;

- відчуття особистісної значущості, підвищення самооцінки та формування навичок комунікабельності.

Саме сфера соціокультурної діяльності надає можливість осиротілим дітям, які виховуються в умовах ДБСТ, розкрити нереалізований творчий потенціал і розвинути позитивне самоприйняття. Вагома роль при цьому відводиться батькам-вихователям, які залучають вихованців дитячого будинку сімейного типу до різних форм соціокультурної діяльності. Саме від їхньої мудрості, терпіння, підтримки, здійснення індивідуального підходу в значній мірі залежить, наскільки швидко дитина зможе опанувати той чи інший вид соціокультурної діяльності, познайомитися з надбаннями культурної спадщини, сформувати навички естетичного світосприйняття тощо. Перед батьками-вихователями стоїть важливе завдання вчасно помітити, підтримати та розкрити творчий потенціал кожної прийомної дитини, дати змогу їй повірити у власні здібності та сили, відчути значимість своєї діяльності для родини, в якій вона наразі перебуває і виховується.

Для успішного формування соціокультурних навичок, розвитку власного творчого потенціалу, кожна дитина має розуміти і відчувати значущість і важливість своєї діяльності не тільки для себе, а й для задоволення культурних потреб глядацької аудиторії. Тому залучення вихованців дитячих будинків сімейного типу до участі у заходах, що проводяться зокрема на базі місцевих закладів культури, є надзвичайно важливим.

2) Формування навичок колективної взаємодії та співпраці. Для успішної соціальної адаптації дитина має позитивно ставитися до себе і до інших людей. Якщо в дитини сформована позитивна Я-концепція, то в неї є розвинені такі навички та уміння, як: домовлятися з друзями, виконувати спільні дії, надавати необхідну допомогу, розподіляти обов'язки, зважати на інтереси й бажання інших дітей і дорослих, поважати думку іншої людини, позитивно вирішувати конфлікти та ін.

Особливо це стосується дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у яких через складні життєві обставини, в яких доводилося у прямому значенні цього слова виживати, дуже часто взагалі відсутня комунікабельність, вміння позитивно спілкуватися з однолітками та дорослими, домовлятися про спільні дії, спрямовані на отримання певного позитивного результату. Саме тому завдання батьків-вихователів поступово навчити взаємодіяти з іншими людьми, формувати комунікативну культуру тощо.

3) Формування необхідних умінь і навичок у відповідності з індивідуальними інтересами і нахилами дитини, потреби в соціально схвалюваній діяльності. Йдеться про те, що у свій вільний час вихованці дитячого будинку сімейного типу повинні займатися корисною діяльністю, вміти включатися у різні види діяльності, зокрема у соціокультурну і дозвілєву, мати навички самостійно її здійснювати.

4) Формування емоційного, етичного, вольового компонентів світогляду в дітей через естетичні уявлення у творчій діяльності. Важливо навчити вихованців дитячого будинку сімейного типу розкриватися і перевтілюватися.

Отже, в процесі здійснення соціокультурної і дозвілєвої діяльності з вихованцями дитячих будинків сімейного типу слід чітко розуміти специфіку її організації з даною категорією дітей, брати до уваги індивідуальні особливості та рівень розвитку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Залучення вихованців дитячих будинків сімейного типу до соціокультурної діяльності можливе шляхом організації батьками-вихователями сімейних дозвілєвих заходів: родинних свят, сімейних ігрових шоу, казкових спектаклів із залученням членів родини, творчих конкурсів тощо. Важливо, що під час спільної дозвілєвої діяльності батьки-вихователі і вихованці ДБСТ пробують себе у різноманітних амплуа: вони можуть бути і організаторами, і акторами, і консультантами, а також активними учасниками сімейних дозвілєвих заходів. Важливо також акцентувати увагу на самоцінності родинних дозвілєвих занять, яка полягає в тому, що в межах їх проведення власний досвід вихованців не просто передається їм (як у навчанні), він набувається та усвідомлюється ними, формується життєва позиція і самовизначення дітей.

Отже, у вихованців дитячого будинку сімейного типу в рамках соціокультурної діяльності поєднуються виховання і відпочинок. Відповідно, добір методів для організації соціокультурної діяльності повинен ґрунтуватись на основі цих цілей, а також на основі тієї чи іншої форми. Зокрема, у контексті дозвілєвої педагогіки під методами розуміють «шляхи і способи здійснення виховного і освітнього процесів у сфері вільного часу». Відповідно до зазначеного, вибір того або іншого методу залежить від форми реалізації соціокультурної діяльності – групової або масової.

У процесі вибору форм і методів залучення вихованців дитячого будинку сімейного типу до соціокультурної діяльності варто зважати на принципи дозвілєвої діяльності, які представляють собою соціальні, теоретичні, політичні, культурні, організаційні засади, на яких власне і базується соціально-культурна діяльність. Вони демонструють вимоги, що висувуються суспільством перед соціокультурною і дозвілєвою сферами.

Існує декілька класифікацій принципів. Зокрема, І. Гармаш визначає такі принципи соціокультурної діяльності:

– принцип інтересу – провідний в процесі здійснення соціокультурної діяльності; домінування зазначеного принципу обумовлено тим, що соціокультурна діяльність зумовлюється особистими потребами людини, а інтерес виступає її провідним мотивом. Батькам-вихователям дитячого будинку сімейного типу необхідно вчасно помітити інтерес, який дитина виявляє до певного виду діяльності, підтримати його та почати розвивати;

– принцип єдності рекреації й пізнання полягає у тому, що культура розширює кругозір людини, піднімає дозвілля на високий творчий рівень, може стати мотиватором для здійснення самоосвіти або саморозвитку;

– принцип спільної діяльності, яка формує створює традиції, реалізуючи закладений в дозвіллі творчий потенціал; роль батьків-вихователів полягає в тому, щоб навчити дитину домовлятися з іншими про дії необхідні для досягнення спільної мети (Гармаш І., 1992²⁷).

Залучення вихованців дитячого будинку сімейного типу до соціокультурної діяльності можна здійснювати з урахуванням інших

²⁷ Гармаш І.І. (1992). У годину дозвілля. Київ, 256 с.

принципів дозвілєвої діяльності, запропонованих українською культурологією І. Петровою:

– принцип інтересу (який так само, як і в попередній класифікації, вважаються провідним), який полягає у відповідності дозвілєвого заняття нахилам та уподобанням дитини, враховуючи її інтереси та сприяючи не лише їх задоволенню, а й пробудженню нових потреб і запитів, формуючи при цьому нові духовні цінності;

– принцип системності, який полягає у цілеспрямованій, системній організації соціокультурної діяльності з метою оптимального використання дитиною дозвілєвого часу, розвитку її індивідуальної соціальної ініціативи та активності, а також відволікання від асоціальної поведінки;

– принцип добровільності, який полягає у певній незалежності соціокультурної діяльності і вільному виборі дитиною дозвілєвого заняття;

– принцип диференціації, який полягає у врахуванні індивідуальних особливостей і творчих здібностей вихованців дитячого будинку сімейного типу, дозвілєвих інтересів і потреб, вікової специфіки, статевої приналежності, рівня духовного і соціокультурного розвитку тощо;

– принцип доступності, який полягає у задоволенні культурних потреб і запитів усіх вихованців ДБСТ, систематичне вивчення їхніх бажань з метою розвитку творчого потенціалу і заохочення до самодіяльності, яка проявлятиметься на різних рівнях культурно-дозвілєвої діяльності;

– принцип самодіяльності полягає у виявленні творчої активності, захоплення й ініціативності дітей, індивідуальному підході, який передбачає врахування індивідуальних запитів і здібностей, а також можливостей вихованців ДБСТ в процесі культурної діяльності, інтереси (Петрова І., 2005, с. 39²⁸).

Отже, важливо спрямовувати дітей-сиріт і дітей без батьківського піклування, які виховуються у ДБСТ, на соціально значущі дозвілєві заняття, оскільки багатство соціокультурної діяльності особистості залежить від всебічного і повного прояву цього потенціалу в життєдіяльності багатодітної родини і суспільства. Залучення вихованців дитячого будинку сімейного типу до соціокультурної

²⁸ Петрова І.В. (2005). *Дозвілля в зарубіжних країнах*: підручник. Київ, 403 с.

діяльності є процесом їхнього перевтілення в суспільних індивідів, в активних і творчих особистостей, які в майбутньому дорослому житті будуть насолоджуватися повноцінним життям у згоді з самою собою і суспільством. Цей процес передбачає активну діяльність батьків-вихователів та інших дорослих у передачі дітям соціокультурного знання і досвіду в організації розумного і соціально корисного дозвілля.

**Шляхи підвищення
соціально-культурного
потенціалу дитячого
будинку сімейного типу**

Проблема виховного потенціалу дитячого будинку сімейного типу актуалізує пошук шляхів оптимізації його соціокультурного середовища. Соціокультурна і дозвіллева діяльність виступає своєрідним адаптаційним середовищем для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які мають звикнути до умов проживання в сімейному оточенні.

За оцінками фахівців, проблема соціокультурної діяльності у багатьох дитячих будинках сімейного типу пов'язана певним чином з тим, що батьки-вихователі мають недостатній рівень досвіду організації та проведення сімейного дозвілля. В більшості багатодітних сімей проведення дозвілля не планується, вільний час заповнюється ситуативно-випадковими заняттями. Такий стан речей підтверджує відсутність у вихованців ДБСТ мотивації відвідування культурних заходів – експозицій у музеях, виставок в картинних галереях або художніх музеях, театральних вистав, дитячих книгозбирань і бібліотек та ін. Численні дослідження доводять про переважання пасивних або розважальних видів дозвілля. Приміром, вихованці міських дитячих будинків сімейного типу найчастіше віддають перевагу проведенню вільного часу або відпочинку у закладах паркового типу.

Отже, ефективність соціально-виховної функцій дитячого будинку сімейного типу, міцність психологічних зв'язків між батьками-вихователями та дітьми в більшості своїй залежать від способу використання багатодітною родиною свого вільного часу і соціальної спрямованості дозвілля. Тому можна розширити сімейно-дозвіллеву діяльність дитячих будинків сімейного типу задля підвищення їхнього соціально-культурного потенціалу. Зокрема, до

родинного дозвілля ДБСТ можна додати такі види дозвіллевої діяльності:

– *пізнавальне дозвілля* (проведення ігор-вікторин «Що? Де? Коли?», «Поле чудес» та ін.; обговорення з дітьми прочитаних книг, збирання домашньої бібліотеки, придумування казок та оповідань; колекціонування та ін.);

– *розважально-ігрове дозвілля* (організація у дворі або на природі рухливих ігор та тематичних сімейних розваг, конкурсів, квестів тощо);

– *творче дозвілля* (спільні заняття творчими видами діяльності – флористикою, вишивкою, ліпленням, малюванням, виготовленням виробів із соломки, іграшок на новорічну ялинку, подарунків з нагоди різноманітних свят, віршування, музикування, інсценізація казок тощо);

– *соціально-культурне дозвілля* (організація і проведення виставок творчих робіт дітей у закладах освіти і культури – школі, будинку культури, бібліотеці; спільна участь у благодійних заходах; реалізація спільних культурно-мистецьких проєктів з іншими дитячими будинками сімейного типу; участь дітей у концертних програмах у закладах культури та ін.);

– *фізично-оздоровче дозвілля* (проведення різноманітних спортивних свят за участю всієї родини, наприклад «Тато, мама, я – спортивна сім'я», спортивних змагань для дорослих і дітей, спільні туристичні походи, рухливі ігри у дворі, відпочинок на природі тощо);

– *святкове дозвілля* (святкування важливих сімейних подій – днів народження дорослих і дітей, іменини, закінчення навчання у школі, вступ до університету та ін.; відзначення державних, національних та релігійних свят у колі родини);

– *побутове дозвілля* (спільно з дітьми доглядати за квітами, займатися аквіріумістиком, шити і в'язати, збирати гриби і лікарські рослини, захоплюватися риболовлю, працювати на присадибній ділянці; цікавим можна зробити і колективне прибирання приміщення, догляд за домашніми тваринами та багато іншого) (Черніговець Т., 2013²⁹).

²⁹ Черніговець Т. (2013). Дозвілля як чинник формування культурного простору в дитячих будинках сімейного типу. *Освіта регіону: український науковий журнал*, (3).

Окрему увагу дослідники зосереджують на такому вагомому соціально-культурному і виховному компоненті сімейного дозвілля, як гра. Адже саме гра виступає основою і багатьох форм дозвілля (зокрема, конкурсів, ігрових програм, свят та ін.), природною потребою в розвитку кожної дитини, засобом формування пізнавальної, творчої, морально-вольової та емоційно-психологічної сфер. Гра дозволяє виконувати різні ролі, моделювати сімейний, культурний та соціальний простір, тим самим оптимізувати процес адаптації дітей, вихованців дитячого будинку сімейного типу, до самостійного проживання у суспільстві. Також гра сприяє гармонізації сімейних відносин між батьками-вихователями та їхніми вихованцями, поглибленню взаєморозуміння, формує почуття колективізму, відповідальності, радості, щастя, сприяє розвитку креативності та соціалізації.

Особливості організації сімейного дозвілля зумовлюють його значний соціокультурний потенціал і можливості використання як у соціалізації вихованців дитячих будинків сімейного типу, так і збагаченні духовного потенціалу суспільства загалом. Відповідно до зазначеного, важливим в організації родинного дозвілля в ДБСТ видається дотримання таких принципових засад:

- гуманізація (створення сприятливих умов для формування гуманістично орієнтованої особистості вихованця ДБСТ та його спрямованості на творчу самореалізацію);

- науковість і системність (полягає в забезпеченні оптимальних умов для розширення і поглиблення знань, умінь і навичок у сфері дозвілля та інтегруючої функції дитячого будинку сімейного типу як багатодітної сім'ї для формування нових цінностей);

- доступність і добровільність (забезпечення права вибору і реалізації дозвіллевих потреб вихованців ДБСТ, їхньої творчої самореалізації, самовдосконалення, набуття дітьми додаткових знань, умінь і навичок тощо);

- культурно-дозвіллева активність особистості (передбачає створення умов та психолого-педагогічної атмосфери в дитячому будинку сімейного типу, яка сприяє максимальному самовиявленню, виявленню творчої активності, обдарованості й таланту кожного вихованця);

- багатокладність і варіативність (полягає у широкому виборі змісту, форм і засобів сімейного дозвілля для всіх членів ДБСТ);

– наступність в організації сімейного дозвілля (передбачає об'єднання зусиль багатодітної сім'ї та культурно-дозвіллевих закладів) (Бабенко Н., 2008, с. 143³⁰).

Отже, дотримання принципів засад організації змістовного родинного дозвілля у дитячих будинках сімейного типу дозволить підвищити соціокультурний потенціал та ефективність культурно-педагогічного процесу, спрямованого на соціалізацію вихованців.

Не менш важливим моментом у підвищенні соціокультурного потенціалу ДБСТ є правильна спрямованість сімейного дозвілля як необхідну передумову нормального функціонування будь-якої сім'ї. Йдеться про особистий приклад батьків-вихователів, які володіють вміннями з користю для себе та домашніх заповнювати свій вільний час, своє дозвілля. Позитивний (або негативний) дозвіллевий досвід засвоється дітьми і відтворюється ними в їхньому майбутньому дорослому житті.

Тому підвищення соціокультурного потенціалу багатодітної родини передбачає створення в ній здорової атмосфери і добрих стосунків з рідними, друзями, що слугуватиме найкращою формою задоволення потреби вихованців у комунікації та зміцненні соціальних зв'язків. Зокрема, традиції запрошення і прийому гостей чи відвідування друзів або родичів також виступають різновидом сімейного дозвілля, що безперечно пов'язане з відпочинком, спілкуванням у колі близьких по духу людей.

Від того, чим насичується родинна атмосфера і спілкування в багатодітній сім'ї, наскільки повноцінно і з користю відпочивають батьки-вихователі і діти, залежить відновлення їхніх фізичних і духовних сил, зміцнення здоров'я всіх членів багатодітної родини. Численні дослідження авторів доводять, що в тих сім'ях, де батьки приділяють увагу спільному відпочинку з дітьми, розширенню їхнього кругозору, залученню до домашніх справ, спостерігається відсутність конфліктів, взаєморозуміння, створюється позитивний сімейний мікроклімат. Відомо, що головним засобом виховання завжди був, є і буде особистий приклад батьків, а тому ефективність зусиль останніх залежить, насамперед, від їхніх учинків, поведінки, всього способу життя.

³⁰ Бабенко Н.Б. (2008). Вплив соціально-культурної сфери на соціалізацію особистості. *Культура і сучасність*, (1), 141–147.

Сімейне дозвілля виступає вагомим чинником соціокультурного процесу в дитячих будинках сімейного типу, в якому батьки-вихователі і вихованці стають його суб'єктами. Цей процес буде ефективним за наступних умов:

- підвищення рівня педагогічних і культурологічних знань, а також практичних вмінь і навичок батьків-вихователів щодо видів, форм методів і засобів організації сімейного дозвілля шляхом проведення методичних семінарів і творчих лабораторій на базі Центрів соціальних служб, обласних або районних центрів народної творчості та інших закладів соціокультурної сфери;

- забезпечення батьків-вихователів необхідними методичними матеріалами соціокультурного і дозвілльового характеру (зокрема, добірки зі сценаріями сімейно-дозвілльових і виховних заходів, матеріалами з досвіду діяльності інших дитячих будинків сімейного типу тощо);

- надання волонтерами, працівниками соціальних служб, фахівцями закладів культури методичної і практичної допомоги батькам-вихователям ДБСТ в організації сімейного дозвілля в домашніх умовах;

- створення в кожному дитячому будинку сімейного типу власної родинної бібліотеки;

- поглиблення знань батьків-вихователів з мистецтва, різних жанрів фольклору та ігрової культури (традиційної і сучасної);

- співпраця батьків-вихователів із закладами культури, закладами позашкільної роботи, мистецькими і творчими школами;

- дотримання таких соціально-педагогічних принципів організації дозвілля, як культуровідповідність, доступність, добровільність, системність, диференціації, варіативності, творчого підходу.

Отже, ефективність соціально-виховної функцій дитячого будинку сімейного типу, міцність психологічних зв'язків між батьками-вихователями та дітьми в більшості своїй залежать від способу використання багатодітною родиною свого вільного часу і соціальної спрямованості дозвілля.

Висновки. Таким чином, дитячий будинок сімейного типу є однією з найефективніших форм сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Влаштування до ДБСТ є дієвим способом реалізації прав його вихованців на сім'ю, на проживання і зростання в родинному середовищі, на оптимальні

умови для повноцінного розвитку своєї особистості, які передбачають батьківську любов, увагу і турботу. Дитячий будинок сімейного типу забезпечує своїм вихованцям сімейне оточення і виховання шляхом виконання функцій звичайної біологічної сім'ї. Батьки-вихователі несуть відповідальність не тільки за життя і здоров'я своїх вихованців, але й за їхній соціокультурний розвиток.

Дитячий будинок сімейного типу як звичайна сім'я перетворюється на справжній осередок соціокультурного життя, відпочинку та сімейного дозвілля. Батьки-вихователі разом зі своїми біологічними і прийомними дітьми планують і витрачають сімейний бюджет, спільно вирішують питання проведення сімейного дозвілля, задовольняють дозвіллеві і соціокультурні потреби усіх членів сім'ї.

У дитячому будинку сімейного типу створюється власне соціокультурне середовище, що складається з сукупності чинників, які забезпечують культуротворчу життєдіяльність сім'ї. Це і спілкування між членами багатодітної родини, і позитивний приклад батьків-вихователів, і побутова культура родини, дозвілля та сімейні традиції, моральні цінності та ін. Продуктом такого соціокультурного середовища стає інкультурація усіх членів родини, зокрема дітей, що проявляється у включенні в культуротворчу діяльність, у духовному спілкуванні, естетичному освоєнні навколишньої дійсності тощо.

1.2. Загальні засади соціальної допомоги людям літнього та похилого віку в умовах сучасних соціальних викликів

У сучасному глобалізованому світі зростає необхідність у наданні соціальної допомоги та підтримки в умовах непередбачуваних ситуацій та катастроф, під час яких велика кількість людей може перетворитися на жертви процесу соціалізації або складної життєвої ситуації. З цією метою уряди різних країн вживають як міжнародних так і регіональних заходів, які дозволяють контролювати певні негативні наслідки та надавати допомогу постраждалим. Так, відповідно до Класифікатору надзвичайних ситуацій, що є в Україні (Класифікатор, 2022, розділ 3³¹), можна визначити поняття «надзвичайна ситуація» як порушення нормальних умов життя та

³¹ Класифікатор надзвичайних ситуацій (2010), розділ 3. <<https://ips.ligazakon.net/document/view/fin61335?an=3>> (2021, грудень, 30).

діяльності людей на окремій території чи об'єкті, або на водному об'єкті, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом чи іншою небезпечною подією, зокрема епідемією, епізоотією, епіфітотією, пожежею, що призвело (може призвести) до виникнення великої кількості постраждалих, загрози життю та здоров'ю людей, їх загибелі, значних матеріальних утрат, а також до неможливості проживання населення на території чи об'єкті, ведення там господарської діяльності. Серед різновидів надзвичайних ситуацій за характером виділяють такі: техногенні; природні; соціальні та воєнні. Згідно з вищезазначеним документом особи, що постраждали від катастроф чи стихійного лиха мають певні соціальні проблеми та потребують спеціальної соціального захисту, соціальної допомоги та соціального забезпечення.

З огляду на те, що наша країна вже майже рік знаходиться в надзвичайно важкій незвичайній ситуації, що викликана повномасштабним військовим вторгненням з боку росії, потребує дослідження проблема пошуку підвищення якості надання соціальних послуг в умовах спеціалізованих соціальних інституцій державного та громадського секторів за допомогою соціально-виховних впливів, які здатні забезпечити підвищення адаптаційного потенціалу клієнтів різних соціальних та вікових груп за рахунок підвищення рівня їхньої резилієнтності.

Суть відповідних соціальних послуг можна визначити, спираючись на Закон України «Про соціальні послуги» (Про соціальні послуги, 2019)³² та Державний стандарт соціальної послуги кризового та екстреного втручання (*Державний стандарт соціальної послуги кризового та екстреного втручання. 2016*)³³. Аналіз змісту вищезазначених документів дозволяє виокремити такі поняття:

«акт з надання соціальної послуги кризового та екстреного втручання» - документ, складений на підставі проведеної комплексної оцінки кризової ситуації отримувача соціальної послуги, у якому зазначено заходи, що здійснювалися для надання соціальної послуги, відомості про необхідні ресурси, періодичність й термін

³² Про соціальні послуги. (2019). (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>> (2022, грудень, 20).

³³ Державний стандарт соціальної послуги кризового та екстреного втручання. 2016 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0990-16>> (2021, грудень, 20).

виконання, відповідальних виконавців та дані щодо моніторингу результатів;

«кризова ситуація» – ситуація, в якій з'являється набір травматичних подій, обставин, з яких людина не може вийти, не змінивши їх. Кількість можливих варіантів змінювати ці обставини незначна, будь-яка спроба змін обставин традиційними чи звичайними способами може призвести до погіршення ситуації, до зменшення можливостей та ще більшого обмеження дій;

«кризове та екстрене втручання» – термінове втручання в кризову ситуацію з метою негайного усунення або мінімізації наслідків такої ситуації, надання допомоги та підтримки, спрямованої на її подолання;

«надавач соціальної послуги кризового та екстреного втручання» – особа чи група осіб, які безпосередньо виконують відносно отримувача соціальної послуги або спільно з ним заходи, що становлять зміст соціальної послуги;

«наснаження» – підтримка отримувачів соціальної послуги, підвищення їхньої впевненості, самооцінки, компетенції, щоб вони могли самостійно представляти свої та своєї родини інтереси в організаціях, закладах та службах, об'єднуватися з іншими отримувачами соціальних послуг для створення груп взаємопідтримки та взаємодопомоги;

«отримувач соціальної послуги кризового та екстреного втручання» – особа, у тому числі постраждала від насильства в сім'ї, яка в силу кризової ситуації користується заходами, що становлять зміст соціальної послуги;

«оцінка кризової ситуації» – аналіз надавачем соціальної послуги інформації щодо життєвих обставин отримувача соціальної послуги для визначення змісту й обсягу надання йому соціальної послуги;

«персональне функціонування» – існування, діяльність, активність особистості на фізичному, психологічному та соціальному рівнях;

«соціальна послуга кризового та екстреного втручання» (далі – соціальна послуга) - психологічна допомога (консультування, підтримка, діагностика, корекція, психотерапія, реабілітація), надання інформації з питань соціального захисту населення, допомога в організації взаємодії з іншими фахівцями та службами, представництво інтересів, корекція сімейних стосунків, допомога особам, які постраждали від насильства в сім'ї, допомога в отриманні

безоплатної правової допомоги, організація надання невідкладної медичної допомоги, організація надання притулку.

Залежно від особливостей кризової ситуації виділяють такі *види кризового та екстреного втручання*: *телефонне консультування* («гаряча лінія» – за наявності, що полягає у наданні отримувачам соціальної послуги можливості швидко сповістити про кризову ситуацію, отримати необхідну інформацію та консультативну допомогу); *екстрена допомога* (надається в разі загрози життю та здоров'ю отримувача соціальної послуги негайно, але не пізніше ніж протягом 24 годин після отримання повідомлення про кризову ситуацію, з метою усунення загрози, небезпеки для здоров'я та життя отримувача соціальної послуги, надання безпечного місця, психологічної підтримки, зниження рівня напруження та стресу, забезпечення базових потреб отримувача соціальної послуги); *короткочасна кризова допомога* (надається протягом 48 годин після отримання повідомлення про кризову ситуацію, з метою недопущення збільшення кризової ситуації, за потреби направлення отримувача соціальної послуги до безпечного місця перебування для формування у нього ефективних стратегій адаптації до стресу, подолання наслідків стресу, спричиненого кризовою ситуацією, забезпечення психологічної підтримки, зниження рівня напруження та стресу, забезпечення базових потреб отримувача соціальної послуги та може бути частиною кризового та екстреного втручання); *кризове консультування* (може бути частиною екстреної допомоги та короткочасної кризової допомоги, а також може виступати як окремий вид кризового втручання, що надається протягом 24 годин після настання кризи та передбачає обговорення та узгодження з отримувачем дій, спрямованих на формування навичок подолання стресу, визначення психологічних механізмів подолання наслідків кризової ситуації тощо (може бути в індивідуальній, груповій та сімейній формах).

Усі працівники, залучені до організації та надання соціальної послуги кризової чи екстреної допомоги, повинні:

- мати відповідну фахову підготовку, освіту у сфері соціальної роботи;

- *володіти уміннями та навичками*, необхідними для здійснення кризового та екстреного втручання (вміння управляти стресом, знання методів подолання горя, втрати, насильства в сім'ї, способів

реагування на неадекватну поведінку отримувачів соціальної послуги, які переживають стрес);

– *мати спеціальні навички щодо оцінки кризової ситуації, визначення та задоволення індивідуальних потреб отримувачів соціальної послуги;*

– *володіти навичками телефонного консультування;*

– *володіти знаннями про ресурси громади;*

– *швидко приймати рішення та діяти в екстрених ситуаціях;*

– *керуватися в роботі принципами гуманності, справедливості, об'єктивності і доброзичливості;*

– *знати і дотримуватися чинних законів, інших правових актів і нормативних документів, що стосуються професійної діяльності фахівців, а також посадових інструкцій, правил внутрішнього трудового розпорядку, наказів та розпоряджень установ – надавачів соціальної послуги;*

– *дотримуватись правил взаємодії у випадку залучення до роботи інших спеціалістів.*

Враховуючі вищезазначене, з'явилися нові напрями професійної діяльності фахівців соціальної галузі, що викликані появою багатьох проблем в умовах сучасних викликів та зумовили необхідність вивчення закордонного досвіду та оновлення змісту професійної підготовки фахівців соціальної галузі, який має бути доповнений відповідними компонентами, враховуючі особливості менталітету, ресурси та можливості вітчизняних установ соціальної роботи: особливості кризової допомоги в умовах військового конфлікту; специфіка кризової допомоги постраждалим від військової агресії клієнтам різних вікових та соціальних груп (діти, молодь, люди зрілого та літнього віку, особи з особливими потребами, прийомні сім'ї та ДБСТ, військовослужбовці та мирне населення з синдромом ПТСР та іншими соціальними проблемами тощо).

Додаткові можливості у наданні соціальної підтримки та соціального забезпечення населенню в умовах надзвичайних ситуацій можна визначити зі змісту Закону України «Про Загальнодержавну цільову програму захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2013-2017 роки» (*Про Загальнодержавну цільову програму захисту населення і*

територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2013-2017 роки, 2012)³⁴.

Важливим для фахівців соціальної галузі під час надання соціальних послуг населенню в умовах надзвичайних ситуацій також вважаємо використання накопиченого закордонного та вітчизняного досвіду. Аналіз сучасних досліджень з проблеми надання соціальної допомоги у надзвичайних ситуаціях показав, що науковці виділяють два основних підходи (Гусак Н., Чернобровкіна В., Чернобровкін В., Максименко А., Богданов С., Бойко О.; Н. Гусак Н., ред., 2017, с. 22-23)³⁵: *гуманітарний Relief Approach* (пов'язаний з екстремим та невідкладним реагуванням на перших етапах надзвичайних ситуацій і стосується переважно задоволення базових потреб, захисту постраждалих осіб, організації і надання їм гуманітарної допомоги тощо) та *орієнтований на розвиток Developmental Approach* (пов'язаний з розвитком людини, родини, громади, залученням ресурсів для посилення *резилієнс (resilience)* тощо, тобто орієнтується більшою мірою на соціальні та психологічні аспекти, не виключаючи фізичні та матеріальні. В межах цих підходів розроблено такі основні стратегії соціальної роботи в умовах надзвичайних ситуаціях: стратегії для зміцнення людського потенціалу; стратегії відбудови громади і громадянського суспільства; стратегії, які сприяють ініціативам з отримання прибутку.

Як зазначають дослідники «в україномовній літературі з психології та соціальної роботи *resilience* перекладають як стресостійкість, життєстійкість, життєздатність, стійкість до травми та використовують цей термін для позначення ресурсів подолання надзвичайних і стресових подій, психологічних і соціальних наслідків травматичного стресу, втрати тощо» (Гусак Н., Чернобровкіна В., Чернобровкін В., Максименко А., Богданов С., Бойко О.; Н. Гусак Н., ред., 2017, с. 24)³⁶. Також науковці доводять, що «резилієнс (як риса і

³⁴ Про Загальнодержавну цільову програму захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2013-2017 роки. (2012). (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4909-17>> (2022, грудень, 20).

³⁵ Гусак Н., Чернобровкіна В., Чернобровкін В., Максименко А., Богданов С., Бойко О.; Гусак Н., ред. (2017). Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс. Київ: НаУКМА, 22-23.

<<http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11902/Academic%20Guide%20on%20Resilience.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> (2022, грудень, 20).

³⁶ Гусак Н., Чернобровкіна В., Чернобровкін В., Максименко А., Богданов С., Бойко О.; Н. Гусак Н., ред. (2017). Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс. Київ : НаУКМА, 24.

процес) виявляється в людей упродовж континууму їхнього розвитку» (Там само, с. 25)³⁷, а також «резилієнс розглядають як здатність організму, особи чи соціальної групи зберігати рівновагу, цілісність у складній ситуації, ефективно розв'язувати не тільки завдання адаптації до умов, що змінюються, а й завдання розвитку» (Там само, с. 30)³⁸. Згідно з наявними підходами, визначають такі основні *рівні та характеристики*, що зумовлюють резилієнс (Там само, с. 30-32)³⁹: індивідуальна (самооцінка; опора на власні сили; соціальна чуйність), сім'ї (добре налагоджена комунікація між її членами; спільні мрії та цілі; повага, турбота і любов між усіма членами родини – дорослими й дітьми; наявні достатні ресурси для задоволення базових матеріальних і фізичних потреб членів родини) та громади (гарна комунікація між її членами; лідерами громади є її члени, зокрема жінки; члени громади беруть відповідальність за покращення її життя та реалізують відповідні заходи; вони вважають, що мають потрібні ресурси; громада має базові структури і послуги: школи, заклади охорони здоров'я, громадські об'єднання, релігійні організації (де здійснюються релігійні обряди).

Існують валідизовані англomовні *інструменти для вимірювання резилієнс*⁴⁰ (наприклад, Шкала резилієнс Коннора – Девідсона (Connor – Davidson Resilience Scale), Original Dispositional Resilience (Hardiness) Scale; The Dispositional Resilience (Hardiness) Scale (HARDY); The Resilience Scale; The resiliency attitudes and skills profile та ін.).

Також дослідники виокремлюють такі основні *принципи підтримки в надзвичайних ситуаціях* (Гусак Н., Чернобровкіна В., Чернобровкін В., Максименко А., Богданов С., Бойко О.; Н. Гусак Н., ред., 2017, с. 39-42)⁴¹: 1) права людини та справедливість; 2) участь громади; 3) принцип «не нашкoдь»; 4) використання доступних ресурсів і спроможності; 5) інтегрування систем підтримки; 6) багаторівнева підтримка.

<<http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11902/Academic%20Guide%20on%20Resilience.pdf?sequence=1&isAllowed=y> > (2022, грудень, 20).

³⁷ Там само, 25.

³⁸ Там само, 30.

³⁹ Там само, 30-32.

⁴⁰ Гусак Н., Чернобровкіна В., Чернобровкін В., Максименко А., Богданов С., Бойко О.; Н. Гусак Н., ред. (2017). Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс. Київ : НаУКМА, 33.

⁴¹ Там само, 39-42. <<http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11902/Academic%20Guide%20on%20Resilience.pdf?sequence=1&isAllowed=y> > (2022, грудень, 20).

Залежно від рівня резилієнс пропонують використовувати «Піраміду інтервенцій», що базується на підході багаторівневої підтримки (Там само, с. 44-46)⁴², в основу якого покладено багаторівневу систему взаємодоповнювальних послуг, що дозволяє задовольнити потреби різних груп населення, які по-різному переживають надзвичайні події, а також тих, які мали проблеми психічного здоров'я до надзвичайної ситуації. Дослідниками передбачено 4 рівня підтримки населення: 1) *соціоекономічна резилієнс* (коли люди потребують створення умов безпеки, соціального впорядкування (їжа, житло, вода, необхідний мінімум заходів для підтримки здоров'я, робота, заробіток тощо) та всі ці заходи мають впроваджуватися за участю громади з метою посилення місцевої соціальної підтримки і мобілізації суспільних зв'язків; 2) *підтримка на рівні громади та сім'ї* (коли мають здійснюватися заходи спрямовані на пошук і возз'єднання сім'ї, підтримку в переживанні горя і в проведенні обрядів зцілення, масові комунікації з метою пошуку та розповсюдження конструктивних коупінгових методів, програм підтримки виховання, організація офіційних і неофіційних освітніх заходів, розповсюдження інформації про можливість заробітку, а також активізацію соціальних зв'язків, шляхом діяльності жіночих організацій та молодіжних клубів); 3) *цільова неспеціалізована підтримка* (коли надається додаткова підтримка на індивідуальному чи груповому (зокрема сімейному) рівні, що здійснюють навчені працівники під наглядом супервізорів (перша психологічна допомога, базові послуги у сфері психічного здоров'я, які надають працівники первинної ланки медико-санітарної допомоги, послуги з кейс-менеджменту тощо); 4) *спеціалізовані послуги* (спрямовані на допомогу людям, які, незважаючи на отримані послуги, зазнають значних труднощів у щоденному функціонуванні та потребують спеціальної психологічної або психіатричної допомоги фахівців).

Опанування фахівцями соціальної галузі запропонованих науковцями принципів підтримки у надзвичайних ситуаціях, а також освоєння особливостей надання допомоги, залежно від рівня втрати резилієнтності, дозволить, на нашу думку, розвинути професійну компетентність у зазначеному напрямі та готовність у майбутньому

⁴² Там само, 44-46.

сприяти розвитку резилієнс у їхніх клієнтів. Розглянемо ці можливості у наданні соціальної допомоги людям похилого віку, з урахуванням специфіки їхніх проблем та можливостей.

Соціальні проблеми осіб похилого віку та особливості соціальної роботи з ними

Відповідно до класифікації Всесвітньої організації охорони здоров'я виділяють такі вікові етапи старіння:

1) *літній* вік (особи у віці від 60 до 74);

2) *старий вік* (особи у віці від 75 до 89 років);

3) *довгожителі* (90 років і більше);

4) *супердовгожителі* (110 років і більше). За статистичними даними віку супердовгожителів досягають, приблизно, один на тисячу довгожителів, що не мають жодних типових поширених захворювань, пов'язаних з віком, аж до досягнення максимальної тривалості життя людини, яка теоретично оцінена в 126 років (Супердовгожитель. Вікіпедія, 2022)⁴³.

У соціології називають ці періоди людського життя «третім віком», а у демографії вводять поняття «третього» (60-75 років) і «четвертого» (понад 75 років) віків.

Науковим напрямом, що вивчає процес старіння людини та дієві методи продовження оптимізованого довголіття є *геронтологія* (від грец. Γέροντος – стара людина і λόγος – слово, знання), яка виникла близько століття тому (Ушакова, 2014)⁴⁴. Складовими частинами геронтології є: *геріатрія* (вчення про хвороби, пов'язані з інволюційними змінами, а також особливості лікування та профілактики захворювань в людей літнього та старого віку); *герогігієна* (вивчає питання загальної та спеціальної гігієни людей старших вікових груп); *геронтопсихологія* (вивчає психо-поведінкові особливості людей похилого віку). Для ефективної соціальної роботи з людьми похилого віку фахівці соціальної галузі мають опанувати основи геронтології, що дасть можливість набутти готовності до здоров'язбережувальної соціально-виховної діяльності, яка, на наш погляд, є підґрунтям ефективного професійного впливу в роботі з зазначеним контингентом та допоможе у підвищенні їхньої резилієнтності до нових соціальних викликів.

⁴³ Супердовгожитель. Вікіпедія (2022). <<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B3%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C#>>(2022, грудень, 20).

⁴⁴ Ушакова І.М. (2014). Геронтопсихологія. Харків: НУЦЗУ. <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/Articles/ushakova/Ushak_geronto_pidr.pdf> (2022, грудень, 20).

Аналіз досліджень І. Ушакової показав, що науковицею визначено основні проблеми людей похилого віку в Україні. Дослідниця стверджує, що «за останні сторіччя суспільна цінність старості практично зруйнувалася, цьому сприяли поступова втрата людьми похилого віку соціально значущих функцій і криза традиційної системи внутрісімейної підтримки непрацездатних старих... положення представників третього віку внутрішньо вплетене у процес змін, що відбуваються в суспільстві, але саме ця група населення, будучи найбільш уразливою в економічному і психологічному відношенні, найбільше постраждала від проведених реформ» (Там само, с.36)⁴⁵. Серед соціально-психологічних проблем дослідниця виділяє такі: зміна статусу, малозабезпеченість, погіршення здоров'я, самотність, проблеми, пов'язані із втратою близьких та ін.

Важливим для розуміння появи конфлікту між поколіннями в сучасних умовах розвитку України нам видається наступне твердження І. Ушакової: «Якщо у стійких суспільствах, де минуле виступає як модель майбутнього, молоді переймають досвід старших, то тепер життєві стратегії старших поколінь сприймаються як недостатньо ефективні... люди похилого віку в нашій країні асоціюються з «негативним» минулим, з гальмом на шляху змін, а для сучасної України характерною є орієнтація на нове покоління, молодь сприймається як акселератор всіх соціальних змін (Ушакова І., 2014, с.37)⁴⁶. Цілком поділяємо ідею дослідниці про особливу значущість підтримки людей похилого віку створення системи комплексної допомоги й одночасно розвиток механізмів інтеграції представників старшого покоління в соціальний простір держави. З цією метою важливою проблемою наукових досліджень та практики соціальної роботи є створення сприятливого соціально-підтримуючого середовища, що забезпечуватиме успішну соціальну адаптацію та розвиток резилієнтності людей похилого віку в умовах нових соціальних ризиків.

Аналіз нормативного забезпечення, що є основою соціальної роботи з людьми похилого віку дозволив визначити низку основних нормативних документів: Закони України «Про соціальні послуги»

⁴⁵ Ушакова І.М. (2014). Геронтопсихологія. Харків: НУЦЗУ. <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/Articles/ushakova/Ushak_geronto_pidr.pdf> (2022, грудень, 20), 36.

⁴⁶ Ушакова І.М. (2014). Геронтопсихологія. Харків: НУЦЗУ, 37. <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/Articles/ushakova/Ushak_geronto_pidr.pdf> (2022, грудень, 20).

(Про соціальні послуги, 2019)⁴⁷, «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» (Про пенсії за особливі заслуги перед Україною, 2000)⁴⁸, «Про пенсійне забезпечення» (Про пенсійне забезпечення, 1991)⁴⁹, «Про недержавне пенсійне забезпечення» (Про недержавне пенсійне забезпечення, 2003)⁵⁰, «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, 2003)⁵¹, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю» (Про затвердження Типового положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю, 2020)⁵² та ін.

Аналіз теорії та практики надання соціальних послуг особам літнього віку показав, що для підвищення її ефективності фахівці соціальної галузі мають використовувати сучасні наукові та практичні напрацювання. Так, І. Ушаковою запропоновано, згідно з адаптивно-регуляторною концепцією В. Фролькіса, з метою покращення процесу «вітаукту», спрямованого на стабілізацію життєздатності, збереження рівноваги організму, організацію якісних «спілкування, пізнання і праці як основних видів діяльності, що можуть підтримати функціональний рівень психічних процесів людей похилого віку» (Ушакова І., 2014, с.165)⁵³. Дослідниця наводить десять порад від провідних українських експертів для тих, хто хоче зберегти активне довголіття, міцне здоров'я і ясний розум на довгі роки (Там само, с.165-171)⁵⁴: здоровий сон; любов; раціональне харчування; енергія від природи; міцна сім'я; рух; життя в гармонії з собою; допомога іншим; боротьба з депресією; навчання, які науковиця вважає ресурсами щасливого життя. Ще одним важливим джерелом довголіття людей похилого віку дослідниця вважає надання якісної

⁴⁷ Про соціальні послуги. (2019). (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>> (2022, грудень, 20).

⁴⁸ Про пенсії за особливі заслуги перед Україною. (2000). (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-14>> (2022, грудень, 20).

⁴⁹ Про пенсійне забезпечення. (1991). (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <https://taxlink.ua/ua/normative_acts/zakon-ukraini-pro-pensijne-zabezpechennja/> (2022, грудень, 20).

⁵⁰ Про недержавне пенсійне забезпечення. (2003). (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>> (2022, грудень, 20).

⁵¹ Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. (2003). (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>> (2022, грудень, 20).

⁵² Про затвердження Типового положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю. (2020). (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-2020-%D0%BF>> (2021, грудень, 30).

⁵³ Ушакова І.М. (2014). Геронтопсихологія. Харків: НУЦЗУ, 165. <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/Articles/ushakova/Ushak_geronto_pidr.pdf> (2022, грудень, 20).

⁵⁴ Ушакова І.М. (2014). Геронтопсихологія. Харків: НУЦЗУ, <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/Articles/ushakova/Ushak_geronto_pidr.pdf> (2022, грудень, 20), 165.

психологічної допомоги, що передбачає їхнє психологічне консультування та психотерапію. Цілком погоджуючись з ідеями дослідниці та вважаємо за потрібне доповнити зміст соціальної роботи важливим чинником успішної соціалізації та відновлення втрачених функцій для людей літнього та похилого віку, особливо в кризових умовах воєнного стану, надання їм якісних соціальних послуг з організації соціально-виховного, резилієнтного простору в умовах спеціалізованих соціальних інституцій. З метою визначення важливих складників у створенні соціально-виховного, резилієнтного простору для людей похилого віку в умовах спеціалізованих соціальних інституцій маємо здійснити аналіз та узагальнення інновацій, що мали місце у теорії та практиці соціальної роботи з цією категорією клієнтів.

Інновації у теорії та практиці соціальної роботи з людьми літнього віку

Стрімкий вир сучасного суспільного життя, наповненого різноманіттям нових викликів, є доволі насиченим середовищем, де пануючими стають урбанізація, екоавантаження, діджиталізація, що зумовлює необхідність надання додаткових можливостей людям літнього та похилого віку з метою їхнього пристосування до мінливих умов соціуму та відновлення втрачених соціальних функцій, а отже для підвищення їхньої резилієнтності та соціальної адаптації до нових реалій. Аналіз досвіду надання соціальних послуг вищезазначеній категорії клієнтів засвідчив, що пануючими є соціально-реабілітаційні послуги, тому поняття «реабілітація» та «соціальна реабілітація» є важливими для визначення суті специфічної професійної діяльності з вищезазначеною категорією клієнтів.

Так, суть поняття «реабілітація соціальна» визначають як «відновлення соціального досвіду, соціальних зв'язків, норм поведінки, спілкування, емоційної стабільності, активного соціального життя, поновлення соціального статусу, інтеграцію у відкритий соціум, розширення і поглиблення соціальних контактів, відновлення професійних якостей і навичок...процес відновлення здатності людини до життєдіяльності» (*Енциклопедія для фахівців соціальної сфери*, 2012, с. 169)⁵⁵. Згідно з вищезазначеним, поняття «соціальна реабілітація людей літнього та похилого віку» розглядаємо як створення умов для відновлення людьми зазначеної вікової групи

⁵⁵ Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. (2012). (І.Д.Зверева, ред.). Київ -Сімферополь: Універсум, 169.

втрачених соціальних функцій, для забезпечення діяльного існування у нових умовах суспільного життя.

Як зазначає Т. Алексєєнко, реабілітація є «одним із основних напрямів соціально-педагогічної діяльності, якому притаманна соціальна підтримка та соціальний захист людей, які їх потребують та передбачає комплекс медичних, психологічних, педагогічних, професійних, юридичних заходів, що спрямовано на відновлення чи компенсацію порушених або втрачених індивідом суспільних зв'язків та відносин внаслідок змін стану здоров'я, соціального статусу, втрати близьких людей, навичок навчальної діяльності, соціальної дезадаптації тощо» (Енциклопедія для фахівців соціальної сфери, 2012, с 211)⁵⁶. Цілком поділяємо позицію дослідниці та вважаємо необхідним для роботи фахівців соціальної галузі з соціальної реабілітації людей літнього та похилого віку здійснення комплексної соціально-педагогічної діяльності, що дозволяє поєднати під час організації заходів медичні, психологічні, педагогічні та юридичні складники впливу задля відновлення втрачених соціальних функцій і зв'язків та покращення їхнього здоров'я та соціального статусу.

Дослідники зазначають, що реабілітація є процесом, завдяки якому у того, на кого він спрямований формується «активне відношення до порушення його здоров'я (статусу, прав, умов самореалізації тощо) та відновлюється позитивне сприйняття себе, життя, сім'ї, суспільства тощо (Там само, с.169)⁵⁷.

Комплексу соціальну допомогу та реабілітацію громадянам літнього віку та особам з інвалідністю в Україні здійснюють стаціонарні установи – Будинки-інтернати для відповідного контингенту осіб (Собко Р., 2011, с. 189-191)⁵⁸. Але, враховуючі нові тенденції соціальної інклюзії, в сучасних умовах доволі поширеними стають і інші форми надання соціальних послуг.

Важливими суб'єктами соціальної допомоги клієнтам літнього віку є територіальні центри, що діють по всій території України. Так, Територіальним центром соціального обслуговування Біловодської селищної ради Луганської області було організовано надання консультацій по телефону, спрямованих на психологічну підтримку

⁵⁶ Там само, 211.

⁵⁷ Там само, 169.

⁵⁸ Собко Р.І. (2011). Послуги людям похилого віку в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота», 27, 189-191. <<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/1895/1/%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%9B%D0%A3%D0%93%D0%98%20%D0%9B%D0%AE%D0%94%D0%AF%D0%9C%20%D0%9F%D0%9E%D0%A5%D0%98%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%9E%20%D0%92%D0%86%D0%9A%D0%A3%20%D0%92%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%86.pdf>> (2021, грудень, 30).

та вирішення побутових проблем одиноких осіб похилого віку та осіб з інвалідністю в умовах карантину, спричиненого поширенням COVID-19(Територіальний центр соціального обслуговування, 2021)⁵⁹.

Аналіз сучасних досліджень показав, що зараз стає доволі поширеним «срібне волонтерство в країнах світу. Так у США, де у волонтерській діяльності бере участь понад чверть пенсіонерів, в цілому вони витрачають на безоплатну допомогу в локальних або загальнонаціональних проєктах близько 3 млрд годин на рік. Загальна вартість їх послуг оцінюється в 75 млрд доларів. За опитуваннями, проведеними у Великобританії, кожен п'ятий пенсіонер залучений як мінімум у два волонтерських проєкти (число добровольців старшого віку складає не менше 2,2 млн), у Німеччині волонтерською роботою займається кожна третя особа між 55 і 64 роками і кожна п'ята - у віці від 65 і 74 роками» (Новий статус - нові можливості волонтерство людей поважного віку, 2017, с. 16)⁶⁰.

Л. Ільчук доводить, що прийомна сім'я – це «одна з нових ефективних форм соціального обслуговування громадян похилого віку та інвалідів, що сприяє зміцненню інституту сім'ї та зв'язку поколінь, відродженню традицій взаємодопомоги та родинної турботи про старше покоління, профілактиці соціальної самотності та може стати унікальною можливістю надалі поступово відмовитися від діяльності будинків-інтернатів для людей похилого віку та інвалідів» (Ільчук Л., 2017, с. 66)⁶¹.

Як зазначає Р.І. Сопко, «Основною тенденцією розвитку системи соціального обслуговування осіб похилого віку в Україні на сучасному етапі є створення стаціонарних закладів нового типу для невеликої кількості підопічних, діяльність яких є максимально наближеною до європейських стандартів», а також впровадження таких інноваційних моделей надання соціальних послуг на рівні громади як: «надання соціальних послуг особам з психічними захворюваннями за місцем проживання; сприяння розвитку системи транспортних засобів особам похилого віку; створення університетів

⁵⁹ Територіальний центр соціального обслуговування Біловодської селищної ради Луганської області. <<https://belovodsk-rada.gov.ua/terytorialnyy-tsentr-sotsialnoho-obsluhovuvannia-2/>>(2021, грудень, 20).

⁶⁰ Новий статус - нові можливості волонтерство людей поважного віку. (2017). Вінниця: Г О «Центр Поділля-Соціум», 16. < https://www.dvv-international.org.ua/fileadmin/files/eastern-neighbors/Ukraine_pics/Publications/New-status-new-possibilities_2017-min.pdf > (2022, грудень, 20).

⁶¹ Ільчук Л. І. (2017). Сімейні форми проживання для осіб похилого віку та інвалідів як інноваційний вид соціального обслуговування в Україні. «соціопростір»: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи, 6, 66. <<https://periodicals.karazin.ua/socioprostir/article/view/8428>> (2021, грудень, 20).

третього віку для осіб похилого віку та розвиток у громаді послуг з медико – соціальної опіки, хоспісної та паліативної допомоги» (Собко Р., 2011, с. 189)⁶².

Спектр інноваційних соціальних послуг людям похилого віку в стаціонарних закладах нового типу наведено у табл.1.1.

Таблиця 1.1

Порівняльний аналіз соціальних послуг людям похилого віку в стаціонарних закладах нового типу для невеликої кількості осіб

№ з/п	Назва закладу	Типи послуг
1	Пансіонат для літніх людей 100-ліття (Львів) ⁶³	Постійне проживання у пансіонаті (у спокійному місці, під постійним медичним наглядом з забезпеченням якісного дозвілля); короткострокове перебування на час лікування; перебування на час реабілітації.
2	Пансіонат «Турбота» (Харків) ⁶⁴	Постійне проживання з можливістю індивідуального харчування, залежно від призначень та рекомендацій лікаря; медичний огляд та лікування; організоване дозвілля; психологічна підтримка.
3	Пансіонат «Родинне тепло» (Чернівці) ⁶⁵	Спеціальний догляд за лежачими; лікарський контроль; щоденна гігієна; прогулянки на свіжому повітрі; контроль прийому медикаментів; психологічна підтримка.
4	Пансіонат «Срібний вік» (Київ) ⁶⁶	Цілодобовий догляд та медичний супровід; реабілітація та відновлення після травм або захворювань; цікаве дозвілля та регулярні прогулянки на свіжому повітрі.
5	Пансіонат «Тепло любих» (Київ) ⁶⁷	Щоденний догляд, здійснення необхідних гігієнічних процедур; постійний моніторинг стану здоров'я мешканців; реалізація курсу лікування і реабілітації, психологічна допомога; профілактичні сеанси, масажі, лікувальна фізкультура, вправи для підтримки м'язового тону та моторики; розробка меню відповідно до віку, та кулінарних вподобань клієнта; організація повноцінного дозвілля.

⁶² Собко Р.І. (2011). Послуги людям похилого віку в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота», 27, 189. <<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/1895/1/%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%9B%D0%A3%D0%93%D0%98%20%D0%9B%D0%AE%D0%94%D0%AF%D0%9C%20%D0%9F%D0%9E%D0%A5%D0%98%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%9E%20%D0%92%D0%86%D0%9A%D0%A3%20%D0%92%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%86.pdf>> (2021, грудень, 30).

⁶³ Пансіонат для літніх людей 100-ліття. Львів. <<https://100-littia.com.ua/>> (2021, грудень, 30).

⁶⁴ Пансіонат «Турбота». Харків. <<https://pansionat-zabota.com/gallery/>> (2021, грудень, 30).

⁶⁵ Пансіонат «Родинне тепло». Чернівці. <https://cv.rodynne.com.ua/?gclid=CjwKCAiAlfQOBhAeEiwAYi43F6he2qAA-k_AqQIBGUWVD440pdwJ-hLy507vO13KM_rnDmx8YfP0hhoCeuwQAvD_BwE> (2021, грудень, 20).

⁶⁶ Пансіонат «Срібний вік». Київ. <<https://serebrjanuj-vek.ua/>> (2021, грудень, 20).

⁶⁷ Пансіонат «Тепло любих». Київ. <<https://domprestarelyh.com.ua/ua/>> (2021, грудень, 30).

Аналіз даних порталу «Слово і діло» засвідчив, що на ринку соціальних послуг для літніх людей за кордоном і в Україні пануючим видом надання соціальної допомоги є догляд у приватних пансіонатах для людей похилого віку (Ринок соціальних послуг для літніх людей: як працює в Україні та у світі, 2021)⁶⁸. Поряд із цим у країнах західної Європи поширеним є також існуюче за кошти державного чи муніципального бюджету проживання у звичайних житлових приміщеннях, що адаптовані під особливості людей літнього віку чи спеціалізованих комплексах з обслуговуванням.

Загальна характеристика практики соціальної реабілітації людей літнього та похилого віку в умовах спеціалізованих соціальних інституцій в Україні та за кордоном

Контент-аналіз сайтів громадських організацій дозволив стверджувати, що в Україні напрацьовано багатий досвід у роботі спеціалізованих соціальних інституцій державного та громадського сектору, які надавали інноваційні

соціальні послуги людям літнього та похилого віку (див. табл. 1.2).

Таблиця 1.2.

Інноваційні соціальні послуги людям похилого віку в спеціалізованих соціальних інституціях державного та громадського сектору

№ з/п	Назва соціальної інституції	Характеристика соціальної роботи з людьми літнього та похилого віку
1	2	3
1	Харківський обласний благодійний фонд «Соціальна служба допомоги» ⁶⁹	Фондом реалізовано та впроваджено такі постійні програми та проекти: «Денний центр перебування для людей похилого віку з клубом активного довголіття «Друга молодість», що сприяв самореалізації та цікавого проведення дозвілля особам літнього віку; мобільна паліативна допомога та «Стійка система Домашньої опіки в Україні», що передбачала медико-соціальну роботу з людьми похилого віку, які не здатні до самообслуговування; проєкт «Цифрові рішення для допомоги людям похилого віку», який дозволив

⁶⁸ Ринок соціальних послуг для літніх людей: як працює в Україні та у світі. Аналітичний портал Слово і діло. <<https://www.slovoidilo.ua/2021/01/26/infografika/suspilstvo/rynok-soczposluh-litnix-lyudej-yak-pracuyue-ukrayini-ta-sviti>> (2021, грудень, 20).

⁶⁹ Харківський обласний благодійний фонд «Соціальна служба допомоги». <<https://ssa.kharkov.ua/ru/proekty/pomoshch-pozhilym/52-ukreplenie-sotsialnykh-svyazej-lyudej-kotorye-postradali-ot-natsizma-putem-provedeniya-vstrech-s-molodezhyu-kak-dlya-mobilnykh-tak-i-dlya-nemobilnykh-pozhilykh-lyudej>> (2021, грудень, 20).

		придбати сучасне обладнання (ноутбуки та планшети) для використання їх у роботі під час пандемії, а також провести навчальні тренінги з основ роботи з сучасними гаджетами для 73 осіб похилого віку – підопічних проєктів «Домашня опіка/Паліативна допомога» та відвідувачів клубу активного довголіття «Друга молодість»; проєкт «Підтримка людей, що постраждали від нацизму у м. Харків», який здійснювався фондом у партнерстві з благодійною організацією «ХЕБФ Хесед-Шаре Тиква» та передбачав соціальний супровід й активне включення у суспільне життя жертв націонал-соціалізму.
2	БОБФ «Карітас-Харків» ⁷⁰	У межах платформи Домашня Опіка командою фахівців медичної, соціальної та психологічно-духовної сфери надається комплекс соціальних послуг та підтримки літнім людям та особам похилого віку, які частково або повністю втратили здатність піклуватись про себе самі. Метою надання інноваційної соціальної послуги є створення умов для клієнтів мати можливість якомога довше вести незалежне життя вдома за допомогою надання кваліфікованої підтримки лише там, де не вистачає їхніх власних сил.
3	Всеукраїнська благодійна організація «Турбота про літніх в Україні»(Київ) ⁷¹	Діяльність організації побудована на принципах само та взаємодопомоги людей похилого віку, що діють на волонтерських засадах та є одним з лауреатів “Active Citizens of Europe”. Волонтерами організації з листопада 2019 по кінець жовтня 2020 року під час реалізації проєкту: «Інклюзія вразливих літніх людей в Україні, шляхом підвищення обізнаності щодо деменції» віднайшли в умовах пандемії нових напрямів взаємодії. Так, оскільки певний час не могли відбуватися зустрічі групи само- та взаємопідтримки для родичів дементних й було започатковано рух «Не забувай про мене» для спілкування та підтримки сімей, які доглядають за хворими. Було проведено онлайн тренінг для волонтерів, про те, як діяти в різних, потенційно небезпечних ситуаціях, а також створено групу у вайбер, де ділились корисною інформацією не лише про безпеку, а й про те, як оплатити комунальні послуги онлайн, як отримати рецепт без відвідування поліклініки, як пройти тестування на COVID і т. д. Упродовж проєкту було проведено 320 заходів у 9 містах (семінари та консультації, культурні заходи, фізичні заняття на тему догляду за дементними).

⁷⁰ Благодійна Організація Благодійний Фонд «Карітас - Харків» у проєкті «Домашня опіка». <<https://caritas.kharkiv.ua/2016.07/zmi-pro-nas/>> (2021, грудень, 20).

⁷¹ Всеукраїнська благодійна організація «Турбота про літніх в Україні» (Київ). <http://www.tlu.org.ua/?page_id=2> (2021, грудень, 20).

4	Громадська організація реабілітологів Харкова Центр FIZIO ⁷²	<p>Громадська організація надає комплекс послуг фізичної реабілітації дорослим, дітям, людям похилого віку та людям з інвалідністю за різними проблемами та використовує такі сучасні реабілітаційні методики: бобаттерапію (нейро-розвивальну терапію для розвитку м'язового тонушу шляхом укріплення слабких м'язів та збільшення амплітуди рухів); PNF - терапію (пропріоцептивну нейро-м'язову фасилітацію - різновид рухової гімнастики, яка допомагає відчувати та усвідомити рух одних частин тіла відносно інших та сформувати заново у місцях уражень м'язовий корсет); альтернативну терапію (остеопатичні техніки, краніосакральна терапія, прикладна кінезіологія тощо); кінезотерапію (основу фізичної реабілітації, що використовують при всіх патологіях опорно-рухового апарату та передбачає вправи на тренажерах, функціональні елементи, динамічні вправи та ін.) та нейрореабілітацію (метод раннього втручання, що починається ще в реанімації та сприяє розвитку роботи тих нервових волокон, що залишилися у клієнта після травми).</p> <p>Цікавим новим напрямом роботи фахівців Центру FIZIO є організація експедицій фахівців до різних регіонів України та надання можливості всім бажаючим пройти безкоштовні консультації у фізичного терапевта та судинного хірурга експедиційної команди від центру реабілітації Fizio. https://www.youtube.com/watch?v=BTMpIypQWoU</p> <p>Також одним із сучасних засобів взаємодії фахівців Центру FIZIO з клієнтами є створення Ютуб каналу, на якому розміщуються новини в роботі центру та відео з певними видами реабілітаційних занять, що в період поширення пандемії Covid-19 є вельми актуальним. https://www.youtube.com/watch?v=iHy6Upnr1-w (Наприклад, вправи для зняття тонушу м'язів шиї https://www.youtube.com/watch?v=hC17yFJjyI).</p>
5	Всеукраїнський благодійний фонд «Заради тебе» ⁷³ , Благодійний фонд «Там де живе надія» ⁷⁴ , Громадська організація «ЦеГрІн-Південь» ⁷⁵ ,	Зазначені соціальні інституції організують акції та забезпечують продуктовими наборами людей літнього та похилого віку у різних містах України та доставляють їх до дверей їхніх осель.

⁷² Громадська організація реабілітологів Харкова Центр FIZIO. < <https://fizio.ua/> > (2021, грудень, 20).

⁷³ Всеукраїнський благодійний фонд «Заради тебе». < <https://2u.org.ua/> > (2022, грудень, 20).

⁷⁴ Благодійний фонд «Там де живе надія» <https://tvoemisto.tv/news/lvivyan_prosyat_doluchatysya_do_zakupivli_produkativ_shchob_nagoduivaty_bezdo_mnyh_ta_potrebuyuchyh_116946.html> (2021, грудень, 20).

⁷⁵ Громадська організація «ЦеГрІн-Південь». <<https://www.facebook.com/cehrin/>> (2021, грудень, 20).

	Громадська організація «Безпека та добробут» ⁷⁶ , Міжнародний благодійний фонд «Гарних справ» ⁷⁷	
6	Організація Lets Help ⁷⁸	Організація запровадила декілька проєктів з урахуванням викликів, які виникли під час епідемії COVID-19 в Україні: 1) Проєкт закупівлі дезінфікуючих засобів для геріатричних пансіонатів (будинків для людей літнього віку); 2) Проєкт допомоги соціальним працівникам та персоналу геріатричних пансіонатів, закупівля засобів захисту та продуктових наборів; 3) Проєкт допомоги самотнім людям літнього віку під час карантину, закупівля продуктових наборів, засобів гігієни, дезінфікуючих засобів та побутової хімії.
7	Благодійний фонд «Делікат» ⁷⁹ , Благодійний фонд «Родина ЛГ» ⁸⁰	Ці соціальні інституції надають продуктову, психологічну та медикаментозну допомогу людям похилого віку, які захворіли на COVID 19 та їх найближчому оточенню, а також доставляють гарячі обіди самотнім людям літнього віку та допомагають їм пережити карантин у різних містах України. Сприяють організації онлайн-платформ для продажу власноруч створених товарів.
8	Громадська Організація «Дім Милосердя» ⁸¹	Організація допомагає безпритульним похилого віку та людям з інвалідністю, що опинилися на вулиці направляючи їх до притулків.
9	Громадська організація «Небокрай» ⁸²	Організація збирає волонтерів та допомагає літнім людям у м. Києві дотримуватися ізоляції.
10	Благодійний фонд Let's Help ⁸³	З 2015 року Благодійний фонд допомагає літнім людям та працює над створенням гідної старості в Україні. Благодійний фонд Let's Help створений родиною Бондаренко опікується 127 геріатричними пансіонатами в 10 областях України, що з 1991 року працює на ринку України. Регіональними менеджерами організації є Харків, Одеса, Львів та

⁷⁶ Громадська організація «Безпека та добробут». <<https://www.facebook.com/asafecommunity/>> (2021, грудень, 20).

⁷⁷ Міжнародний благодійний фонд «Гарних справ». <<https://www.facebook.com/gooddeedsukraine/>> (2021, грудень, 20).

⁷⁸ Організація Lets Help. <<https://letshelp.com.ua/>> (2022, грудень, 20).

⁷⁹ Благодійний фонд «Делікат». <<https://www.facebook.com/bfdelikat/>> (2021, грудень, 20).

⁸⁰ Благодійний фонд «Родина ЛГ». <<https://rodynalg.org.ua/>> (2021, грудень, 20).

⁸¹ Громадська Організація «Дім Милосердя». <<http://hom.kiev.ua/%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0-%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83>> (2021, грудень, 20).

⁸² Громадська організація «Небокрай». <<https://www.facebook.com/nebokray.org/>> (2021, грудень, 20).

⁸³ Благодійний фонд Let's Help. <<https://letshelp.com.ua/pro-fond>> (2021, грудень, 20).

		Днепр.
11	Благодійний фонд «Життєлюб» ⁸⁴	«Життєлюб» – благодійний фонд, що підтримує людей поважного віку з 2013 року шляхом надання допомоги в харчуванні та адресній допомозі у знаходженні роботи та покликання, розширенні кола спілкування й організації змістовного дозвілля. Фондом у 2017 році створено Кіно-сад «Життєлюб» - це перший в Україні хаб для людей старшого віку (з кінозалом, сценою для проведення концертів, спортивним майданчиком, місцем для настільних ігор і проведення майстер-класів і зоною для відпочинку), що організовано в занедбаному літньому кінотеатрі в Гідропарку, що у зв'язку з пандемією у 2020 році перевели всі в онлайн-формат групи в Режимі Фейсбук або Вайбер. «Трудолюб» – це наймолодший проєкт благодійного фонду, що сприяють пошуку вакансій з працевлаштування користувачів клубу. Цікавим напрямом діяльності благодійного фонду є агентство дорослих моделей, що засноване в лютому 2018 року, є першим агентством в Україні, яке представляє моделей віку 50+ (або вікових моделей), що має за мету показати, що краса залежить тільки від ставлення до життя.
12	Ресурсний центр для осіб, які доглядають людей літнього віку з обмеженою руховою активністю (Житомир) ⁸⁵	Центром, що створено за підтримки Німецького федерального Фонду «Пам'ять, відповідальність за майбутнє» надається підтримка особам, які здійснюють догляд за людьми літнього віку та допомога літнім людям, які опинилися у скрутних життєвих обставинах. Допомога надається через соціальні візити до одиноких, інвалідів, в'язнів нацистських таборів, дітей війни, постраждалих від політичних репресій, людей похилого віку, які потребують уваги та спілкування. Також для підопічних Центру проводяться різноманітні тренінги, зустрічі, а також консультації лікарів та юристів.
13	Центр допомоги людям похилого віку у БОБФ «Карітас - Львів» ⁸⁶	Центр надає людям похилого віку комплексну духовну, медико-соціальну, санітарно-гігієнічну допомогу та опіку, а також організовує денне дозвілля з активним спільнотним спілкуванням, рукоділлям, екскурсіями та мандрівками визначними місцями Львова та України.
14	Громадська організація «Центр	ГО «Центр Поділля-Соціум», реалізовано різноманітні соціальні інновації в межах проєкту «Новий статус –

⁸⁴ Благодійний фонд «Життєлюб». <<https://www.happyold.com.ua/ua/>>(2021, грудень, 20).

⁸⁵ Ресурсний центр для осіб, які доглядають людей літнього віку з обмеженою руховою активністю (Житомир). <<https://zt-rada.gov.ua/?pages=1265> > (2021, грудень, 20).

⁸⁶ Центр допомоги людям похилого віку у БОБФ «Карітас – Львів. <<http://caritas-lviv.org/proekty-fondu/zaversheni-proekti/tsentr-sotsialnoi-dopomohy/TKCB>> (2021, грудень, 20).

	<p>Поділля-Соціум» (Вінниця)⁸⁷</p>	<p>нові можливості», який підтримано Представництвом німецької неурядової організації «Німецьке об'єднання народних університетів» (DVV International) в Україні. Метою проекту було залучення людей поважного віку до активної участі в житті суспільства та ініціювання корисних змін, шляхом консолідації зусиль громадських організацій та територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг) з 6 міст України (Вінниці, Дніпра, Луцька, Одеси, Харкова, Чернігова), які об'єднали свої зусилля для отримання важливого результату - залучення людей поважного віку та пенсіонерів до активної діяльності на користь громади шляхом створення волонтератів, волонтерського руху в цілому.</p>
15	<p>ГО «Клуб садівників» (м. Харків), створений у 2001 р. у межах соціального проекту для жителів старшого покоління Харкова (Шепеленко І., 2021, с.18, 19)⁸⁸</p>	<p>У межах проекту здійснювалася організація занять і зустрічей з членами Клубу, що сприяло збереженню почуттів затребуваності, самоповаги у членів Клубу, а також розширенню їхньої комунікації. Забезпечувалися умови для: публікації деякими членами Клубу статей у періодичних виданнях та організації виступів на телебаченні з подальшим обговоренням їх на засіданнях; виготовлення окремими членами Клубу садового приладдя та пристосувань для всіх охочих; спільної підготовки святкових заходів (вікторин, випуску газет, святкового меню тощо), туристичних поїздок у межах Харківської області, екскурсій та квестів містом. Членів Клубу було об'єднано в групи за інтересами (кулінарія, здоровий спосіб життя, вирощування екзотичних рослин, застосування фітопрепаратів для вирішення проблем у саду чи городі тощо) та, після піврічної підготовки, вони виступили ініціаторами створення безоплатних навчальних програм для власників земельних ділянок для садівництва, школярів і всіх бажаючих. Ще одним напрямом роботи Клубу була організація діяльності з розкриття творчих здібностей респондентів (літературних, художньо-графічних, музичних тощо) за допомогою надання редакторської підтримки у створенні й публікації матеріалів із садівництва, бджільництва та городництва, що дозволило респондентам реалізувати свій прихований, не затребуваний раніше потенціал. Також у межах роботи проекту членам Клубу надавалася правова та психологічна підтримка під час організації тематичних занять фахівців (юристів,</p>

⁸⁷ Громадська організація «Центр Поділля-Соціум». <<https://www.facebook.com/CentrPodillaSocium/>>(2021, грудень, 20).

⁸⁸ Шепеленко І. (2021). Механізми подолання соціальної ексклюзії осіб похилого віку. Український соціум, 2 (77), 107–123. < https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2021/08/107_123_No-277_2021_ukr.pdf > (2022, грудень, 30).

		економістів, психологів, представників Червоного Хреста) з найактуальніших тем.
16	Платформа «Щедрий вівторок» ⁸⁹	За допомогою соціально-проектної діяльності, що використовують ресурс платформи «Щедрий вівторок» здійснюється закупівля продуктових наборів, засобів гігієни; вирішення побутових проблем одиноких осіб похилого віку та осіб з інвалідністю в умовах карантину, спричиненого поширенням COVID-19; залучення населення до благодійної діяльності на користь літніх осіб.
17	Фонд Let's Help ⁹⁰	Корисним інноваційним досвідом є запровадження в Україні з 2009 р. Благодійного проекту фонду Let's Help «Університет третього віку Протон» у різних містах (Київ, Миколаїв, Харків, Дніпро та ін) соціальної послуги «Університет третього віку», що спрямовано на: створення умов та сприяння всебічному розвитку людей похилого віку їхню реінтеграцію в активне життя суспільства, надання їм допомоги в адаптації до сучасних умов життя шляхом оволодіння новими знаннями.

Аналіз даних, наведених у таблиці 1.2 засвідчив, що в роботі спеціалізованих соціальних інституцій реалізовано такі інноваційні ідеї: клубна робота, спрямована на підвищення соціальної активності людей похилого віку та їхньої обізнаності у взаємодії у діджиталі; прищеплення навичок само та взаємодопомоги та залучення до лав «Срібного волонтерства»; створення умов для підвищення рівня здоров'я та засвоєння навичок здоров'язбереження; забезпечення можливостей для пошуку шляхів самореалізації в різних сферах життєдіяльності в умовах «Університетів третього віку» та громадських ініціатив тощо, які можуть бути корисними в організації резилієнтних впливів в умовах реабілітаційного соціально-виховного підтримуючого простору для людей літнього та похилого віку.

Аналіз нормативного забезпечення стосовно здійснення соціальної роботи та політики щодо людей літнього та похилого віку дозволив визначити низку Міжнародних нормативних документів, що окреслюють її зміст та специфіку. Організацією об'єднаних націй та її закладами здійснено багато роботи у цьому напрямі. Так, Генеральною Асамблеєю прийнято програму дій по відношенню до

⁸⁹ Щедрий вівторок. <<https://givingtuesday.org.ua/blog/initsiatyvy-yaki-vzhe-pryyednalysya-doshhedryjvivtoroknow/>> (2021, грудень, 20).

⁹⁰ Благодійний проект фонду Let's Help Університет третього віку Протон. <<https://u3a.com.ua/>> (2021, грудень, 20).

людей з інвалідністю та було проголошено 1981 рік Міжнародним роком таких людей, а пізніше 124 держави-члена прийняли Міжнародний план дій з проблем старіння (Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing, 2002), що започаткувало низку заходів та досліджень у ході наступного десятиріччя. Центром Організації Об'єднаних Націй по населеним пунктам (The United Nations Centre for Human Settlements (Habitat – Хабитат) та Шведською агенцією з міжнародного розвитку (the Swedish International Development Agency (SIDA - СИДА) було опубліковано Керівництво з адаптації антропогенного середовища для людей з інвалідністю (Guide to Adaptation of the Built Environment for Disabled Persons).

У Мадридському міжнародному плані дій з проблеми старіння (2002) визначено 3 основних напрями дій (стаття 14) (Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing, 2002)⁹¹: участь людей похилого віку в розвитку; забезпечення здоров'язбереження та благобуття у похилому віці; забезпечення благодійних та позитивних умов для людей всіх вікових груп. У низці міжнародних документів та керівництв (Конвенція про права інвалідів, Женева 2006 (Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 2006)⁹², Доповідь про стихійні лиха у світі 2007 (World disasters report 2007: focus on discrimination)⁹³, Міжнародний консорціум з питань інвалідності та розвитку 2010 (The International Disability and Development Consortium (IDDC), 2010)⁹⁴, Реабілітація на рівні громад: керівні принципи, Женева, 2010 (Community-based rehabilitation: CBR guidelines, 2010)⁹⁵, Люди похилого віку в умовах стихійних лих та гуманітарних криз: керівні принципи найкращої практики, Help Age International, Лондон, Atlas Alliance, Інформаційний бюлетень: Інвалідність в умовах конфліктів та надзвичайних ситуацій, 2011 (Older people in disasters and humanitarian

⁹¹ Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing. (2002). <<https://www.un.org/esa/socdev/documents/ageing/MIPAA/political-declaration-en.pdf>> (2021, грудень, 30).

⁹² Convention on the Rights of Persons with Disabilities. (2006) <<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities>> (2023, квітень, 20).

⁹³ World disasters report 2007: focus on discrimination. <<https://www.preventionweb.net/publication/world-disasters-report-2007-focus-discrimination>> (2023, квітень, 20).

⁹⁴ The International Disability and Development Consortium (IDDC) <<https://www.iddcconsortium.net/>> (2023, квітень, 20).

⁹⁵ Community-based rehabilitation: CBR guidelines. <<https://www.who.int/publications/i/item/9789241548052>> (2023, квітень, 20).

crises: Guidelines for best practice, 2011)⁹⁶ та ін.) акцентовано увагу на неприпустимості допущення дискримінації по відношенню до зазначених категорій клієнтів та визначено першочерговий план дій щодо забезпечення їхнього належного існування в сучасному світі.

Аналіз закордонного інноваційного досвіду суспільної діяльності в зазначеному напрямі показав, що зростає Британська мережа співтовариств Centre for Ageing Better (Centre for Ageing Better, 2021)⁹⁷, що є дружніми до людей похилого віку (це рух більше ніж 50 членів в Англії, Шотландії, Уельсі, Південній Ірландії, що належить до Глобальної мережі міст та співтовариств ВООЗ, де люди усіх вікових груп можуть вести активний та здоровий спосіб життя у власних будівлях, брати участь у діяльності, що вони цінують та вносити власний внесок у життя співтовариств, коли люди похилого віку допомагають формувати місце, де вони живуть.

Потужну інформаційну підтримку людям літнього та похилого віку надають сучасні інформаційні ресурси в різних куточках світу. Так, Національна рада з проблем старіння (Benefitscheckup) – сайт, на якому розміщено інформацію для людей похилого віку зі Сполучених штатів Америки, що можуть претендувати на отримання пільгових дотацій на різні власні потреби (лікування, харчування, оплату додаткових послуг тощо) (Benefitscheckup, 2021)⁹⁸.

Національний ресурсний центр з проблем жінок та виходу на пенсію (WISER – Women`s institute for a Secure Retirement) містить багато цікавої інформації стосовно вирішення проблем жінок, а також забезпечення уникнення проблем, пов'язаних з виходом на пенсію (Interreg Central Europe, 2021)⁹⁹.

Eldercare Locator – це державна служба Управління у справах людей похилого віку США (Eldercare Locator)¹⁰⁰ містить інформаційні ресурси для тих, хто здійснює догляд за людьми похилого віку.

Ще однією потужною мережею є сайт Ресурси для доглядальниць (Family Caregiver Alliance)¹⁰¹, що дає можливість отримати відповіді

⁹⁶ Older people in disasters and humanitarian crises: Guidelines for best practice. <<https://www.helpage.org/silo/files/older-people-in-disasters-and-humanitairan-crises-guidelines-for-best-practice.pdf>> (2023, квітень, 20).

⁹⁷ Centre for Ageing Better. <<https://ageing-better.org.uk/ageing-in-society>> (2021, грудень, 20).

⁹⁸ (Benefitscheckup. <<https://www.benefitscheckup.org/>> (2021, грудень, 20).

⁹⁹ Interreg Central Europe. <<http://www.interreg-central.eu/Content.Node/I-CARE-SMART.html> > (2021, грудень, 21).

¹⁰⁰ Eldercare Locator. <<https://eldercare.acl.gov/Public/Index.aspx>> (2021, грудень, 20).

¹⁰¹ Family Caregiver Alliance. <<https://www.caregiver.org/caregiver-resources/> > (2021, грудень, 21).

на різноманітні питання та покращити якість як догляду так і особистого здоров'я того, хто його здійснює.

У керівництві Інформаційного центру сільської охорони здоров'я (Rural Hels Informational Hub)¹⁰² міститься інформація про послуги вдома для мешканців різних частин США, що проживають у сільській місцевості як от: особистий догляд, додаткові послуги, послуги харчування, медичні послуги, транспорт, ремонт та модифікація будинку тощо.

Аналіз закордонного інноваційного досвіду надання соціальної допомоги людям літнього та похилого віку та людям з інвалідністю в громаді та в інтернатних закладах показав, що на практиці доведено ефективність таких підходів (Там само, с. 9-10)¹⁰³:

- **діадичні втручання** (Dyadic interventions) для людей, які живуть з деменцією, у громаді та їхніх опікунів, забезпечуючи індивідуальне навчання та підтримку з акцентом на підвищення кваліфікації опікуна — ці підходи мають помірну якість доказів, що підтверджують їх ефективність у зменшенні депресії у осіб, які доглядають, та затримці функціонального зниження у людей з деменцією;

- **допоміжні працівники** (Support workers), системні навігатори або координатори догляду, які сприяють спрощеному підходу до догляду за людьми з деменцією або іншими хронічними захворюваннями — один із прикладів: «Старіння громади на місці» (Community Aging in Place), «Просування кращого життя для літніх людей» (Advancing Better Living for Elders) (CAPABLE) було надано фінансування Medicaid у US. У Шотландії уряд гарантує як мінімум один рік постдіагностичної підтримки людям з деменцією;

- **маломасштабні домашні моделі догляду за літніми в інтернатних закладах** (Small-scale, domestic models of residential aged care), де акцент робиться на наданні допомоги, орієнтованої на людину, що максимізує незалежність мешканців та участь у рутинних домашніх заходах у домашній обстановці для менших груп мешканців — ця моделі догляду краще відповідає уподобанням споживачів, а обмежені дані вказують на переваги для мешканців, у тому числі зменшення використання засобів обмеження, що була успішно реалізована в Австралії, але її доступність обмежена;

¹⁰² Review of innovative models of aged care. <<https://agedcare.royalcommission.gov.au/sites/default/files/2020-01/research-paper-3-review-innovative-models-of-aged-care.pdf>> (2021, грудень, 20).

¹⁰³ Там само, 9-10.

- **відпочинок, який надається в умовах, які відповідають походженням людини та пропонують структуровані види діяльності** (Respite provided in settings aligned to a person's background and offering structured activities) - це приклад перепочинку, який надається на фермах, може мати відношення до австралійського населення у сільських/віддалених районах, людей із сільського господарства та тих, хто живе з деменцією;

- **інноваційні моделі догляду за людьми, які є безпритульними або піддаються ризику бездомності** (Innovative models of care for people who are homeless or at risk of homelessness that include relationships as a key component), які включають стосунки як ключовий компонент, з акцентом на надання послуг за межами догляду та проживання — австралійським прикладом, який вважається інноваційним на міжнародному рівні, є модель Вінтрінгема у штаті Вікторія (Wintringham model in Victoria);

- **пілотна програма підтримки деменції Бідьяданга** (The Bidyadanga dementia support pilot program), яка підтримує дистанційне проживання аборигенів і мешканців островів Торресової протоки з деменцією, щоб вони продовжували жити у своїй громаді в традиційних умовах, з розширенням прав і можливостей громади та зміцненням потенціалу місцевих працівників догляду та охорони здоров'я.

Один з основних інструментів Європейського Союзу – Інтеррег (Interreg)¹⁰⁴, що фінансує транснаціональне співробітництво підтримав соціальний проєкт «I-CARE-SMART», який спрямовано на здоров'я та благополуччя людей похилого віку шляхом створення відкритого простору для спільної творчості, а також створення платформи «SilverStar» для полегшення процесів спільної творчості через кордони. У проєкті, який розрахований майже на 4 роки (з 01.05.2019 до 30.04.2022) залучено 7 країн (Угорщина, Польща, Словаччина, Італія, Чехія, Австрія, Німеччина).

Аналіз закордонного досвіду соціальної роботи з людьми літнього та похилого віку показав, що фахівцями виокремлено багато практичних порад, які можуть покращити якість життя як зазначеної категорії осіб так і їхньому найближчому оточенню. Так Вільям А.

¹⁰⁴ Interreg Central Europe. <<http://www.interreg-central.eu/Content.Node/I-CARE-SMART.html> > (2021, грудень, 21).

Хазелтін (фахівець з США) виокремив 10 важливих порад по догляду за людьми похилого віку ¹⁰⁵:

1) забезпечуйте догляд удома, якщо це можливо (шляхом знаходження фахівців з догляду, які готові забезпечити догляд за вашим близьким поза лікарнею та вдома);

2) координуйте послуги (здійснюйте координацію дій усіх фахівців, хто забезпечує догляд за вашою близькою людиною);

3) зробіть схеми догляду, орієнтованими на людину (заохочуйте вашу близьку людину літнього віку приймати власні рішення стосовно догляду, який вона буде отримувати, а також коли і де).

4) увімкніть соціальну інтеграцію (створюйте можливості для людини похилого віку відігравати активну роль у вашій сім'ї та у вашій спільноті з метою недопущення ізоляції як основної причини емоційного стресу для людей похилого віку);

5) будьте в курсі найновіших технологій (звертайте увагу на можливості нових технологій, які можуть покращити кожен аспект догляду за людьми похилого віку (взаємодія з лікарем FaceTime або складні системи моніторингу безпеки тощо));

б) вивчіть варіанти страхування (ознайомтеся з варіантами страхування на випадок тривалого догляду);

7) подбайте про опікунів (визнайте труднощі, пов'язані з доглядом за близькою людиною, що його потребує, і використовуйте будь-які доступні вам ресурси, що допомагають зняти стрес та напругу);

8) вчіться та практикуйте усвідомлене спілкування (необхідність опанування інструментами та ресурсами, щоб вести розмову з близькою літньою людиною про те, яке лікування вона отримує і де б вона хотіла його отримати);

9) навчайтеся (вивчайте останні інновації в галузі догляду за літніми людьми та кращі практики у галузі довгострокового догляду);

10) створіть безпечне середовище (переконайтеся, що середовище, в якому живе ваша близька людина літнього віку, заохочує її незалежність та автономію, знижує ризик травм або шкоди та створює відчуття індивідуальної домашньої обстановки).

За кордоном поширеними є мережі різних соціальних інституцій, які надають допомогу клієнтам літнього та похилого віку та особам з

¹⁰⁵ Top10 Tips For Caring For Older Adults. <<https://www.forbes.com/sites/williamhaseltine/2020/01/10/top-10-tips-for-caring-for-older-adults/?sh=334202777a5e>> (2021, грудень, 20).

інвалідністю Так, до Мережі старіння та інвалідності у США (Administration for Community Living - ACL) належать місцеві, державні та національні інституції, що надають як специфічні види допомоги певним категоріям так і комплексні види послуг. ACL здійснює такі види допомоги в різних соціальних інституціях (Administration for Community Living. Many links to governments agencies dealing with Aging and Disabilitie, 2021)¹⁰⁶:

– *Ресурсні центри з проблем старіння та інвалідності* (Aging and Disability Resource Centers) – надають інформацію та консультації, які допомагають людям приймати обґрунтовані рішення щодо довгострокових послуг та підтримки, а також допомагають отримати доступ до програм;

– *Національна мережа американців з інвалідністю* (Americans with Disabilities Act National Network) реалізовує програму, що фінансує 10 регіональних центрів для надання інформації, навчання та технічної допомоги окремим особам, підприємствам та агенціям з правами та обов'язками відповідно до Закону про американців з інвалідністю;

– *Районні агенції з проблем літніх людей* (Area Agencies on Aging), що задовольняють потреби літніх людей на регіональному та місцевому рівні, надаючи послуги та підтримку (наприклад, доставку їжі додому та допомогу хатньої робітниці) для підтримки незалежного способу життя;

– *допоміжні технології* (Assistive Technology) є програмами, що допомагають зробити допоміжні технологічні пристрої та послуги більш доступними для людей з обмеженими можливостями та їхніх сімей;

– *Центри незалежного життя* (Centers for Independent Living), що надають інструменти, ресурси та підтримку для повної інтеграції людей з обмеженими можливостями до їх спільноти для забезпечення рівних можливостей, самовизначення та поваги;

– *Системи захисту та адвокації* (Protection and Advocacy Systems) є державними системами, що працюють для захисту людей з обмеженими можливостями, розширюючи їхні можливості та виступаючи від їхнього імені для захисту їхніх особистих та громадянських прав;

¹⁰⁶ Administration for Community Living. Many links to governments agencies dealing with Aging and Disabilities. < <https://acl.gov/programs/aging-and-disability-networks>> (2021, грудень, 20).

– *Центри для людей похилого віку та служби підтримки для людей похилого віку* (Senior Centers and Supportive Services for Older Adults), що за програмами надають гранти штатам та територіям, які фінансують багатоцільові центри для людей похилого віку, які координують послуги для людей похилого віку, такі як колективне харчування, громадська освіта, медичні огляди, програми вправ та зміцнення здоров'я, а також транспорт;

– *Ради штатів з проблем розвитку* (State Councils on Developmental Disabilities) є самоврядними організаціями, які виявляють та задовольняють найнагальніші потреби людей з порушеннями розвитку в їхньому штаті або на території шляхом проведення інформаційно-пропагандистської роботи, сприяння системним змінам та зусиллям щодо нарощування потенціалу для самовизначення та інтеграції;

– *Підрозділи штатів із проблем старіння* (State Units on Aging), які мають агенції на рівні штатів розробляють і реалізують плани надання допомоги людям похилого віку, сім'ям, а в багатьох штатах і дорослим з обмеженими фізичними можливостями;

– *Університетські центри передового досвіду у галузі порушень розвитку* (University Centers for Excellence in Developmental Disabilities), які втілюють гранти пов'язані з університетами, щоб служити сполучною ланкою між академічними колами та спільнотою для просування досліджень, обміну інформацією та громадських послуг.

Громадські організації, такі як регіональні агенції зі старіння (area agencies on aging - AAA) і центри незалежного життя (centers for independent living - CIL), протягом десятиліть слугували економічно ефективними, надійними та перевіреними ресурсами для задоволення соціальних потреб людей похилого віку та людей з обмеженими можливостями, пов'язаними зі здоров'ям, включаючи потреби в довгостроковому догляді. Впроваджені програми показали, що інтеграція медичної допомоги та соціальної підтримки може бути дуже ефективною, допомагаючи людям залишатися в громаді. Також дослідженнями доведено, що (Health Affairs, 2021)¹⁰⁷:

¹⁰⁷ Health Affairs. <<https://www.healthaffairs.org/doi/10.1377/forefront.20180130.620899/full/>> (2021, грудень, 21).

1) їжа з доставкою додому, яку надають громадські організації, покращує здоров'я та пов'язана зі зменшенням використання будинків престарілих у літніх людей із низькими потребами в догляді;

2) літні люди, які отримують Medicaid у Меріленді, мали на 14% менше шансів бути госпіталізованими і на 23% рідше потрапляти в будинок престарілих у наступному році, якщо вони були зареєстровані в Програмі додаткового харчування;

3) штати з вищим співвідношенням соціальних послуг і витрат на охорону здоров'я показали кращі результати здоров'я за такими показниками, як кількість днів з обмеженням активності за останні 30 днів і рівень смертності від діабету II типу, раку легенів і інфаркту.

Отже, аналіз та узагальнення вищезазначеного закордонного досвіду надання соціальних послуг людям літнього та похилого віку дозволяє стверджувати, що накопичено багато інноваційних практичних напрацювань, що дозволяють у повній мірі забезпечити створення умов для організації резиліентного підтримуючого простору, які дозволяють в повній мірі відновити людям літнього та похилого віку втрачені соціальні функції та діяльне існування в сучасних реаліях суспільного життя.

**Соціальна допомога
людям похилого віку в умовах
воєнного стану та підготовка
майбутніх фахівців до
відповідної професійної
діяльності**

Аналіз досліджень з проблеми насильства показав, що науковці розрізняють такі його різновиди та форми як (Брандер П. та ін., 2012, с. 545)¹⁰⁸:

1) *пряме насильство*, до якого відносять фізичне або поведінкове насильство (війна, залякування, домашнє насильство, ізоляція або тортури), структурне насильство (бідність та позбавлення можливостей користування основними ресурсами та правами, деспотичні системи, що поневолюють, залякують і ображають дисидентів а також усіх бідних, слабких та знедолених);

2) *культурне насильство*, яке виявляється у знеціненні та знищенні окремої людської ідентифікації та способу життя (сексизм, етноцентризм, расизм та колоніальна ідеологія, інші форми моральної

¹⁰⁸ Брандер П. та ін. (2012). «КОМПАС»: посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді. Страсбург: Видавництво Ради Європи.

ізоляції, що виправдовують агресію, домінування, нерівність і пригноблення).

Дослідники стверджують, що найбільш загрожують порушенням прав людини воєнні та терористичні дії, коли відбувається повний занепад людяності та обмеження цінностей, що лежать в основі захисту прав людини (Брандер П. та ін., 2012, с. 580)¹⁰⁹.

Враховуючи вищезазначене, слід зауважити, що у сучасних умовах повномасштабної військової агресії з боку росії проти України, поряд із справжньою гуманітарною катастрофою, усіх різновидів насильства у повній мірі зазнали усі найбільш незахищені категорії населення до яких належать особи літнього та похилого віку.

У зв'язку з бойовими діями та введеним в Україні воєнним станом, з'явилася проблема у забезпеченні надання якісних соціальних послуг громадянам в складних сучасних умовах. Враховуючи сучасні запити, Міністерством соціальної політики України розроблено методичні рекомендації щодо організації надання соціальних послуг в умовах воєнного стану (Рекомендації щодо організації надання соціальних послуг в умовах воєнного стану, 2022)¹¹⁰, а також постановою Кабінету Міністрів України «Про організацію надання соціальних послуг» (Про організацію надання соціальних послуг, 2020)¹¹¹ затверджено порядок організації надання соціальних послуг, що є рекомендованим для застосування органам місцевого самоврядування, але не обов'язковим до виконання. У зв'язку із чим соціальні послуги пропонується надавати екстрено (кризово) (за неможливості застосування загального порядку організації та надання соціальних послуг) та, відповідно до статті 18 Закону України «Про соціальні послуги» (*Про соціальні послуги*. 2019)¹¹², передбачає, що ведення випадку не застосовується, тобто не здійснюється, а замість цього рішення про надання чи відмову у наданні соціальних послуг екстрено (кризово) приймається

¹⁰⁹ Брандер П. та ін. (2012). «КОМПАС»: посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді. Страсбург: Видавництво Ради Європи, 580.

¹¹⁰ Рекомендації щодо організації надання соціальних послуг в умовах воєнного стану. <https://auc.org.ua/sites/default/files/sectors/u-140/lystoda-rekomendacii_socposlugy_1646898338.pdf > (2022, грудень, 10).

¹¹¹ Про організацію надання соціальних послуг. (2020). (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#Text> > (2022, грудень, 10).

¹¹² Про соціальні послуги. (2019). (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>> (2022, грудень, 20).

невідкладно, не пізніше однієї доби з моменту одержання відповідної заяви, звернення чи повідомлення. Всі соціальні послуги екстрено (кризово) надаються безкоштовно. У разі стабілізації ситуації, яка не загрожує життю та здоров'ю людини, рекомендовано використовувати технологію ведення випадку/роботи з випадком. Також органам місцевого самоврядування рекомендовано надавати право приймати рішення про надання соціальних послуг екстрено (кризово) безпосередньо самим надавачам таких послуг (центри соціальних служб, центри надання соціальних послуг тощо) з подальшим інформуванням органів місцевого самоврядування про їх надання.

Фахівцям соціальної роботи для оперативного проведення оцінювання потреб у соціальних послугах пропонується заповнювати лише розділи Акти оцінки потреб, які мають життєво важливе значення та допускається складання акту потреб у телефонному режимі або з використанням будь-яких доступних ресурсів.

Під час соціального супроводу людей похилого віку, що знаходяться у СЖО рекомендується підтримувати зв'язок за допомогою телефонного зв'язку або будь яких доступних месенджерів. У разі необхідності вивезення клієнтів на безпечні території, особливо при залученні до цього процесу волонтерів, вести облік тих, які евакуйовані і, які ще потребують вивезення.

Для покращення якості надання соціальних послуг у складних умовах сьогодення (коли не вистачає соціальних працівників, щоб надати послуги з догляду вдома усім тим, хто уклав відповідний договір на обслуговування, і постійно потребує таких послуг) органам місцевого самоврядування та надавачам соціальних послуг пропонується за згодою громадян організувати їх спільне проживання для забезпечення можливості надання їм необхідного догляду вдома, що дозволить сконцентрувати зусилля соціальних працівників і робітників та забезпечити умови для життєдіяльності отримувачів соціальних послуг. Також для організації догляду вдома в умовах спільного проживання пропонується надавачам соціальних послуг розробити пропозиції щодо спільного проживання отримувачів соціальних послуг, де визначити:

- 1) отримувачів послуг з догляду вдома, які можуть та бажають бути поселені в приміщення для спільного проживання;

2) приміщення призначене та придатне до проживання, яке забезпечує умови для проживання (опалення, електрику, можливості для приготування їжі (чи її доставка), водопостачання, дотримання особистої гігієни тощо). Це також може бути будинок (квартира) мешканця громади чи одного з отримувачів послуг, де можна розмістити 4-5 осіб;

3) ресурси та персонал, у тому числі волонтерів, які будуть забезпечувати догляд, а також доцільно максимально використовувати ресурси, наявні у самих отримувачів послуг (постільна білизна, посуд, тощо), релігійної громади та мешканців громади;

4) графік цілодобового чергування соціальних робітників, соціальних працівників в приміщенні для спільного проживання.

У постанові зазначено, що такі пропозиції не потребують затвердження наказом керівника виконавчого органу сільської/селищної/міської ради та можуть реалізовуватись лише з узгодженням їх із відповідним виконавчим органом.

Також у період воєнного стану, зокрема на територіях ведення бойових дій, пропонується організувати стаціонарний, паліативний догляд, підтримане проживання громадян похилого віку осіб з інвалідністю екстрено (кризово) за заявою цієї людини або її законного представника (для недієздатних осіб) / повідомлення органу опіки та піклування (за відсутності законного представника) або за алгоритмом надання соціальних послуг екстрено (кризово).

Постановою Кабінету Міністрів «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» (Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, 2022)¹¹³ до кола суб'єктів, які можуть виявляти осіб у складних життєвих обставинах, включено волонтерів, адже, здійснюючи волонтерську діяльність, роздаючи гуманітарну допомогу, волонтери можуть виявляти осіб похилого віку, осіб з

¹¹³ Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях. (2022). (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2022-%D0%BF#Text>>(2022, грудень, 20).

інвалідністю, які залишились вдома і потребують сторонньої допомоги.

Аналіз Каталогу соціальних послуг м. Харкова з питань надання соціальної допомоги особам літнього віку у територіальній громаді в умовах воєнного стану дозволив виявити, що в цій роботі задіяно такі соціальні інституції державного та громадського секторів: Територіальні центри надання соціальних послуг всіх районів міста (надають такі види допомоги як: догляд вдома; паліативний догляд; соціальна адаптація; денний догляд; консультування; представництво інтересів; посередництво; соціальна профілактика; екстрене (кризове) втручання; натуральна допомога, - громадянам похилого віку, особам з інвалідністю та внутрішньо переміщеним особам); Комунальний заклад «Соціальний готель» (забезпечує тимчасове перебування та інформування внутрішньо переміщеним особам, особам з інвалідністю, особам, які опинилися у складній життєвій ситуації (у зв'язку з втратою житла або неможливістю проживати в ньому, військових дій, шахрайства тощо) та інші особи, які мають право на пільги, встановлені законом, що проживають на території України на законних підставах, і члени їх сімей, які є бездомними особами віком від 18 років, а також особи, звільнені з місць позбавлення волі.); Комунальний заклад «Харківський міський центр комплексної реабілітації для осіб з інвалідністю «Промінь» (надає послуги денного догляду, соціальної адаптації, соціальної реабілітації та консультування); Громадська організація «Харківська асоціація незрячих юристів» (надає юридичні та інформаційні консультації з питань соціального законодавства ямуди з інвалідністю та пенсіонерам територіальної громади) (Каталог соціальних послуг м. Харкова, 2022).)¹¹⁴.

Контент-аналіз сайтів спеціалізованих соціальних інституцій, що надають соціальні послуги людям похилого віку дозволив виявити цікаві напрацювання, що можуть бути корисними для створення соціально-підтримуючих резилієнтних осередків в умовах воєнного стану. Так, практичний досвід у наданні соціальної підтримки та допомоги поодиноким громадянам похилого віку з числа вимушених переселенців має БОБФ «Карітас - Харків» у проєкті «Домашня опіка», де створено соціально-реабілітаційне середовище для

¹¹⁴ Каталог соціальних послуг м. Харкова. <<https://www.city.kharkov.ua/ru/dovdник/katalog-socznalnih-poslug.html>> (2022, грудень, 20).

організації домашнього догляду та якісного відпочинку людей літнього віку (Благодійна Організація Благодійний Фонд «Карітас - Харків», 2022)¹¹⁵.

Плідною у наданні соціальних послуг особам літнього віку є діяльність Територіальних центрів соціального обслуговування (Територіальні центри соціального обслуговування, 2021), які виявляють, беруть на облік та здійснюють соціальне обслуговування самотніх непрацездатних малозабезпечених громадян літнього віку, що мають на це право, а також здійснюють надання їм соціально-побутових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, юридичних, послуг, послуг з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями, інформаційних, інших соціальних послуг.

Аналіз діяльності спеціалізованих соціальних інституцій державного та громадського сектору в умовах воєнного стану засвідчив, що вони пристосувалися до складних умов роботи у сучасних реаліях та, спираючись на існуюче нормативне забезпечення, надають соціальні послуги переважно екстреного кризового втручання, а також, намагаються здійснювати інтервенції потребуючим категоріям у поєднанні з зусиллями волонтерів.

Волонтерські ініціативи є важливим аспектом сучасної соціальної допомоги як в Україні так і за кордоном. Особливої актуальності зазначена діяльність набуває у зв'язку поширенням у сучасному суспільстві різноманітних ризиків, що спричиняють появу важких життєвих ситуацій у житті громадян взагалі та людей літнього та похилого віку як однієї з найуразливіших категорій зокрема.

На початку 2022 року у вкрай важкій ситуації опинилася велика кількість осіб літнього та похилого віку, коли більшість літніх самотніх людей залишилися на межі виживання. Як зазначає менеджер у соціальній сфері ХОБФ «Соціальна служба допомоги» В. Щербакова, «серед найбільш вразливих категорій цієї цільової групи можна виділити: самотніх, осіб похилого віку, що позбавлені уваги родичів; тяжкохворих літніх людей; осіб з інвалідністю; людей, які нездатні обслуговувати себе самостійно через вік та/або стан здоров'я; осіб похилого віку з когнітивними розладами... Більшість із них втратили або мають вкрай обмежений доступ до базових потреб –

¹¹⁵ Благодійна Організація Благодійний Фонд «Карітас - Харків» у проєкті «Домашня опіка». <<https://caritas.kharkiv.ua/2016.07/zmi-pro-nas/>> (2022, грудень, 20).

життєво необхідних ліків та продуктів харчування... з 24 лютого 2022 року діяльність організації зорієнтована, перш за все, на гуманітарну допомогу вразливим верствам населення міста Харків, яке опинилось у кризі через повномасштабне вторгнення росії в Україну. Фондом реалізуються проєкти «Продукти потребуючим під час війни»; «Екстрена продуктова допомога»; «Допомога сім'ям СЖО в умовах військового стану», «Екстрена гуманітарна допомога уразливим верствам населення, які залишилися у місті» (Щербакова В.І., Костіна В.В., 2022, с. 204)¹¹⁶. Аналіз вищезазначеного досвіду дозволяє стверджувати, що фахівці спеціалізованої соціальної інституції задовольняють потреби вищезазначених категорій осіб літнього та похилого віку, враховуючи розподіл потреб за пірамідою наповнення резилієнс, забезпечуючи потребуючих на рівні громади міста Харкова.

У цих умовах вкрай важливим стає накопичений досвід залучення майбутніх соціальних педагогів і соціальних працівників до відповідного виду діяльності на засадах волонтерства, що є одним із важливих аспектів їхньої професійної підготовки у ХНПУ імені Г.С. Сковороди в умовах організованого професійно-спрямованого простору соціально-виховної взаємодії на базі партнерської мережі спеціалізованих соціальних інституцій (БОБФ «Дон Калабрія Україна», БОБФ «Карітас-Харків», ГО «Еммаус» тощо) (Kostina V.V., 2020, p.37)¹¹⁷.

Серед різних видів активності у взаємодії з людьми похилого віку, що опановують майбутні фахівці соціальної галузі під час поступового професійного становлення в межах навчальних дисциплін «Опіка та піклування з практикумом», «Соціально-педагогічне проєктування», «Практикум соціально-реабілітаційної роботи в спеціалізованих соціальних інституціях, а також під час роботи СНТ та гуртка «Волонтер» є такі види забезпечення резилієнтних впливів на другому рівні піраміди інтервенцій, згідно з принципами психосоціальної підтримки в умовах надзвичайних ситуацій: 1) підготовка та організація соціально-виховних взаємодій з

¹¹⁶ Щербакова В.І., Костіна В.В. Досвід роботи з людьми похилого віку в умовах військового стану. Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 300-річчю з дня народження Григорія Савича Сковороди, 21.10.2022 р. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2022. С.203-206.< <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/65a430f6-f75e-4912-82c6-007ca03a9089> > (2023, березень, 20).

¹¹⁷ Kostina V.V. (2020). Volunteer Initiatives of Future Social Workers – The Way to Professional Success. *International Journal of Education and Science*, 3(4), P. 37. doi:10.26697/ijes.2020.4.12.

людьми літнього та похилого віку в межах навчальних завдань; 2) участь в організованих здобувачами старших курсів – активними діячами СНТ волонтерських акціях на базах партнерської мережі спеціалізованих соціальних інституцій; 3) проходження здобувачами першого курсу семінарів-тренінгів на базі спеціалізованих соціальних інституцій партнерської мережі в межах «школи розвитку волонтерських ініціатив»; 4) участь здобувачів вищої освіти-активних діячів СНТ в соціально-педагогічних проєктах (проєкт «Етносвіт» на базі БОБФ «Карітас-Харків, проєкт «Якісне дозвілля як умова довголіття» на базі БФ «Соціальна служба допомоги» тощо).

З метою розвитку професійної компетентності майбутніх соціальних педагогів та соціальних працівників у зазначеному напрямі в межах партнерської мережі соціальних інституцій розвиваються такі важливі характеристики, що є корисними під час надання допомоги людям літнього та похилого віку в умовах нових соціальних викликів, спрямованої на розвиток їхньої резиліентності: а) усвідомленість знань майбутніх фахівців соціальної галузі про проблеми людей похилого віку та особливості соціально-педагогічної роботи з ними; б) наявність умінь надання соціальної підтримки та організації соціально-педагогічної роботи з людьми літнього та похилого віку з відтворення їхнього ресурсного потенціалу, збереження та зміцнення здоров'я; в) накопичення професійного досвіду організації соціально-виховних впливів та акцій на волонтерських засадах в умовах соціального дистанціювання.

З метою реалізації вищезазначених важливих завдань здійснюється систематична різноспрямована трикомпонентна система впливу, що забезпечує розвинути у майбутніх соціальних працівників професійну мотивацію до роботи з людьми літнього та похилого віку, необхідну систему знань та вмінь, а також такі професійно-особистісні якості як толерантність, доброзичливість, емпатійність, тактовність тощо.

Серед чисельних соціально-виховних взаємодій, що реалізовано активними діячами СНТ на базі різних соціальних інституцій партнерської з ЗВО мережі можна відзначити створення, віртуального соціально-розвивального простору, який поєднував різні форми активності за допомогою роботи з наповнення цікавими матеріалами контенту сайту соціальної інституції, спеціально створених для взаємодії Вайбер-чату та Телеграм-чату, а також організації

соціально-виховних заходів в межах діяльності проєкту «Домашня опіка» (до Дня людей похилого віку; проведення виховних взаємодій до свята «Весни та краси», до дня «Театру», до свята «День людей похилого віку» - «Осіння рапсодія» тощо). Під час організації он-лайн та оф-лайн соціально-виховної взаємодії майбутні фахівці-волонтери мали можливість випробувати власні таланти у різних напрямках реалізації активності: у поетичній взаємодії; музикальній і танцювальній взаємодії; в організації театральної взаємодії та гумористичної імпровізації; в організації арт-терапевтичних майстер-класів тощо.

Висновки. Аналіз наукової літератури та досвіду соціальної роботи з проблеми надання соціальної допомоги людям літнього та похилого віку в умовах воєнного стану показав, що вітчизняними та закордонними вченими та практиками накопичено низку важливих інструментів, що можуть бути корисними сучасним фахівцям соціальної галузі для вирішення проблем сьогодення. Важливою основою соціальної роботи з людьми літнього та похилого віку в умовах сучасної надзвичайної кризової ситуації вважаємо необхідність поєднання двох підходів (гуманітарного та орієнтованого на розвиток) з поступовим акцентом на другий підхід, що передбачає посилення та розвиток власної резиліентності людей літнього віку, їхнє наснаження з метою підвищення їхнього особистісного адаптаційного потенціалу та потенціалу підтримуючого простору громади. Враховуючі появу нових проблем у галузі надання соціальної допомоги, необхідним вважаємо оновлення змісту підготовки майбутніх фахівців соціальної галузі з акцентом на нові виклики.

1.3. Особливості діяльності соціальних працівників у сфері громадського здоров'я: вітчизняний та зарубіжний досвід

Світова наука вважає збереження здоров'я людини однією з глобальних проблем сучасності, розв'язання якої обумовлює не тільки кількісні та якісні перспективи майбутнього розвитку людства, а й сам факт його подальшого існування як біологічного виду. Розробка та реалізація сучасної соціальної політики можлива лише за умов визнання того, що громадське здоров'я є суспільною цінністю, унікальним ресурсом, який визначає характер перебігу найбільш

важливих соціально-економічних явищ і процесів. При цьому багатогранність поняття «громадське здоров'я» зумовлює необхідність розгляду множини складових та впливів інших секторів суспільства, що, у свою чергу, актуалізує розвиток теоретико-методологічних засад оцінювання громадського здоров'я. Водночас змінюються основи функціонування систем охорони здоров'я, що починають відігравати роль провідника змін у суспільстві щодо формування засад політики громадського здоров'я.

Філософські засади соціальної роботи розглядають кожне людське життя як таке, що має виняткову цінність. Сприяючи соціалізації людей, які опинилися у складній життєвій ситуації і стимулюючи ресурси, що допомагали б індивіду реалізувати свій життєвий потенціал, соціальні працівники покращують життєву ситуацію клієнта шляхом впровадження змін на суспільному, колективному, родинному, особистісному рівнях (мікро-, мезо-, макрорівнях соціальної роботи). Основою професійної підготовки фахівця будь-якої спеціальності, у тому числі соціального працівника до виконання здоров'язбережувальних завдань, є моделі – чітко окреслені характеристики професійної діяльності й особистості майбутнього спеціаліста. У даному випадку моделі – здоров'язбережувальної діяльності в соціальній роботі та соціального працівника, готового до здоров'язбережувальної діяльності.

Дослідженню проблем, пов'язаних зі здоров'ям населення, присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. У роботах Е. Агабаб'яна, Е. Лібанової, В. Новікова, В. Куценко та інших основну увагу приділено теоретичним і практичним аспектам охорони здоров'я. Проблеми розвитку охорони здоров'я на сучасному етапі та питання формування засад громадського здоров'я висвітлені в працях таких українських учених, як О. Виноградов, О. Баєва, З. Гладун, Л. Жаліло, Ю. Комаров, В. Лехан, Н. Рингач, М. Шутов та ін.

Найбільш ґрунтовні дослідження у галузі теоретичних засад соціальної роботи здійснили Л. Джонсон, Д. Гепверт, Дж. Ларсен, Д. Латроуп, С. Мінучін, Б. Муллалі, М. Пейн, М. Річмонд, М. Ротері, Р. Сібеон, Ф. Тернер, К. Шафер, Г. Спект. Серед українських науковців питання теоретичної бази соціальної роботи розглядали І. Грига, М. Лукашевич, І. Мигович, В. Поліщук, В. Полтавець, Г. Попович.

Українська практика соціальної роботи засвідчує зростання потреби в участі соціальних працівників у сфері здоров'я. Особливо це стало відчутно під час пандемії COVID-2019 та в теперішніх умовах воєнного стану, коли проблем зі здоров'ям і число звернень за допомогою в заклади охорони здоров'я з боку населення зросли в рази. Зазвичай задоволення потреб населення, пов'язаних зі збереженням чи зміцненням здоров'я, обмежено наданням невідкладної медичної допомоги. Проте значна частина проблем, що спричинили порушення здоров'я, залишаються не вирішеними, становлять загрозу для здоров'я, життя людини її оточення. Ці проблеми мають соціальні виміри, потребують комплексного фахового втручання соціальних працівників.

Поняття «здоров'я» трактується широко, оскільки характеризує як демографічний, так і соціально-економічний розвиток країни (регіону), рівень життя і медичного обслуговування населення. Громадське здоров'я як медико-соціальна категорія інтегрує сукупність індивідуального здоров'я громадян та охоплює ступінь забезпечення його охорони, соціально-екологічні, соціально-економічні й соціально-демографічні характеристики суспільства (Москаленко, 2012, с. 53¹¹⁸).

Громадське здоров'я – сфера знань та організована діяльність суб'єктів системи громадського здоров'я щодо зміцнення здоров'я, запобігання хворобам, покращення якості та збільшення тривалості життя

Основні принципи системи громадського здоров'я

1. Система громадського здоров'я в Україні діє з дотриманням таких основних принципів:

1) законність – відповідність Конституції і законам України та міжнародним договорам України;

2) справедливість – створення належних умов для реалізації кожною людиною права на здоров'я та забезпечення рівного доступу до послуг охорони здоров'я відповідно до потреб упродовж усього життя;

3) цілісність – цілісний підхід до здоров'я та визнання єдності його фізичних, психічних, психологічних, духовних і соціальних аспектів;

¹¹⁸ Москаленко, В. (2012). Громадське здоров'я: підручник для студентів мед. навч. закл. IV рівня акредитації. Вінниця. Нова книга, 559.

4) орієнтованість на населення – пріоритет інтересів здоров'я та безпеки населення при організації та наданні послуг у системі громадського здоров'я;

5) мінімізація шкоди – системне усунення або зменшення негативних наслідків для здоров'я людини від різних видів її поведінки та видів діяльності;

6) участь та відповідальність – залучення суспільства до реалізації оперативних функцій громадського здоров'я, здійснення заходів та взаємна відповідальність особи і держави за дії або бездіяльність у сфері громадського здоров'я;

7) своєчасність – оперативне вжиття заходів, необхідних для забезпечення захисту здоров'я населення, що застосовуються у разі наявності потенційних ризиків для здоров'я та епідемічного благополуччя населення;

8) міжгалузеве співробітництво – координація діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері громадського здоров'я;

9) впровадження передових світових практик – міжнародне співробітництво і спрямованість на своєчасне та належне впровадження передових світових практик у сфері громадського здоров'я, заснованих на доказах;

10) обґрунтованість рішень – прийняття рішень у сфері громадського здоров'я на основі попереднього аналізу наслідків, у тому числі економічних, безпекових і стратегічних, та економічної доцільності;

11) протидія дискримінації щодо здоров'я – запобігання дискримінації за ознакою інвалідності та стану здоров'я, подолання стигми щодо людей із захворюваннями. (Закон України «Про систему громадського здоров'я», 2022¹¹⁹).

З позицій соціології здоров'я населення є соціальною цінністю, яка одночасно формується і перебуває під впливом соціальних умов життєдіяльності. У різних соціумах вагомість здоров'я як соціальної цінності різна і відображає ступінь прогресу суспільства. Слід зазначити, що рівень охорони здоров'я є одним із ключових факторів, які міжнародні експерти враховують в оцінці конкурентоспроможності національних економік.

¹¹⁹ Закон України «Про систему громадського здоров'я», від 06.09.2022 № 2573-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text> (дата звернення 06.11.2023).

На наш погляд, здоров'я людини слід вважати феноменом глобального значення, який повинен розглядатись як філософська, соціально-педагогічна, економічна, біологічна, медична категорії, як об'єкт споживання та привнесення капіталу країни, як особистісна і суспільна цінність. Розуміння здоров'я і культури здоров'я як феномену передбачає принаймні чотири його складові: психосоматичну (фізичну), психічну (розумову), соціальну (суспільну) і духовну (власні ідеали і світогляд). Усі вони є невід'ємними і взаємопов'язаними та визначають здоровий спосіб життя як сукупність людської діяльності щодо збереження і зміцнення здоров'я, реалізацію особою людських функцій щодо діяльності зі створення умов здоров'язбережувального середовища (праці, навчання, відпочинку, побуту тощо). Отже, феномен культури здоров'я передбачає смисложиттєві дії людини, що безпосередньо спрямовані або опосередковано стосуються формування, збереження, зміцнення, споживання, відновлення і передачі здоров'я.

Коли йдеться мова про здоров'я певної групи людей, ми повинні мати на увазі найближче, відносно постійне оточення людини, тобто її родина, друзі, знайомі – коло повсякденного спілкування, де людина майже щоденно перебуває, постійно на нього впливає своєю поведінкою. З іншого боку, найближче оточення своєю поведінкою, спілкуванням, ставленням до життєвих проявів впливає на людину. Саме тут, у найближчому оточенні, відбувається позитивний (або ж негативний) вплив на розуміння феномену здоров'я.

Вплив через найближче оточення людини значною мірою формує стиль і спосіб її життя, створює певне психологічне середовище, визначає пріоритет духовних цінностей, ступінь соціальної відповідальності кожного. У свою чергу особа, як суб'єкт оточення, має можливість позитивно (або ж негативно) впливати на певну групу людей особистим прикладом, наданням інформації чи ставленням до дій і процесів, що відбуваються в її оточенні. Отже, комплекс впливів, чинників і умов життя в найближчому оточенні визначає і ставлення до здоров'я певної групи людей. Тобто, як кожна людина несе певну частку особистої відповідальності за здоров'я всього людства (суспільства, навчального закладу), так і людство (суспільство,

навчальний заклад) певною мірою відповідальні за здоров'я кожної людини (Бригадир, 2010¹²⁰).

З практичної точки зору це означає, що, з одного боку, держава відповідає за здоров'я своїх громадян, а з іншого – кожний громадянин відповідальний за суспільне здоров'я. Таке сприйняття феномену здоров'я, на наш погляд, є дещо нехарактерне для українського менталітету, зважаючи на давню звичку покладатися на державу з усіх кардинальних проблем устрою суспільного буття.

Дослідження еволюції становлення поняття «громадське здоров'я» в аспекті його використання при формуванні соціальної політики та його взаємозв'язку зі спорідненими термінами, зокрема «здоров'я», «здоров'я населення», дає змогу стверджувати, що в теперішній час цей термін задовольняє потреби при вивченні доволі широкого спектру актуальних проблем політики в сфері охорони здоров'я. Це зумовлено низкою причин, серед яких слід зазначити насамперед такі: переважання соціальної детермінації впливів на здоров'я населення; впровадження комплексних заходів у політиці охорони здоров'я; визнання ефективності перетворень на регіональному та місцевому рівнях з застосуванням опосередкованих механізмів впливу (Москаленко, 2012, с. 14¹²¹3).

На нашу думку, «громадське здоров'я» слід визнати складним соціально-економічним поняттям, що одночасно характеризує сукупний результат різноманітних заходів та визначає потенціал розвитку суспільства, тобто громадське здоров'я стає чинником конкурентоспроможності регіону, країни. Важливо підкреслити, що для більшості розвинених країн завдання покращання громадського здоров'я полягає в подовженні тривалості здорового життя, тоді як для України, окрім цього, важливість становлення зазначеного поняття зумовлюється негативною тенденцією зміни стану здоров'я населення.

Слід зазначити, що такий підхід до трактування громадського здоров'я визначає необхідність удосконалення засад функціонування системи охорони здоров'я. Її функції повинні бути ширшими, ніж суто медичне обслуговування населення. Відповідно, перед

¹²⁰ Бригадир, М. (2010) Теоретичний аналіз моделей соціальної політики/ // Збірник наукових праць №50. Серія: Педагогічні та психологічні науки / Національна академія державних прикордонних служб України імені Б.Хмельницького. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2010. – С.96-99.

¹²¹ Москаленко, В. (2012). Громадське здоров'я: підручник для студентів мед. навч. закл. IV рівня акредитації. Вінниця. Нова книга, 559.

науковцями та практиками галузі охорони здоров'я постають питання створення оптимальної моделі фінансування та механізмів взаємодії між основними учасниками, підвищення доступності та якості послуг тощо. При цьому має відбуватися двосторонній процес: зміна функціональної спрямованості систем охорони здоров'я та формування політики громадського здоров'я в усьому суспільстві, що передбачає залучення інших секторів суспільства на всіх рівнях управління. Роль провідника цих змін належить системі охорони здоров'я. Забезпечення високої якості громадського здоров'я стає одним з основних завдань функціонування системи охорони здоров'я в країні.

Ряд вітчизняних і закордонних дослідників у 80-90 роках ХХ століття теоретично обґрунтували константні складові дефініції громадського здоров'я. При цьому величина цих показників могла коливатися, але їх перелік, в основному, залишався постійним. До таких константних показників громадського здоров'я, як правило, відносили: медико-демографічні характеристики, певні соціально-економічні фактори, безпосередній стан систем охорони здоров'я, включаючи їх фінансування і правові аспекти власності медичних закладів, захворюваність, народжуваність і смертність в різних соціальних групах населення, інвалідність, геополітичні й екологічні фактори, фактори способу життя, генетичні фактори та ін (Гутор, 2007¹²², Рингач, 2009¹²³).

Однак аналіз літературних і офіційних джерел по проблемі систематизації факторів, які впливають на показники громадського здоров'я, вказує, що переважна більшість авторів досліджень по цій проблемі розглядала її на макрорівні (окрема держава чи група країн), тоді як спосіб життя населення знаходиться в прямій залежності з конкретними економічними, екологічними та іншими характеристиками територій постійного проживання в межах адміністративних утворень навіть відносно невеликого населеного пункту, району, міста. В літературних джерелах комплексний системно-структурний аналіз факторів, які впливають на суспільне здоров'я в невеликих українських містах і районах (чисельністю до

¹²² Гутор, Т. (2007). Пацієнти первинного рівня медичного забезпечення про громадське здоров'я та про чинники, від котрих залежить стан здоров'я людини (за даними соціального дослідження) // *Вісник наукових досліджень*. № 1 (46). С. 32-34.

¹²³ Рингач, Н. (2009). Громадське здоров'я як чинник національної безпеки: монографія / Нац. держ. Упр. При Президентові України. К., С. 217-232.

150 тисяч мешканців) з ендемічними екзо- і ендемічними факторами проживання, не спостерігається. Між тим, саме подібні міста і райони (як правило, зі змішаним міським і сільським населенням) складають 60-75% серед адміністративно-територіальних утворень сучасної України.

Таким чином, ідея відповідальності за здоров'я повинна стати соціально-педагогічним підґрунтям розвитку духовної культури особистості. Під цим положенням ми передбачали б, насамперед, формування цінностей здорового способу життя, коли духовне і фізичне, психічне і соціальне благополуччя забезпечуватимуть довголіття і працездатність, відповідальність кожної людини за збереження життя на Землі.

На сьогоднішній день здоров'язбережувальна діяльність соціального працівника є однією з перших областей спеціалізації професійної практики соціальної роботи, що представляє один із найпотужніших секторів професії соціального працівника в більшості розвинених країн. Вона також є реальністю практики соціальних працівників України, що не отримала наразі достатніх формальних рамок. Здоров'язбережувальну діяльність соціального працівника ми розглядаємо в якості засобу досягнення цілісного здоров'я особистості, що сприяє усуненню структурних і особистісних бар'єрів, самоактуалізації, самореалізації як способу запобігання соціальних дисфункцій і соціального виключення особистості. Інструментом досягнення повного здоров'я як клієнтів, так і соціальних працівників є навчання і пропаганда здоров'я, що наснажує людей, сприяє їхньому та соціальному розвитку, суспільній згуртованості, соціальним змінам, покращенню добробуту людей і якості життя (Вайнола, 2008, с. 165¹²⁴).

Робота соціального працівника у сфері збереження здоров'я, як свідчить зарубіжний досвід, окрім спільних притаманних підготовці соціального працівника загальної практики знань, умінь, навичок вимагає і специфічних, характерних саме для здоров'язбережувальної діяльності. Як складові моделі спеціаліста, готового до здоров'язбережувальної діяльності, вони представлені нижче. Проте незалежно від місця практики соціальний працівник у

¹²⁴ Вайнола, Р.(2008). Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки: монографія. / За редакцією С. О.Сисоєвої. Запоріжжя: Хортицький навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр, 460 с.

здоров'язбережувальній діяльності неодмінно керується основними цінностями соціальної роботи – соціальної справедливості й відстоювання прав людей на:

– користування соціальними умовами, що лежать в основі здоров'я (соціальні детермінанти здоров'я);

– доступ до послуг та інших ресурсів для зміцнення здоров'я, профілактики, лікування або управління хворобою (Клос, 2013¹²⁵).

З цього приводу, надзвичайно цікавим є досвід соціальної роботи з групами – один із основних рівнів практичної соціальної роботи у Канаді. У практиці соціальної роботи Канади існує дві широкі категорії груп:

1) лікувальні (Р. Тоусланд та Р. Рівас формулюють термін «лікувальна група» для позначення групи, основною метою роботи якої є задоволення соціально-емоційних потреб її членів). Вони сприяють позитивній зміні кожного із своїх членів, покращанню їх особистого і соціального функціонування;

2) групи, спрямовані на виконання певних завдань. Метою роботи груп є не задоволення особистих потреб їх членів, а досягнення зміни у контексті середовища та зосередження уваги на соціальних змінах (Соловей, 2013¹²⁶).

В межах першої категорії (лікувальних груп) існує ще кілька типів груп (Banks, Wideman, 1996¹²⁷):

1. Терапевтичні групи. Члени таких груп – здебільшого досить емоційно вразливі особи, яким важко справлятися з серйозними особистими проблемами. Соціальний працівник, який спеціалізується у роботі з групами, в даному випадку, повинен бути дуже майстерним, висококваліфікованим фахівцем. Він повинен розуміти поведінку групи та її динаміку, щоб у кінцевому результаті досягти бажаної зміни. Завдання терапевтичної групи, як і соціальної роботи з індивідами, – змусити членів цієї групи глибше розібратися у першопричинах своїх проблем і, у співпраці із соціальним працівником, розробити одну чи кілька стратегій їх вирішення і досягнення позитивних змін.

¹²⁵ Клос Л. (2013). Формування особистості майбутнього соціального працівника у процесі підготовки до здоров'язбережувальної діяльності // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. 2013. № 3-4. С. 39-48.

¹²⁶ Соловей Т.(2013). Змістовні компоненти професійної компетентності соціального працівника інклюзивного закладу освіти // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». - №1(7). С. 220-224.

¹²⁷ Banks C., Wideman G.(1996) «The Company of Neighbours» building social support through the use of ethnography. International Social Work. July, 1996. Vol. 39, No.3. P. 21-23.

Практика соціальної роботи з групами у Канаді налічує 4 різновиди терапевтичних груп:

а) група особистого росту – терапевтична група, основною метою діяльності якої є розвиток навичок міжособистісного спілкування і сприяння позитивній зміні кожного окремого її члена;

б) структурована група – має багато спільного з освітніми групами. Робота структурованої групи, здебільшого, присвячена розгляду певної теми, наприклад: майстерність спілкування, опанування стресом, насильство у сім'ї і т.д.;

в) консультаційна група (групове консультування) – короткотермінова група, що фокусує увагу на консультуванні членів щодо поведінки у стресовій ситуації. Програма роботи такої групи може включати профілактику та освіту;

г) група самопомоги – мала волонтерська групова структура. Її члени – зазвичай, однолітки, які формують таку групу і організують зустрічі для надання взаємної допомоги у подоланні певних спільних проблем, в такий спосіб спричинюючи бажані особисті і соціальні зміни.

2. Освітні групи. Створюються з метою надання своїм членам знань та інформації стосовно важливих аспектів сімейного та соціального життя. Заняття у освітніх групах проводяться, здебільшого, у формі тренінгів. У практиці роботи освітніх груп Канади серед найпоширеніших проблем, яким присвячується переважна більшість тренінгів, можемо виділити: освіта батьків та практика виховання дітей, поведінка у кризовій ситуації, стосунки між подружжям та стосунки між батьками і дітьми, насильство.

3. Групи відпочинку. Забезпечують своїх членів різними видами діяльності, розваг та занять спортом. Більшість таких груп – волонтерські об'єднання. У Канаді діяльність груп відпочинку орієнтується, в основному, на молодь. Як вважає координатор з питань освіти громадськості Клініки Громадського Здоров'я м. Вінніпег Дж. Бакнер, відпочинок, заняття спортом та позитивне спілкування між представниками однієї вікової групи допомагають сформуванню характеру і запобігти скоєнню злочинів та здійсненню правопорушень серед молоді, пропонуючи альтернативу проведенню вільного часу на вулиці. Практика соціальної роботи з громадою синтезує і застосовує цілий ряд базових теорій соціальної роботи,

зокрема теорій, що використовуються у соціальній роботі з індивідами та в соціальній роботі з групами.

Соціальна робота з громадськістю орієнтується, в першу чергу, на потреби місцевого населення. Особливість канадської практики соціальної роботи з громадськістю полягає у тому, що в цій країні сформувались п'ять основних моделей, які, за певних умов історичного розвитку суспільства, мали на меті задоволення потреб соціального здоров'я населення п'яти великих територіальних регіонів (Banks, 1999¹²⁸).

Перша модель сформувалася як соціальний рух за економічний розвиток громадськості. Канадські вчені називають цей рух «антігонішським». Така назва походить від назви університету м. Антігоніш у провінції Нова Скотія. Науковці цього університету своїми дослідженнями та працями намагались вплинути на свідомість населення Канади, пояснюючи причини злиденності у роки депресії.

Велику увагу прихильники цього напрямку, зокрема М. Коуді, приділяють співпраці з освітніми закладами, а також залученню високоосвічених волонтерів з метою здобуття певних знань та засвоєння практичного досвіду дорослим населенням під час просвітницьких зустрічей. Це, згідно з баченням М. Коуді, забезпечить можливість економічного, соціального та культурного розвитку громади (Москаленко, 2012, с. 219¹²⁹).

Як зазначає К. Бенкс, М. Коуді виділяє три обов'язкових етапи роботи руху громадського економічного розвитку: визначення потреб місцевої громади; визначення запланованих громадою шляхів забезпечення цих потреб; колективна дія-відповідь. Започаткована науковцями університету м. Антігоніш, модель соціальної роботи з громадськістю у напрямі економічного розвитку діяла так добре, що на протязі досить довгого часу учасники руху економічного розвитку були переконані, що вони знаходяться на шляху до вирішення проблеми бідності.

Наступна модель соціальної роботи з громадою, як стверджує М. Блондін, розвинулась у Квебеку. Вона називається «соціальна анімація».

¹²⁸ Banks, K. (1999). *Community Social Work Practice Across Canada* / K. Banks // *Social Work Practice: a Canadian Perspective* / F. Turner – ed. – Ontario: Prentice-Hall, P. 224-236.

¹²⁹ Москаленко, В. (2012). *Громадське здоров'я: підручник для студентів мед. навч. закл. IV рівня акредитації*. Вінниця. Нова книга, 559.

Можна розглядати соціальну анімацію як технологію організації дозвілля у соціальній роботі в контексті діяльності, що сприяє ефективній соціалізації молоді людини в процесі вибору занять у вільний час.

Соціальна анімація – це складне й суперечливе явище, що має тенденцію виходити за свої власні межі й характеризується безліччю критеріїв, різноманітням форм. Анімаційна діяльність актуалізується соціальними проблемами і спрямована на їх вирішення (Олійник, Главацька, 2019, с. 8¹³⁰).

За цією моделлю, ключова роль у соціальній роботі з громадою відводиться так званому «аніматору», тобто лідеру організаційної структури, який несе відповідальність за її діяльність. Соціальна робота, яка здійснюється з метою вирішення певних громадських проблем під керівництвом «аніматора», включає: аналіз ситуації, що склалася; пошук рішень; визначення завдань; реалізацію певних заходів; оцінювання результатів. Практична соціальна робота згідно моделі «соціальної анімації» у Квебеку є актуальною дотепер і базується на принципі максимального залучення місцевого населення, для якого автономія та право самовизначення є принципово важливими принципами (Banks, 1999¹³¹).

Третя модель роботи з громадськістю – «залучальне» дослідження – зародилась і одержала визнання у Торонто та Південно-Західному Онтаріо. Її суть полягає у дослідженні та визначенні проблемних аспектів життя місцевого населення (наприклад, за допомогою опитування) і організації ретельно прорахованих проектів їх усунення. Виявлення існуючої проблеми, здійснення аналізу можливостей її вирішення та комплекс безпосередніх заходів, спрямованих на її вирішення – реальний приклад роботи з громадськістю у регіоні Онтаріо за моделлю «залучального» дослідження.

У багатьох віддалених місцевостях провінцій та територій Канади один соціальний працівник обслуговує сільське населення досить великої території. Оскільки він є єдиною особою, яка надає професійну соціальну підтримку, йому доводиться, у процесі

¹³⁰ Олійник, Г., Главацька, О. Соціокультурна анімація: методичні рекомендації для студентів спеціальності 231 Соціальна робота та 028 Менеджмент соціокультурної діяльності / за ред. проф. В. А. Поліщук. Тернопіль: Вектор, 2019. 122 с.

¹³¹ Banks, K. (1999). Community Social Work Practice Across Canada / K. Banks // Social Work Practice: a Canadian Perspective / F. Turner – ed. –Ontario: Prentice-Hall. P. 224-236.

професійної діяльності, тісно співпрацювати з медиками, священиками і навіть працівниками поліції, що обслуговують жителів цієї території. Вирішення низки проблем, з якими зустрічається соціальний працівник, скерований для роботи у сільській місцевості, – найвагомніше завдання четвертої моделі соціальної роботи з громадськістю – соціальної роботи у сільській місцевості ((Banks, 1999¹³²).

Працюючи за цією моделлю, соціальні працівники шляхом проведення опитувань, бесід, організації зустрічей, повинні визначати першочергові потреби місцевого населення, а також залучати його до прийняття конструктивних рішень та активних дій. Остання, п'ята модель соціальної роботи з громадськістю – соціальна підтримка. Модель соціальної підтримки населення було розроблено і спонсоровано школою соціальної роботи університету Брітіш Коламбія у 1991 році.

Вона акцентує увагу на встановленні тісних зв'язків між самотніми соціально неадаптованими членами суспільства, в першу чергу, жінками. Соціальні працівники визначають категорію людей, що мають ідентичні проблеми, допомагають їм об'єднатись і спільними зусиллями працювати над вирішенням їхніх проблем та здобуттям навичок соціалізації. У процесі сумісної роботи неадаптованих членів громади, соціальний працівник, зазвичай, виконує роль дорадника, будуючи свою роботу на трьох основних етапах соціальної роботи з громадськістю, що включають: вивчення потреб членів громади; ознайомлення з рішеннями щодо пошуку шляхів виходу із проблемної ситуації, запропонованими членами громади; прийняття спільного рішення; активні дії з метою досягнення позитивної зміни.

Як впливає з короткої характеристики п'яти основних напрямів розвитку соціальної роботи з громадськістю у Канаді, загальна практика соціальної роботи виділяє три типи громад:

а) географічна громада – група людей, які проживають на певній території (наприклад, село, місто, регіон, країна);

б) громада, сформована за ознаками та функціями, – група людей, які поділяють спільні ознаки, або їм притаманний спільний фактор:

¹³² Banks, K. (1999). Community Social Work Practice Across Canada / K. Banks // Social Work Practice: a Canadian Perspective / F. Turner – ed. – Ontario: Prentice-Hall. P. 224-236.

соціально-економічний статус, раса, етнічна приналежність, релігія, стать;

в) громада за інтересами (існує розбіжність у наукових поглядах теоретиків і практиків соціальної роботи щодо виділення громади за інтересами як окремого типу чи підтипу громади, сформованої за ознаками та функціями. Ми схилиємося до виділення громади за інтересами як окремого типу громад.) – група людей, що поділяють, або переслідують певні спільні інтереси. Спільний інтерес, здебільшого, виступає основною визначною характеристикою групи (таким спільним інтересом може бути насильство у сім'ї, боротьба з бідністю або профілактика адиктивної поведінки).

Отже, серед особливостей здоров'язбережувальної діяльності соціального працівника – переважно робота у «приймаючих» організаціях (лікарні, госпіталі, поліклініки тощо). Це вимагає, окрім традиційних професійних знань і навичок, володіння спеціальними знаннями, зумовленими впливом цінностей, цілей та організаційних структур цих закладів, при цьому слідувати найважливішим цінностям соціальної роботи: сприяння соціальній справедливості, наголос на найбільш уразливих групах населення тощо. Важливими є знання спеціальної термінології та понять зі сфери здоров'я, у тому числі медичної термінології. Це дозволяє зрозуміти сутність порушень здоров'я і слугує «засобом зв'язку» між пацієнтами та медичним персоналом, іншими фахівцями міждисциплінарної команди, сприяє максимально точній інтерпретації інформації від пацієнтів і сімей до працівників лікувально-діагностичних закладів і у зворотному напрямі.

Зміст, форми та методи діяльності соціальних працівників у сфері громадського здоров'я

Зміст діяльності соціального працівника у контексті здоров'язбереження може полягати у втручанні на всіх рівнях практики (мікро-, мезо- і макрорівні), причому це втручання має комплексний характер. Здоров'язбережувальна діяльність на мікрорівні (це традиційно робота з індивідами і їхніми сім'ями) може стосуватися надання підтримки пацієнтові лікарняного закладу чи амбулаторно-поліклінічної установи у зв'язку із захворюванням (гострим чи хронічним), безпосередньо починаючи від первинного

звертання за допомогою, подальшої діагностики і складання плану втручання, лікування, реабілітації, третинної профілактики.

Соціальний працівник у ролі організатора, координатора, фасилітатора роботи міждисциплінарної команди фахівців здійснює втручання методом «ведення випадку». Важливі ролі: освітянина, вчителя (вихователя) здоров'я, «перекладача», інтерпретатора й адвоката між медичним персоналом і пацієнтом та його сім'єю та у зворотному напрямку (від пацієнта до медичного персоналу).

Соціальний працівник виконує ролі консультанта, психотерапевта, щоб допомогти пацієнтові впоратися з прийняттям і усвідомленням діагнозу; розрадити у зв'язку з болем втрат, зумовлених хворобою; наснажувати пацієнта до виконання запропонованого плану лікування як способу суттєвого покращення якості його життя. Можлива участь соціального працівника у залученні коштів для лікування пацієнта (роль фандрейзера) або для отримання певних лікарських засобів за зниженими (чи від виробника) цінами, послуг медичної діагностики завдяки залученню спонсорів тощо.

Працюючи з окремим пацієнтом, соціальний працівник у здоров'ябережувальній діяльності може залучати (організовувати) групу самопомоги з осіб із подібною проблемою здоров'я або поширювати (за необхідності) освітні заходи, наприклад, на професійний колектив клієнта, якщо передбачається певна складність у позалікарняному реабілітаційному періоді; тоді залучається мезорівень практики. Якщо виникає необхідність (на основі попереднього проведеного дослідження рівня обізнаності в окремих питаннях здоров'я), то соціальний працівник вдається до практики на макрорівні – складання програми поширення інформації (навчання) в громаді щодо певної проблеми здоров'я (наприклад, аутизму, цукрового діабету тощо) або роз'яснення, уточнення інформації у контексті культурних особливостей сприйняття причин хвороби чи розуміння членами громади способів її запобігання, наслідків для оточення (наприклад, епілепсії, хвороби Альцгеймера, вірусних гепатитів В, С тощо).

Якщо соціальний працівник має справу з клієнтом, сім'єю, групою чи громадою, що потребує покращення здоров'я, профілактики порушень здоров'я (первинної), зменшення наслідків ускладнень від наявного порушення здоров'я (вторинної) або

усунення можливостей подальшого прогресування порушення здоров'я (рецидивів, загострень) у пацієнтів із хронічними захворюваннями (третинна профілактика), то йдеться про різні аспекти навчання, освіти, виховання, просвіти здоров'я. Втручання відбувається на загальних підставах роботи з випадком: залучення, оцінювання, планування змін, реалізація запланованих змін, проміжне оцінювання і корекція плану, оцінювання результатів і моніторинг (за потреби). У роботі з групою та громадою використовуються притаманні для цих форм і рівнів практики заходи (Швалба, 2010, с. 83¹³³).

На макрорівні практики соціальні працівники виступають у ролі дослідників (вивчають послуги в громаді) та проектувальників послуг (на основі дослідження потреб окремих індивідів у здоров'ї та зіставленні їх із запитами громади в цих питаннях здоров'я), а далі, виконуючи адміністративну роль, разом із представниками органів влади і місцевого самоврядування беруть участь у спостереженні за реалізацією й оцінюванні програм (послуг). Першочергово це стосується програм профілактики всіх рівнів для вразливих груп населення (дітей, людей похилого віку, осіб, що перебувають у складних життєвих обставинах через малозабезпеченість, прояви адиктивної чи асоціальної поведінки, відсутність житла або неповносправність тощо), та й загалом для всього населення (Соловей, 2013¹³⁴).

Типові ролі соціального працівника у здоров'ябережувальній діяльності: керівник випадку; член команди; вихователь (вчитель) здоров'я; дослідник; укладач грантових проєктів; адміністратор і керівник програм державного, регіонального та місцевого рівнів; творець соціальної політики; виконавчий директор неприбуткової організації; пропагандист здоров'я; консультант, посередник, адвокат клієнта; організатор, координатор, фасилітатор міждисциплінарної групи фахівців тощо [16].

Функції соціального працівника, готового до здоров'ябережувальної діяльності:

¹³³ Швалба, Ю. (2010). Психологія соціальної роботи: підручник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 272 с.

¹³⁴ Соловей Т.(2013). Змістовні компоненти професійної компетентності соціального працівника інклюзивного закладу освіти // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». - №1(7). С. 220-224.

– дослідницько-прогностична (дослідження соціальних проблем у зв'язку зі здоров'ям), технологічна (володіння технологіями збереження здоров'я), правозахисна (адвокація прав клієнта у сфері здоров'я у зв'язку з проблемами і потребами їх реалізації задля збереження, зміцнення здоров'я), методична (методичне забезпечення здоров'язбережувальної діяльності соціальної роботи), інформаційно-пропагандистська (пропаганда здорового способу життя і навчання здоров'я);

– консультативна (інформаційно-просвітницькі тренінги з питань формування здорового способу життя, здорового харчування, профілактики неінфекційних захворювань, консультативна допомога в питаннях вікових, професійних, гендерних аспектів збереження здоров'я, здорового способу життя і його формування в сім'ї чи трудовому, начальному інших колективах);

– реабілітаційна (соціальна адаптація та реабілітація клієнтів: вимушених переселенців, осіб, які повертаються із війни, після перенесених важких захворювань, травм);

– організаторська (організаційна підтримка громадських ініціатив, організація і координація роботи фахівців міждисциплінарної команди здоров'я, організація взаємодії клієнтів із фахівцями команди здоров'я);

– педагогічна (навчання і виховання здоров'я з урахуванням індивідуальних пізнавальних можливостей і персонального досвіду здоров'я клієнта, його сім'ї, соціального оточення);

– менеджерська (керівництво громадськими і державними організаціями, що надають послуги збереження здоров'я та загалом будь-які соціальні послуги);

– суспільно-політична (лобіювання інтересів певних категорій, груп клієнтів у питаннях збереження здоров'я; відстоювання прав клієнтів і соціальної справедливості у питаннях здоров'я;

– формування соціальної політики всіх рівнів на засадах міжсекторальної та міжгалузевої взаємодії, спрямованої на запобігання нерівності та несправедливості в розподілі ресурсів і доступу до послуг здоров'я) (Вайнола, 2008, с. 266¹³⁵).

¹³⁵ Вайнола, Р.(2008). Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки: монографія. / За редакцією С. О.Сисоевої. Запоріжжя: Хортицький навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр, 460 с.

За результатами аналізу фактичної законодавчо-правової бази професійної діяльності фахівця соціальної роботи, соціальний працівник може займатися професійною діяльністю в межах певних посад і місць праці.

Отже, у сфері здоров'язбережувального спрямування працюють фахівці різних спеціальностей: психологи, юристи, лікарі, соціологи тощо. Проте провідна роль належить фахівцям із соціальної роботи. Соціальний працівник – це людина, яка не лише допомагає неблагополучним людям і родинам, а й деякою мірою суспільним діячем, котрий бере участь у реформуванні соціальної політики і законів країни. Головне для соціального працівника – вміння, бажання йти до людей, знаходити форми спілкування з ними, причому на різних рівнях: соціальний працівник – представник держави; соціальний працівник – група; соціальний працівник – клієнт.

Зафіксований законодавчо перелік професійних ролей і закладів (установ) не охоплює всього спектру можливостей застосування здоров'язбережувальної діяльності соціального працівника. Є певні категорії клієнтів соціальних працівників у сфері громадського здоров'я тих структур, де здоров'язбережувальна діяльність соціального працівника є доцільною (Постанова КМ України «Питання медико-соціальної експертизи», 2009¹³⁶):

1. У системі охорони здоров'я – робота в лікарняних закладах різних типів. Наприклад, у госпіталях ветеранів війни і для воїнів-інтернаціоналістів; лікарнях: спеціалізованій «Охматдит», дитячих; дільничних (сільських, селищних, міських), швидкої медичної допомоги, професійних захворювань, студентських; однопрофільних лікарнях; диспансерах; центрах: лікувально-діагностичному, медичному різних профілів, перинатальному, реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи, медико-соціальної реабілітації дітей, реабілітації репродуктивної функції людини; пологових будинках.

2. В амбулаторно-поліклінічних закладах:

– амбулаторії загальної практики (сімейної медицини, сільські лікарські);

¹³⁶ Постанова КМ України від 3 грудня 2009 р. № 1317 «Питання медико-соціальної експертизи». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1317-2009-п#Text> (дата звернення 11.07.2023).

– поліклініки дитячі, стоматологічні, студентські, «Клініки дружні до молоді»;

– центри – діагностичні, планування сім'ї та репродукції людини, первинної медико-санітарної допомоги; консультації – жіночі, «Шлюб і сім'я»;

– пункти – охорони здоров'я, фельдшерсько-акушерський, фельдшерський.

Заклади: переливання крові, станції швидкої та екстреної медичної допомоги і медицини катастроф; санітарно-профілактичні: санітарно-епідеміологічні станції; заклади санітарної просвіти; медико-соціального захисту: будинки дитини і центри медико-соціальної експертизи.

3. У лікарняних і амбулаторно-поліклінічних закладах соціальний працівник може працювати у відділеннях (приймальному, швидкої екстреної допомоги, стаціонару), кабінеті інфекційних захворювань, у складі медико-соціальної експертної комісії.

4. У системі освіти мова йде про позашкільні заклади для дітей:

– центри дозвілля і творчості; фізкультурно-оздоровчі, спортивні установи;

– табори літнього відпочинку;

– об'єднання для дітей і юнацтва, що реалізують завдання соціального виховання;

– заклади анімації дозвілля – підліткові клуби, будинки творчості, культури, школяра; школи й гуртки народних ремесел.

Соціальний працівник може виконувати роль асистента дитини з особливими потребами у корекційних і загальноосвітніх закладах з інклюзивною формою навчання. Це також робота у закладах, що надають послуги неформальної освіти дорослому населенню (тренінги з навчання здоров'я для здорових людей, профілактики передчасного старіння, попередження вікових порушень здоров'я, реалізація творчого потенціалу тощо), у тому числі людям літнього-похилого віку (курси з вивчення основ здорового способу життя, раціонального харчування, профілактики хвороб цивілізації та соціальних захворювань, активного довголіття, тощо) (Вайнола, 2008, с. 105–107¹³⁷).

¹³⁷ Вайнола, Р.(2008). Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки: монографія. / За редакцією С. О.Сисоевої. Запоріжжя: Хортицький навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр, 460 с.

Здоров'язбережувальна діяльність соціального працівника

– у закладах системи соціального захисту й обслуговування населення, окрім перелічених вище, може здійснюватися також у Державній службі зайнятості – центрах зайнятості (районних, міських), організації професійного навчання незайнятого населення і професійної орієнтації, трудової реабілітації населення;

– в інспекції з контролю за додержанням законодавства про зайнятість населення і навчальних закладах професійної підготовки незайнятого населення; територіальних і спеціалізованих бюро зайнятості;

– у відділеннях територіального центру: соціально-побутової та медико-соціальної реабілітації, організації надання грошової та натуральної адресної допомоги (відділення гуманітарної допомоги), стаціонарних відділеннях тимчасового і постійного проживання самотніх непрацездатних громадян; а також у центрах консультування сім'ї, кабінетах і телефонах довіри;

– сімейних клубів, сімейних будинках; будинках творчості, молодіжних гуртках, молодіжних таборах, будинках для відпочинку підлітків, центрах профорієнтації, центрах зайнятості, клубах і кімнатах при ЖЕКах та ін. [14].

Відомо, що здоров'язбережувальну діяльність соціальних працівників доцільно здійснювати і в структурі закладів Міністерства внутрішніх справ, у Збройних силах України, Державній службі з надзвичайних ситуацій, а також численних громадських організаціях, у тому числі міжнародних, що надають послуги здоров'язбережувального спрямування.

Риси та особистісні якості, властивості, якими мають володіти соціальний працівник сфери громадського здоров'я

1. Соціальний працівник, готовий до здоров'язбережувальної діяльності, досягає духовного рівня особистісного розвитку і найвищого ступеня

здоров'я, володіє такими основними рисами: милосердя, співчуття, безстрашність, рішучість, цілеспрямованість, чесність, вірність ідеї, чистота (зовнішня і внутрішня), відповідальність, терплячість, скромність, простота, дружелюбність, великодушність, неупередженість, працьовитість, поміркованість.

2. Професійно важливі особистісні якості соціального працівника, готового до здоров'язбережувальної діяльності: відповідальність, результативність, самоконтроль, професійна вимогливість, креативність, фізична тренуваність, адаптивність, оптимізм, прагнення до підвищення рівня свого здоров'я та здоров'я оточуючих.

3. Властивості здорової особистості: оптимізм; зосередженість (відсутність метушливості); врівноваженість; моральність (чесність, совісність та ін.); адекватний рівень домагання; почуття обов'язку; впевненість у собі; необразливість (уміння звільнитися від прихованих образ); працьовитість; незалежність; безпосередність (природність); відповідальність; почуття гумору; доброзичливість; терплячість; самоповага; самоконтроль (Гутор, 2007, с. 62¹³⁸).

4. Самоактуалізована особистість характеризується рисами, які вирізняють її серед загалу. Вона відзначається ефективним сприйняттям реальності – здатністю спиратися в судженнях на факти, а не на особисті настанови, потреби чи упередження; сприймати навколишній світ та інших людей правильно, неупереджено; приймати себе й інших такими, якими вони є.

5. Самосприйняття без надмірної критики власних недоліків чи слабкостей, проте без самовдоволення та самомилування; сприймання людської натури такою, як є, а не такою, яку б хотілося бачити. Самоактуалізована людина позбавлена облудності, нещирості, фальші, удаваності; їй властиві безпосередність, простота, природність. Це проявляється у простій, природній поведінці, без намагань справити враження на оточення. Така людина є порядною, дотримується моральних принципів.

6. Для самоактуалізованої особистості характерна відданість певній справі, покликанню, обов'язку, улюбленій роботі; зорієнтованість на вирішення проблем, зумовлених власною життєвою місією; людина керується гаслом: «Жити, щоб працювати, а не навпаки». Відмежовуючи важливе від неважливого в цьому Світі, людина занепокоєна і стурбована не особистими, егоїстичними проблемами, а прагненням прислужитися співгромадянам – близьким і дорогим або зовсім незнайомим людям.

¹³⁸ Гутор, Т. (2007). Пацієнти первинного рівня медичного забезпечення про громадське здоров'я та про чинники, від котрих залежить стан здоров'я людини (за даними соціального дослідження) // *Вісник наукових досліджень*. № 1 (46). С. 32-34.

Ця риса – служіння – є здатністю людини повстати над буденністю, зректися дрібниць, розширити власні горизонти сприйняття і побачити звичайні речі в перспективі. Водночас, самоактуалізована особистість незалежна, хоча й часом потребує усамітнення. Її характеризує вміння спокійно, безболісно зносити самотність: бути відстороненою і стриманою, зберігаючи спокій (навіть у ситуаціях особистого нещастя чи невдач); залишатися здатною до самокерування та прийняття відповідальності, самостійних рішень; уміти не стати «пішаком у чужій грі» чи жертвою обставин. При цьому самоактуалізована особистість спроможна забезпечити власну автономність і незалежність від культури й оточення. Це проявляється свободою дій, відносною незалежністю від фізичного і соціального оточення, опорою на власний потенціал і внутрішні джерела зростання і розвитку. Це високий ступінь самокерування і «свободи волі», що полягає у витривалості в сутичці з несприятливими обставинами, потрясіннями та ударами долі, зберігаючи самовладання в найтяжчих ситуаціях.

Для самоактуалізованої особистості саморозвиток і внутрішнє зростання важливіші за прагнення до почесей, високого статусу, престижу, популярності. Така людина має завжди свіжий погляд на речі, здатна навіть рутинні події в житті оцінити гідно, при цьому вміє сприймати реальність у її конкретних проявах і радіти життю, не зважаючи на всю його буденність.

До того ж, самоактуалізована людина спроможна на високі переживання, як-от переживати стани екстазу в поривах творчості, осяяння, відкриття і злиття з природою. Ці переживання, вважав А. Маслоу, не пов'язані з надприродними силами чи Богом, їх витoki – в почутті гармонії зі Світом і втраті відчуття власного «Я». Здорова особистість, яка самоактуалізувалася, відзначається суспільними інтересами, що виявляються почуттям ідентифікації з людством, симпатією, любов'ю до людей, здатністю прощати їх слабкості й недоліки; спроможністю поблажливо ставитися до них, усвідомлюючи, що хтось просто не вміє робити те, що й вона (самоактуалізована людина) не вміє зрозуміти ті речі, що зрозумілі для неї, не вміє бачити істину, що явна для неї.

7. У міжособистісних стосунках така людина прагне до глибших особистих взаємин із людьми з подібним характером і здібностями; у стосунках із будь-якою людиною виявляє доброту або, щонайменше,

толерантність, з особливою ніжністю ставиться до дітей. Самоактуалізована людина – приклад людинолюбства й співчутливості. Цілісна здорова особистість послідовна у своїх діях, займає непохитну позицію стосовно того, що правильно, а що – хибно, добре і погане. Загострене почуття розмежування цілей і засобів їх досягнення, ґрунтоване на міцних моральних засадах, захищає самоактуалізовану людину від скоєння поганих вчинків. Така особистість озброєна філософським почуттям гумору, віддає перевагу доброзичливим, м'яким жартам; нечутлива до злісних, образливих, вульгарних дотепів.

8. Самоактуалізована людина здатна до самоіронії, але не блазнювання. Об'єктами самоіронії можуть стати такі людські недоліки, як пиха, погорда, марнота, амбіції. Ще одна важлива якість – креативність, здатність до творчості як особливого способу світосприйняття і взаємодії з реальністю, завдяки чому самоактуалізована особистість може вирази-и себе назовні. Результати такої креативності можуть виявитися в будь-якій діяльності, навіть, на перший погляд, буденній, що не має нічого спільного з творчістю у традиційному розумінні цього слова. У здоров'язбережувальній діяльності це особливо актуально.

9. Самоактуалізована особистість здатна протистояти культурним впливам, що не перешкоджає їй перебувати в гармонії з власною культурою, зберігати певну внутрішню незалежність від неї. Дотримуючись загально визнаних норм поведінки, зберігати певну незалежність, уміння захищати своє мислення і поведінку від соціальних і культурних впливів, що суперечать її цінностям (Коцан, 2011, с. 97-98¹³⁹).

Зміст знань і навичок соціальних працівників сфери здоров'я не є абсолютним і незмінним, оскільки фахівці постійно зазнають впливів як мінливого середовища охорони здоров'я, так і економічних, політичних змін, теоретико-філософських тенденцій у науці та розвитку технологій у широкому сенсі (Швалба, 2010, с. 202¹⁴⁰).

Таким чином, соціальний працівник відіграє активну роль в плануванні, узгодженні дій різних систем соціальної допомоги населенню. Він справляє безпосередній вплив на особу чи групу

¹³⁹ Коцан, І. (2011). Психологія здоров'я людини. Луцьк: РВВ Вежа Волин. _е с. Ун-ту _е. Лесі Українки, 2011. 430 с.

¹⁴⁰ Швалба, Ю. (2010). Психологія соціальної роботи: підручник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 272 с.

людей. Це не стільки виховний, словесний, як діяльний процес, створення умов для розвитку особи чи системи, просування до наміченої мети з допомогою відповідних засобів і методів. Цей процес – взаємодія, тобто вплив на свідомість клієнта соціального працівника та інших факторів, його прихильне і правильне сприймання і відповідне реагування, ставлення до суб'єктів впливу, тобто зворотна дія, координування, коригування взаємних зусиль.

Отже, сучасний соціальний працівник вбачає своє завдання в тому, щоб людина, якій він допомагає, у подальшому мала змогу обходитися без цієї допомоги, що і є показником професійного успіху. Головне завдання соціальної роботи полягає в тому, щоб повернути клієнту здатність діяти самостійно за певних соціальних умов.

Характер діяльності вимагає від соціального працівника знання широкого кола питань: організації системи соціального забезпечення в цілому, відповідного законодавства, елементів соціології та економіки, конкретних прийомів індивідуальної роботи. Тобто передбачає необхідність знань про людину у прикладній психології. Соціальний працівник повинен уміти виявляти соціальну проблему, встановлювати її причини, а потім сприяти її вирішенню. Він допомагає людям, які опинилися у скрутній життєвій ситуації, почувати себе повноцінними членами суспільства. Разом з тим соціальній роботі притаманні певні особливості.

Характер проблем, з якими вона стикається, не дозволяє запропонувати однозначні методи їх ефективного розв'язання. Будь-які недоліки тут особливо помітні. Тому прорахунки сім'ї, суспільства у багатьох країнах вважаються виною саме соціальних працівників. «Молодість» професії пояснює відсутність у неї міцних позицій в академічному та адміністративному світі. Спроби спеціалістів соціальної сфери розробити об'єктивно наукові спроби вирішення людських проблем часто викликають недовіру у зв'язку з тим, що ця сфера розглядається, перш за все, як особиста і побутова.

Сьогодні в Україні ми спостерігаємо дуже неприємні тенденції. Це повномасштабна війна в країні, зменшення чисельності населення, збільшення кількості розлучень, а отже і проблемних сімей, сиріт, відбувається старіння населення, зuboжіння, а тому поширюється жебрацтво, через неякісне медичне обслуговування зростає кількість неповноцінних дітей, інвалідів, широко розповсюджені венеричні

хвороби, у тому числі СНІД, що зазвичай трапляється під час суспільних негараздів, зростає захворюваність на наркоманію і токсикоманію, зростає злочинність.

На соціальну сферу впливає економічна ситуація в країні: спад виробництва, зниження продуктивності праці, знецінення заощаджень населення внаслідок гіперінфляції, зниження реальної заробітної плати і пенсій, падіння рівня зайнятості, зростання безробіття. За таких умов населення деморалізується. Тому діяльність соціальних працівників сьогодні залишається вкрай перспективною і необхідною.

Ефективна робота установ соціального захисту неможлива без висококваліфікованих працівників, які досконало володіють усіма необхідними професійними навичками та вміннями.

1.4. Соціальна відповідальність суб'єктів надання соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин

Соціальна відповідальність ґрунтується на комплексній і динамічній системі цінностей, властивих громадянам, соціальним групам, соціальним інститутам, органам державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовим особам, суспільству в цілому. Кожна людина долучається до ціннісної системи суспільства в процесі соціалізації, тобто формування особистості відбувається на основі засвоєння і дотримання певних соціальних правил, норм, зразків, орієнтації на певні установки і цінності, спільні інтереси. Соціальна відповідальність заохочує кожну людину враховувати інтереси суспільства, беручи на себе відповідальність за вплив своєї діяльності на інших людей, громади та навколишнє середовище в усіх аспектах (Грішнова, 2011¹⁴¹).

У сфері надання соціальних послуг формування і реалізація соціальної відповідальності суб'єктів є необхідною умовою забезпечення задоволеності клієнтів якістю надання відповідних послуг, а також забезпечення оптимального рівня життя вразливих категорій населення та високої якості життя населення в цілому. Однією із соціальних послуг є соціально-психологічна реабілітація

¹⁴¹ Грішнова, О. А. (2011). Соціальна відповідальність в контексті подолання системної кризи в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 1 (15), 39–47.

осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин (Про затвердження Класифікатора соціальних послуг, 2020¹⁴²), соціальна відповідальність суб'єктів якої має певні особливості.

Питання соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин досліджувалося багатьма вченими. Зокрема, існують дослідження, в яких проаналізовано національне законодавство щодо стратегій державної наркополітики при наданні залежним особам послуг з реабілітації та ресоціалізації, розкрито особливості правового регулювання реабілітації та ресоціалізації осіб відповідної категорії (Шлапко, Глуценко & Репін, 2021¹⁴³); висвітлено проблему формування мережі реабілітаційних установ в контексті третинної профілактики вживання наркотиків (Вовкогон, 2010¹⁴⁴), а реабілітацію наркозалежних в Україні проаналізовано з точки зору різних підходів до визначення соціального інституту (Вовкогон, 2009¹⁴⁵); розглянуто підходи і методики супроводу пацієнтів, які завершують / завершили участь у замісній підтримувальній терапії, наведено рекомендації для фахівців, які працюють з пацієнтами із наркозалежністю (лікарів-наркологів, сімейних лікарів, психотерапевтів, психологів, соціальних працівників) (Дорохіна, Карачевський, Климчук & Ламбракіс, 2017¹⁴⁶); окреслено перспективні підходи до реабілітації осіб, залежних від психоактивних речовин, які широко використовуються в зарубіжній практиці (Свідовська, 2020¹⁴⁷; Riaz, & Sahar, 2019¹⁴⁸; See, 2013¹⁴⁹); висвітлено напрями та зміст роботи з наркозалежними в реабілітаційних центрах, соціальне навчання й соціальне виховання наркозалежних як складові ресоціалізації, наголошено на важливості

¹⁴² Про затвердження Класифікатора соціальних послуг: Мінсоцполітики України; Наказ, Класифікатор від 23.06.2020 № 429. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text>

¹⁴³ Шлапко, Т. В., Глуценко, Н. В., & Репін, Д. А. (2021). Сучасний стан правового регулювання реабілітації та ресоціалізації осіб із залежністю від психоактивних речовин. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2, 194–197. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/47>

¹⁴⁴ Вовкогон, О. Ю. (2010) Соціальна реабілітація як третинна профілактика наркозалежності та супутніх захворювань. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 3 (7), 68–73.

¹⁴⁵ Вовкогон, О. Ю. (2009). Реабілітація залежних від наркотичних речовин: інституційний вимір. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 96, 94–98.

¹⁴⁶ Дорохіна, Л. В., Карачевський, А. Б., Климчук, В. О., & Ламбракіс, О. В. (2017). Покращення якості послуг супроводу виходу пацієнтів з програми медикаментозного підтримувального лікування в Україні. К.: МБФ «Альянс Громадського здоров'я», ТОВ «ВБ «Аванпост-ПРИМ».

¹⁴⁷ Свідовська, В. А. (2020). Провідні моделі реабілітації наркозалежних осіб: зарубіжний досвід. *Габітус*, 20, 155–160.

¹⁴⁸ Riaz, S., & Sahar, M. (2019). Role of Social Workers in the Rehabilitation of Addiction at Correctional Facilities Centers in Karachi, Pakistan, 10 (11), 89–97. DOI: 10.7176/JESD/10-11-10

¹⁴⁹ See, N. J. (2013). Models and Theories of Addiction and the Rehabilitation Counselor. *Research Papers. Paper 478*. http://opensiuc.lib.siu.edu/gs_rp/478

соціального супроводу наркозалежних, сприянні їх нормальної життєдіяльності (Романовська, 2016¹⁵⁰; Gül Yavaş Ayhan & Akgül Gö¹⁵¹; Singh, Mitra, Sidhu & Kaur, 2019¹⁵²) та ін. Також відповідна соціальна послуга була стандартизована на державному рівні (Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, 2020¹⁵³). Проте питання соціальної відповідальності суб'єктів надання соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин є малодослідженим.

У публікації маємо на меті визначити сутність, зміст та особливості соціальної відповідальності суб'єктів надання соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин.

Соціальна відповідальність держави реалізується способами прямого державного регулювання (технічне регулювання; акредитація органів з оцінки відповідності; нагляд, контроль; відповідальність за неякісні послуги та ін.) та непрямого державного регулювання (бюджетна, грошово-кредитна, інноваційна політика тощо) (Колот, 2012¹⁵⁴).

Соціальні інститути завдяки високопрофесійній діяльності працівників та їх організаційній культурі, покликані виконувати відповідальну місію: надавати допомогу різним представникам соціуму, які її потребують. Вимогою часу є поліпшення стану організації діяльності державних і спеціалізованих соціальних служб в Україні, специфіка їх роботи, підбір компетентних спеціалістів для надання різного виду соціальних послуг (Тимошко, 2011¹⁵⁵).

Особливістю соціальної відповідальності на особистісному рівні є те, що людина одночасно є і основним чинником та метою розвитку, і

¹⁵⁰ Романовська, Л. І. (2016). Напрями соціально-педагогічної роботи з наркозалежними в реабілітаційних центрах. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітніх школах*, 47 (100), 152–158.

¹⁵¹ Gül Yavaş Ayhan, A. & Akgül Gö, F. (2021). An Effective Rehabilitation Center Model For Drug Addiction. *OPUS*, 17 (36), 2429–2446. <https://doi.org/10.26466/opus.832144>

¹⁵² Singh, G., Mitra, Y., Sidhu, B., & Kaur, P. (2019). Role of drug de-addiction centers to control the drug addiction in the state of Punjab. *Public Health Review: International Journal of Public Health Research*, 6 (2), 89–97. <https://doi.org/10.17511/ijphr.2019.i2.07>

¹⁵³ Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин: Мінсоцполітики України; Наказ, Стандарт, Перелік [...] від 01.10.2020 № 677. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1218-20>

¹⁵⁴ Колот, А. М. (ред.). (2012). Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку. К.: КНЕУ.

¹⁵⁵ Тимошко, Г. М. (2011). Організація діяльності державних і спеціалізованих соціальних служб. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М.

найбільшою цінністю, і чинником та суб'єктом ризиків. На тлі глобальних проблем та викликів стає цілком очевидною потреба в новому баченні ролі та значення соціальної відповідальності людини. Утім небажані зміни в соціокультурній, моральній компоненті суспільного буття принижують потенціал соціально відповідальної поведінки людини, що посилює різноманітні соціальні ризики. Соціальна відповідальність є складовою особистої соціально відповідальної поведінки та формується, виявляється і розвивається лише в процесі діяльності людини.

Для кожної людини важливими є:

– вибір соціальних орієнтирів, які визнаються суспільством як домінанти;

– здійснення конкретних вчинків, враховуючи не тільки власні інтереси, а й інтереси інших людей та інститутів суспільства;

– прогнозування наслідків своїх дій.

В інтересах суспільства поведінка індивіда має бути такою, що забезпечує його власні потреби й інтереси і водночас працює на суспільний інтерес, стійкий розвиток суспільства. Тобто, з одного боку, суб'єкт суспільних відносин завжди має бути вільний у виборі того чи іншого варіанта поведінки, а з іншого – свобода повинна бути пов'язана з відповідальністю. Свобода за межами відповідальності призводить до виявів уседозволеності, безкарності, довільного тлумачення суспільних норм поведінки (Колот, 2012¹⁵⁶).

Ознаками соціальної відповідальності є:

1) соціальне явище, наділене конкретно-історичним змістом;

2) свідоме здійснення обов'язку особи перед суспільством;

3) совість суб'єкта;

4) осуд суспільством (суспільною групою, окремими членами суспільства) за невиконання обов'язку особою;

5) ініціативний характер;

6) надання переваги або суспільному суб'єкту, або ж індивідуальному суб'єкту, як представнику суспільства чи соціальної групи;

7) надання переваг компромісу між суспільними інтересами та цілями, з одного боку, та індивідуальними, професійними, етичними прагненнями, з іншого;

¹⁵⁶ Колот, А. М. (ред.). (2012). Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку. К.: КНЕУ.

8) поведінка людей визначається, здебільшого, очікуваннями людей щодо соціальної позиції суб'єкта у формуванні соціально визначених атрибутів конкретних соціальних груп.

Об'єктивний критерій відповідальності характеризує об'єктивну зумовленість діяльного суб'єкта зовнішніми соціальними вимогами, тобто, його залучення до соціальних зв'язків та взаємовідносин. *Суб'єктивний критерій* визначає соціально та морально-психологічні якості особи як суспільної істоти, як продукту суспільного виховання, формування і розвитку, що виявляє усвідомлення особою свого обов'язку, своєї невинності перед суспільством.

Соціальна відповідальність суб'єктів суспільних відносин і держави має бути взаємною, що передбачає не лише взаємне сумління, відповідальне ставлення суб'єктів суспільних відносин до своєї суспільно значимої поведінки, але й відповідальність держави перед суспільством і людиною. (Охріменко & Іванова, 2015¹⁵⁷).

Реальна відповідальність в соціальному плані – це негативні наслідки для людини, які настають внаслідок неузгодженості її вчинків з вимогами соціальних норм; *в особистісному плані* – реальні вчинки людини, які узгоджені з вимогами соціальних норм.

Потенційну відповідальність в соціальному плані розглядають як наявність дієвого механізму соціального контролю, здатного забезпечити притягнення кожного винного до відповідного виду соціальної відповідальності у випадках порушення ним приписів соціальних норм; *в особистісному плані* – як усвідомлення людиною можливості відповідальності за наслідки особистої діяльності (Грищук, 2012¹⁵⁸).

У системі надання соціальних послуг виокремлюють надавачів та отримувачів соціальних послуг, де надавачами виступають юридичні та фізичні особи, фізичні особи-підприємці, включені до розділу «Надавачі соціальних послуг» Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг, а отримувачами соціальних послуг є особи / сім'ї, які належать до вразливих груп населення та / або перебувають у

¹⁵⁷ Охріменко, О. О., & Іванова, Т. В. (2015). Соціальна відповідальність. К.: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут».

¹⁵⁸ Грищук, В.К. (2012). Соціальна відповідальність. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ.

складних життєвих обставинах, яким надаються соціальні послуги (Про соціальні послуги, 2019¹⁵⁹).

У соціальній сфері можна виокремити такі форми прояву соціальної відповідальності суб'єктів системи надання соціальних послуг.

Відповідальний фахівець:

- надає клієнту якісну соціальну послугу;
- надає клієнту правдиву інформацію про соціальну послугу;
- діє відповідно до норма законодавства;
- запроваджує інноваційні технології в процесі надання соціальної послуги.

Відповідальний керівник соціального закладу:

- діє відповідно до норм трудового законодавства;
- дбає про умови праці та соціальний добробут своїх працівників.

Відповідальний учасник соціальних відносин: бере участь у підтриманні соціального добробуту суспільства (благодійна діяльність щодо соціально вразливих груп населення, підтримка духовності, освіти, науки, культури, сприянні розвитку свого регіону).

Відповідальний діловий партнер у соціальній сфері: формує свої відносини з партнерами на принципах дотримання договорів, угод, професійних стандартів діяльності та фінансової відповідальності (Патинюк, 2021¹⁶⁰).

Відповідальність в контексті реабілітації можна розглядати як основний принцип державної політики щодо реабілітації (ефективний розподіл повноважень та відповідальність між органами державної влади), і як принцип етичної та безпечної поведінки (відповідальність за отриману інформацію, що передбачає використання інформації з користю для особи, якій надається реабілітаційна допомога) (Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я, 2020¹⁶¹).

Надання соціальних послуг ґрунтується на:

- адресності та індивідуальному підході;
- доступності та відкритості;

¹⁵⁹ Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>

¹⁶⁰ Патинюк, О. П. (2021). Соціальна відповідальність в професійній діяльності соціального інспектора (с. 150–165). *Соціальний захист у дискурсі сучасних реалій*: монографія. К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова.

¹⁶¹ Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я: Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20>

– добровільності вибору отримання чи відмови від надання послуг;

– гуманності;

– комплексності;

– максимальної ефективності використання бюджетних і позабюджетних коштів суб'єктами, що надають соціальні послуги;

– законності;

– соціальної справедливості;

– забезпечення конфіденційності суб'єктами, які надають послуги;

– дотримання ними стандартів якості, відповідальності за дотримання етичних і правових норм (Тимошко, 2011¹⁶²).

Соціальна послуга соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин передбачає несення суб'єктами, які її надають, соціальної відповідальності.

Сфера реабілітації наркозалежних на сьогоднішній день розвивається як з ініціативи держави, так і виходячи з потреб суспільства та активності громадського сектору (Вовкогон, 2009¹⁶³). Громадські організації часто виконують роль постачальника соціальних послуг, які держава неспроможна постачати в силу свого статусу, а підприємницькі структури не хочуть надавати, у зв'язку з низьким рівнем прибутків або ж їх відсутністю. Головним у діяльності громадських організацій є належне задоволення потреб споживачів, оскільки, по-перше, це відповідає меті їхньої діяльності, яка затверджена в статуті. По-друге, діяльність громадських організацій спрямована на безпосереднє звернення споживачів послуг до них, тобто отримання визнання і підтримки як населення, так і органів влади та бізнесу (що означає отримання додаткового фінансування діяльності з усіх джерел). У протилежному випадку безвідповідальність громадської організації може відштовхнути отримувачів соціальних послуг від них з усіма подальшими наслідками.

Громадські організації як соціальні інститути суттєво впливають на життя та соціальне становище своїх членів та працівників, зокрема

¹⁶² Тимошко, Г. М. (2011). Організація діяльності державних і спеціалізованих соціальних служб. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М.

¹⁶³ Вовкогон, О. Ю. (2009). Реабілітація залежних від наркотичних речовин: інституційний вимір. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 96, 94–98.

на рівні їх комунікації, освіченості, залучення до вирішення локальних, регіональних, національних проблем, сприяють усвідомленню власної важливості для суспільства. Успішна діяльність громадських організацій сприяє розвитку соціального середовища, рівень якого в умовах функціонування ринку в кінцевому підсумку має визначальний вплив на добробут як населення, так і держави в цілому (в тому числі і її становища на міжнародній арені).

Зважаючи на відповідність діяльності громадських організацій всім основним темам соціальної відповідальності, громадські організації посідають важливе місце у системі соціальної відповідальності. Соціально-відповідальна діяльність чи бездіяльність громадських організацій, як і інших підприємств, установ, організацій, що є носіями соціальної діяльності, суттєво впливає на певні характеристики їх діяльності, серед яких основними є:

- конкурентні переваги;
- репутація;
- здатність залучати та втримати працівників, членів, споживачів, клієнтів, користувачів;
- рівень морального духу працівників, їх прихильність до діяльності організації та продуктивність;
- розгляд організації інвесторами, засновниками, донорами, спонсорами й фінансовою спільнотою;
- взаємозв'язки з іншими установами, організаціями, урядом, ЗМІ, постачальниками, партнерами та громадами, в яких вони функціонують.

Саме тому для громадських організацій не лише варто, а вигідно бути соціально відповідальними, оскільки це посилить їх роль у суспільстві та рівень їх підтримки зі сторони органів влади, бізнесу, населення (Ткачук, 2017¹⁶⁴).

Громадські організації в Україні часто залежать від фінансування закордонними фондами, що стає причиною фрагментарності, короткочасності їхньої діяльності з наркозалежними. Також спостерігається недостатня розвиненість мережі реабілітаційних закладів, неузгодженість їхньої діяльності. Тому важливим у розвитку системи допомоги залежним в Україні є формування єдиної мережі

¹⁶⁴ Ткачук, І. Я. (2017). Соціальна відповідальність громадських організацій України. *Інвестиції: практика та досвід*, 6, 52-56.

установ, які б поділяли спільні цінності та стандарти роботи (Вовкогон, 2010¹⁶⁵).

Згідно з Державним стандартом соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин принцип відповідальності передбачає, що:

– надавач соціальної послуги зобов'язаний діяти в межах цього Державного стандарту;

– отримувач соціальної послуги та/або його законний представник інформується про свої права, обов'язки;

– працівники надавача соціальної послуги застосовують індивідуальний підхід (з урахуванням фізичного та психічного стану отримувачів соціальної послуги) і толерантне ставлення до отримувачів соціальної послуги незалежно від расової приналежності, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, стану здоров'я, етнічного та соціального походження, сімейного і майнового стану, місця проживання, громадянства та мови (Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, 2020¹⁶⁶).

У системі надання соціальних послуг надавачі соціальних послуг державного та недержавного секторів мають рівну відповідальність, права та обов'язки, які виступають обов'язковою умовою договору про надання соціальних послуг (Про соціальні послуги, 2019¹⁶⁷).

До надавачів реабілітаційної допомоги належать:

– фахівці з реабілітації;

– реабілітаційні заклади, відділення, підрозділи, інші уповноважені суб'єкти господарювання;

– мультидисциплінарні реабілітаційні команди.

Мультидисциплінарна команда повинна складатися не менше ніж із трьох осіб- (фахівець із соціальної роботи / соціальний працівник, психолог / практичний психолог, лікар, юрист, педагог, реабілітолог та інші працівники) для забезпечення колегіальності рішень та узгодженості дій під час надання соціальної послуги соціально-

¹⁶⁵ Вовкогон, О. Ю. (2010) Соціальна реабілітація як третинна профілактика наркозалежності та супутніх захворювань. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 3 (7), 68–73.

¹⁶⁶ Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин: Мінсоцполітики України; Наказ, Стандарт, Перелік [...] від 01.10.2020 № 677. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1218-20>

¹⁶⁷ Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>

психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин.

Фахівці з реабілітації можуть проводити реабілітацію як у складі мультидисциплінарної реабілітаційної команди, так і надавати реабілітаційну допомогу самостійно відповідно до мети, зазначеної в індивідуальному реабілітаційному плані, у формах, не заборонених законодавством (Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я, 2020¹⁶⁸).

Так, наприклад, соціальний працівник відповідає за безпосереднє ведення випадку:

- оцінювання потреб клієнта;
- визначення спільно з клієнтом проблеми;
- складання плану втручання, управління його дотриманням (проведення зустрічей з клієнтами, переговори з представниками інших соціальних установ).

Психолог відповідальний за:

- надання психологічних консультацій особі із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, сім'ї в цілому і її окремим членам;
- виявлення внутрішньо-особистісних і внутрішньо-сімейних проблем клієнтів;
- допомогу у вирішенні відповідних проблем клієнтів (Тимошко, 2011¹⁶⁹).

Фахівці з реабілітації повинні мати відповідну освіту, володіти відповідними професійними знаннями та навичками, а також залучені до безперервного професійного розвитку.

До процесу соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин може бути залучений соціальний робітник, який працює за принципом «рівний–рівному». Він є особою з числа колишніх отримувачів соціальної послуги, яка має досвід подолання залежності від наркотичних засобів чи психотропних речовин, пройшла реабілітацію і не вживає наркотичних засобів чи психотропних речовин. Соціальний робітник, який працює за принципом «рівний–рівному» повинен пройти курс навчання (семінари, тренінги), що організовуються та проводяться центрами соціальних служб, з питань

¹⁶⁸ Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я: Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20>

¹⁶⁹ Тимошко, Г. М. (2011). Організація діяльності державних і спеціалізованих соціальних служб. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М.

надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах через психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин (Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, 2020¹⁷⁰).

Надання реабілітаційних послуг вимагає від фахівця дотримання таких загальних принципів:

- пацієнто- (клієнто-) центричності – планувати та проводити реабілітацію з урахуванням потреб, можливостей і побажань особи, якій надається реабілітаційна допомога, або її законного представника та членів її сім'ї, а також безпосередньої їх участі у розробленні, реалізації та внесенні змін до індивідуального реабілітаційного плану;

- цілеспрямованості – мати довго- та короткострокові завдання;

- своєчасності – розпочинати реабілітацію під час гострого реабілітаційного періоду або одразу після стабілізації стану здоров'я з хронічним перебігом, здійснювати індивідуальний реабілітаційний план відповідно до зміни функціонального стану особи, якій надається реабілітаційна допомога;

- послідовності – пов'язувати кожний наступний етап процесу реабілітації з попереднім етапом, бути підґрунтям для наступного етапу та враховувати фактичні зміни функціонального стану особи, якій надається реабілітаційна допомога;

- безперервності – здійснювати реабілітацію протягом всіх реабілітаційних періодів;

- функціональної спрямованості – спрямовувати реабілітацію на досягнення оптимального рівня функціонування та якості життя особи у її середовищі (Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я, 2020¹⁷¹).

Всі реабілітаційні заходи хворих на наркозалежність мають бути організовані за принципом «права та гідність пацієнтів / клієнтів понад усе». На практиці це означає, що жодні міркування щодо громадської користі не можуть виправдовувати ставлення до пацієнтів / клієнтів як до злочинців або соціально неприйнятних

¹⁷⁰ Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин: Мінсоцполітики України; Наказ, Стандарт, Перелік [...] від 01.10.2020 № 677. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1218-20>

¹⁷¹ Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я: Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20>

суб'єктів. Усі працівники, які здійснюють реабілітацію, мають ставитися до пацієнтів / клієнтів як до відповідальних осіб, поважаючи їхню гідність та сприймаючи їхній вибір щодо способу життя. Проведення фахівцями реабілітаційних заходів повинно відповідати визначеному індивідуальному плану та потребам клієнта, воно також може передбачати пошук потрібних ресурсів як індивідуальних, так і на рівні оточення і суспільства. Індивідуальний план потрібно періодично переглядати. Підставами для цього можуть бути зміна становища клієнта, погіршення або відносно покращення стану здоров'я, прагнення клієнта здобути нові навички та знання, скарги та зауваження клієнта щодо невідповідності послуг його потребам тощо (Дворяк, 2008¹⁷²).

Моніторинг та оцінка якості надання соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин дозволяють постійно або періодично переглядати діяльність працівників і можуть здійснюватися у формі оцінки поточних результатів, виявлення труднощів, визначення проблем, надання рекомендацій для їх усунення (Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, 2020¹⁷³).

На державному рівні систему моніторингу наркотичної та алкогольної ситуації в Україні запроваджено у 2019 році, де моніторинг передбачає регулярне спостереження за розвитком ситуації у сфері обігу психоактивних речовин, протидії їх незаконному обігу, профілактики немедичного вживання психоактивних речовин, лікування, ресоціалізації, діагностики та реабілітації (медичної та соціальної) залежних осіб, що здійснюється з урахуванням вимог законодавства у сфері захисту персональних даних (Питання проведення моніторингу наркотичної та алкогольної ситуації в Україні, 2019¹⁷⁴).

¹⁷² Дворяк, С. (ред.). (2008). Соціально-психологічна підтримка клієнтів програм замісної підтримувальної терапії. К.: Український інститут досліджень політики щодо громадського здоров'я.

¹⁷³ Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин: Мінсоцполітики України; Наказ, Стандарт, Перелік [...] від 01.10.2020 № 677. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1218-20>

¹⁷⁴ Питання проведення моніторингу наркотичної та алкогольної ситуації в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Форма типового документа, Інформація від 10.07.2019 № 689. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/689-2019-%D0%BF#Text>

Моніторинг у роботі з клієнтом передбачає систематичне накопичення інформації та періодичний перегляд виконаної роботи. Елементами такого моніторингу можуть бути регулярні (щотижневі, щомісячні, щоквартальні) звіти, контрольні візити до клієнтів, матеріали супервізійних (наставницьких) зустрічей, щоденникові записи, а також інші документи (Дворяк, 2008¹⁷⁵).

Особи із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин та члени їх сім'ї також належать до суб'єктів реабілітації, проте виступають отримувачами реабілітаційної допомоги, але як і надавачі відповідної соціальної послуги несуть відповідальність, яка виявляється у відповідальності за свої дії, поведінку, проходження реабілітації. Для адиктивної особистості характерною рисою є прагнення уникати відповідальності в прийнятті рішень (Галич, 2022¹⁷⁶). Тому завданнями фахівців мультидисциплінарної реабілітаційної команди, які стосуються саме відповідальності хімічно залежних, є:

- сформувати відповідальний підхід до своєї поведінки, вчинків та стану здоров'я;
- відновити чи стабілізувати соціальні контакти (з рідними, друзями, колегами);
- сформувати та закріпити позитивні морально-етичні цінності та установки;
- закріпити відповідальне ставлення до життя, сформувати реалістичний життєвий план, особисті прагнення та цілі.

Основний акцент робиться на роботі з особистістю наркозалежного. Вживання наркотиків впливає на особистість, вона деформується. У наркозалежного під впливом наркотиків та середовища вибудовується своя система цінностей. Щоб пацієнт / клієнт повернувся до здорового життя, він має почати мислити як здорова людина. Саме на це спрямована робота спеціалістів. Змінюючи цінності та пріоритети, вони допомагають залежним побачити своє майбутнє без наркотиків (Соціальна, психологічна,

¹⁷⁵ Дворяк, С. (ред.). (2008). Соціально-психологічна підтримка клієнтів програм замісної підтримувальної терапії. К.: Український інститут досліджень політики щодо громадського здоров'я.

¹⁷⁶ Галич Я. В. (2022). Особливості реабілітації осіб із залежністю від психоактивних речовин. *Юридична психологія*. 1 (30), 64–73. <https://doi.org/10.33270/03223001.64>

медична реабілітація наркозалежних: види, програми, проблеми, етапи, 2022¹⁷⁷).

За даними Committee on Addictions of the Group for the Advancement of Psychiatry до чинників, що впливають на ступінь *особистої відповідальності* при адиктивних розладах, належать:

Чинники, що підвищують особисту відповідальність:

- усвідомлення проблеми;
- знання генетичної схильності;
- розуміння адиктивних процесів;
- адекватна мережа підтримки;
- наявність компетентного лікування хімічної залежності;
- доступність психіатричної та медичної допомоги;

Чинники, що знижують особисту відповідальність:

- коморбідні психічні чи медичні стани;
- генетична схильність;
- несприятливі ранні чинники зовнішнього середовища;
- соціальний чи культурний дисонанс (толерантність до девіантного вживання чи зловживання психоактивними речовинами);
- ятрогенна залежність (наприклад, за дотримання режиму прийому ліків, призначеного лікарем).

Чинниками, які впливають на ступінь *соціальної відповідальності* при адиктивних розладах, є:

Чинники, що підвищують соціальну відповідальність:

- доступ до заборонених наркотиків, терпимість до вживання наркотиків;
- ризик для майна чи життя інших людей
- судові рішення про покарання, а не лікування;
- відмова громадян від лікування наркоманії;

Чинники, що знижують соціальну відповідальність:

- чіткі поведінкові ідеали чи норми проти зловживання психоактивними речовинами;
- доступ працівників до стратегій ранньої оцінки та профілактики;
- вторинні втручання, такі як раннє виявлення шляхом арешту за керування у стані алкогольного сп'яніння або результатів фізичного

¹⁷⁷ Соціальна, психологічна, медична реабілітація наркозалежних: види, програми, проблеми, етапи (2022). А.Кіба. <http://surl.li/hahze>

огляду, які дають позитивний результат на зловживання психоактивними речовинами;

- просвіта населення;

- доступ до амбулаторного та громадського лікування (Committee on Addictions of the Group for the Advancement of Psychiatry, 2022¹⁷⁸)

Згідно з Державним стандартом соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин відповідна соціальна послуга є комплексною та спеціалізованою і передбачає:

- короткотермінове проживання отримувача соціальної послуги;

- надання йому допомоги в отриманні безоплатної правової допомоги;

- представництво інтересів;

- розвиток, формування та підтримку соціальних навичок;

- консультування;

- соціальну профілактику повторів;

- надання психологічної допомоги членам сім'ї;

- соціальний супровід після проходження програм реабілітації;

- організацію отримання такою особою медичних послуг, медичного обстеження;

- проведення постпрограмної підтримки (за необхідності)

- інші послуги, яких потребує клієнт та які визначені індивідуальним реабілітаційним планом.

Завданнями соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, які по суті окреслюють межі відповідальності суб'єктів, є:

- забезпечення найкращих інтересів осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, реабілітація та психологічна підтримка таких осіб та членів їхніх сімей, покращення функціонування та відновлення фізичного, психологічного стану таких осіб, підвищення їхнього соціального статусу та якості життя;

- забезпечення зменшення частоти або повної відмови від вживання наркотичних засобів чи психотропних речовин такими особами;

¹⁷⁸ Committee on Addictions of the Group for the Advancement of Psychiatry (2002). Responsibility and Choice in Addiction. *Psychiatric Services*, 53 (6), 707–713. <https://doi.org/10.1176/appi.ps.53.6.707>

– запобігання негативним соціальним і особистісним (поведінковим) явищам та їхнім наслідкам, зменшення негативного впливу (передозування, інфекції, злочини в уразливому стані внаслідок вживання наркотичних засобів тощо) на здоров'я та життя осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, формування у них позитивних ціннісних орієнтацій та мотивування до зміни поведінки (Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, 2020¹⁷⁹).

Соціальна послуга *короткотермінового проживання*, яка може бути передбачена індивідуальним планом соціально-психологічної реабілітації особи із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, надається стаціонарно, тимчасово / екстрено (кризово) і передбачає забезпечення тимчасового проживання, соціальний супровід та допомога пошуку постійного місця проживання для особи із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, що не має постійного місця проживання, але отримує соціальні послуги або перебуває під соціальним супроводом (Про затвердження Класифікатора соціальних послуг, 2020¹⁸⁰).

Особи із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин залишаються одними з найбільш дискримінованих в українському суспільстві громадян. Вони не мають доступу до таких базових прав, як право на освіту, право на медичне забезпечення, навіть – право на життя. Порушується їх право на приватність, вони стикаються з негативним ставленням і дискримінацією при прийомі на роботу, в медичних установах, і особливо в місцях позбавлення волі. Більша частина порушень – це розголошення діагнозу, відмова у наданні медичної допомоги або надання її неякісно, відсутність доступу до замісної підтримувальної терапії у місцях тимчасового позбавлення волі. *Безоплатна правова допомога* цій дискримінованій категорії громадян України надає можливість належним чином

¹⁷⁹ Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин: Мінсоцполітики України; Наказ, Стандарт, Перелік [...] від 01.10.2020 № 677. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1218-20>

¹⁸⁰ Про затвердження Класифікатора соціальних послуг: Мінсоцполітики України; Наказ, Класифікатор від 23.06.2020 № 429. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text>

захистити свої права (Позитивні рішення на користь позитивних людей, 2013¹⁸¹).

Представництво інтересів полягає у наданні допомоги в оформленні або відновленні документів; сприяння в реєстрації місця проживання або перебування; допомога в забезпеченні засобами реабілітації тощо.

Розвиток, формування та підтримка соціальних навичок передбачає надання допомоги у відновленні родинних та соціальних зв'язків; сприяння у забезпеченні доступу до ресурсів і послуг за місцем проживання / перебування, встановленні зв'язків з іншими фахівцями, службами, організаціями, підприємствами, органами, закладами, установами (Про затвердження Класифікатора соціальних послуг, 2020¹⁸²).

В процесі *консультування* під час реабілітації робиться акцент на відповідальності клієнта – клієнт приймає рішення, а консультант створює умови, які заохочують волевиявлення клієнта. Основою консультування є «консультативна взаємодія» між клієнтом і консультантом, яка базується на філософії «клієнт-центрованої терапії»:

- кожна особистість є цінністю та заслуговує на повагу;
- кожна особистість може нести відповідальність за себе;
- кожна особистість має право обирати цінності та цілі, приймати самостійні рішення.

Проте є певні ситуації, в яких клієнт самостійно об'єктивно не здатний прийняти рішення і, як результат, це може завдати шкоди його здоров'ю або життю. У таких випадках доречною є техніка директиви, яка сприяє клієнтові в розумінні задач і через неї можна допомогти клієнтові гарантувати дію. Також директива може бути доречною, коли йдеться про певні методики, умови та графік консультування. Однак, важливо пам'ятати, що бувають ситуації, коли консультант не має право брати на себе відповідальність за спрямування дій клієнта. Наприклад, це стосується будь-яких рішень, які клієнт здатен прийняти самостійно, але з будь-яких причин уникає цього або ще не усвідомлює, що і як йому доцільно зробити для вирішення певної проблеми. Клієнт вільний самостійно приймати

¹⁸¹ Позитивні рішення на користь позитивних людей (2013) / Українська Гельсінська спілка з прав людини. <https://www.helsinki.org.ua/articles/pozytyvni-rishennya-na-koryst-pozytyvnyh-lyudej/>

¹⁸² Про затвердження Класифікатора соціальних послуг: Мінсоцполітики У, країни; Наказ, Класифікатор від 23.06.2020 № 429. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text>

рішення щодо особистісної сфери свого життя та власних цінностей. Так, наприклад, екзистенціальна терапія має на меті допомогти клієнту:

- усвідомити свою волю і власні можливості;
- спонукати до прийняття відповідальності за те, що відбувається з ним;
- ідентифікувати фактори, що блокують волю (Дворяк, 2008¹⁸³).

Працюючи з клієнтом / пацієнтом, консультанти починають з оцінки, щоб визначити, чи класифікується його стан як зловживання психоактивними речовинами чи залежність. Потім вони використовують методи, спрямовані на створення позитивного та сприятливого середовища, яке допомагає клієнтам / пацієнтам досягти успіху та робить їх більш стійкими перед обличчям невдач.

Слід ураховувати, що клієнти / пацієнти можуть:

- бути направлені проти їхньої волі;
- відчувати себе вразливими або соромитися, оскільки більшістю залежність розглядається як моральний недолік, а не як хвороба.

Частиною обов'язків консультанта є встановлення *терапевтичного альянсу*. Консультант з питань зловживання психоактивними речовинами повинен створити міцний зв'язок зі своїми клієнтами / пацієнтами, побудований на основі довіри, взаємної поваги, відчуття комфорту, вільної комунікації під час сеансів, відчуття полегшення після зустрічі та бажання повернутися.

Консультант зобов'язаний:

- переконатися, що клієнти / пацієнти знають, що консультант зацікавлений у їхньому благополуччі;
- бути уважним під час занять;
- проявляти співчуття до проблем клієнта;
- розуміти проблеми, що виникають під час відновлення.

Створюючи середовище, де клієнти / пацієнти відчують себе комфортно та готові до обговорювати свої труднощі, консультанти можуть краще допомогти своїм клієнтам на шляху до одужання (The Role of the Substance Abuse Counselor in Addiction Recovery, 2023¹⁸⁴).

¹⁸³ Дворяк, С. (ред.). (2008). Соціально-психологічна підтримка клієнтів програм замісної підтримувальної терапії. К.: Український інститут досліджень політики щодо громадського здоров'я.

¹⁸⁴ The Role of the Substance Abuse Counselor in Addiction Recovery. (2023). Wake Forest- University. URL: <http://surl.li/hcdir>

Соціальна профілактика повторів включає в себе здійснення комплексу заходів третинної профілактики з метою попередження у клієнта рецидивів адиктивної поведінки, його ресоціалізацію та адаптацію до вже існуючої проблеми за умови відновлення особистісного і соціального статусу такої особи. Заходи послуги третинної соціальної профілактики за змістом відповідають заходам первинної та вторинної соціальної профілактики, однак орієнтовані на подання інформації, формування цінностей та мотивації, які б дозволили отримувачу послуг змінити ризиковану поведінку на безпечну, подолати проблеми, негативні явища, складні життєві обставини.

До заходів послуг третинної соціальної профілактики входять:

– навчання та просвіта, в тому числі через створення та супроводження функціонування груп взаємодопомоги, терапевтичних спільнот отримувачів послуг;

– формування та підтримка стійкої мотивації до зміни способу життя та ризикованої поведінки отримувачами послуг;

– мотивування алко- та наркозалежних отримувачів послуг до проходження програм реабілітації, залучення до програм замісної терапії тощо (Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики, 2015¹⁸⁵).

Психологічна допомога членам сім'ї надається шляхом консультування або системно-сімейної психотерапії, що спрямовані на вирішення психологічних проблем сім'ї. При цьому під психологічним консультуванням розуміють насамперед вплив, спрямований на корекцію міжособистісних стосунків в сім'ї. Психотерапія орієнтована переважно на вирішення більш глибоких особистісних проблем, які проявляються у взаєминах між членами сім'ї, глибоко коріняться та ускладнюють стосунки. Обидва методи передбачають роботу психолога одночасно з усією сім'єю або кількома її членами. Сім'я розглядається як єдина система, яка існує за своїми правилами та закономірностями. Перевагою такої роботи є те, що сім'я не тільки вирішує існуючу поточну проблему, а й набуває досвіду спільного подолання труднощів, який в майбутньому зможе

¹⁸⁵ Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики: Мінсоцполітики України; Наказ, Стандарт, Опис [...] від 10.09.2015 № 912. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15>

використовувати самостійно (Психологічне консультування сім'ї, 2022¹⁸⁶).

Соціальний супровід наркозалежного передбачає надання допомоги в подоланні життєвих труднощів і підвищення його соціального статусу, що реалізується за рахунок підготовки до самостійної життєдіяльності в соціальному середовищі, налагодження зв'язків із соціальними службами, членами групи само / взаємодопомоги, підбору і налагодження контакту із соціальним спонсором (особою, яка мала досвід уживання наркотичних речовин, але довгий час перебуває в тверезості і за потреби може підтримувати наркозалежного), здійснення соціальної опіки, допомоги або патронажу соціальним працівником та іншими суб'єктами соціальної роботи з метою підтримки здатності наркозалежного до самостійної життєдіяльності в певних соціальних умовах.

Організація соціального супроводу конкретизується в напрямі сприяння в налагодженні нормальної життєдіяльності наркозалежних, який реалізується в таких аспектах:

– підтримка сформованих навичок тверезого та здорового способу життя;

– допомога у створенні позитивного мікросередовища (дружнє спілкування, спілкування за інтересами, допомога у створенні позитивного сімейного мікроклімату, підтримка соціально значущих зв'язків).

– допомога в пошуку нового місця роботи або поновленні працевлаштування, сприяння отриманню або продовженню освіти;

– допомога в організації вільного часу та дозвілля;

– сприяння толерантному ставленню до наркозалежного в соціальному середовищі тощо (Романовська, 2016¹⁸⁷).

Постпрограмна підтримка включає в себе разові послуги, які надаються колишньому отримувачу соціальної послуги або членам його сім'ї у разі його / їх звернення з метою запобігання повторному потраплянню у складні життєві обставини та/або мінімізації негативних наслідків таких обставин (Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації

¹⁸⁶ Психологічне консультування сім'ї (2022). / Дитячий Центр Здоров'я ім. Анни Мазуренко. <http://surl.li/hbfpe>

¹⁸⁷ Романовська, Л. І. (2016). Напрями соціально-педагогічної роботи з наркозалежними в реабілітаційних центрах. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітніх школах*. 47 (100), 152–158.

осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, 2020¹⁸⁸).

У світовій практиці функціонує кілька типів установ, які здійснюють реабілітацію наркозалежних, кожен з яких відповідає на певні потреби клієнтів. Найбільш поширеними серед них є:

- центри детоксикації (термінові медичні послуги в усіх наркологічних закладах);

- стаціонарні реабілітаційні програми (де клієнтів госпіталізують на тривалий час);

- терапевтичні спільноти (передбачають тривале перебування клієнтів та їх високий рівень відданості спільноті, що сприяє здійсненню так званої «терапії середовищем»);

- місцеві групи самодопомоги;

- програми замісної терапії;

- амбулаторні та консультативні заклади;

- програми допомоги з працевлаштуванням та ін. (Вовкогон, 2010¹⁸⁹).

Західна практика реабілітації залежних спирається на *комплексний підхід*, що включає діяльність узгодженої системи установ, які діють у межах кожного етапу реабілітації: від початкового етапу детоксикації до психотерапевтичної роботи в межах стаціонару. Програми реабілітації реалізуються як в умовах стаціонару (інтенсивні програми допомоги й медичного спостереження, які передбачають проживання в реабілітаційному центрі), так і в амбулаторних умовах, або лікування в умовах денного стаціонару (надання терапевтичних послуг як і в умовах стаціонару, але без необхідності проживання клієнта в закладі). Постреабілітаційний супровід може включати специфічні елементи допомоги, які як пов'язані з подоланням наркозалежності (консультування, в тому числі по телефону, участь у терапевтичних групах, групах самодопомоги тощо), так і не мають безпосереднього відношення до залежності (допомога в придбанні житла, в тому числі тимчасового, в отриманні освіти тощо), але значимі для формування у клієнта почуття соціальної захищеності і впевненості в майбутньому.

¹⁸⁸ Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин: Мінсоцполітики України; Наказ, Стандарт, Перелік [...] від 01.10.2020 № 677. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1218-20>

¹⁸⁹ Вовкогон, О. Ю. (2010) Соціальна реабілітація як третинна профілактика наркозалежності та супутніх захворювань. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 3 (7), 68–73.

Частина реабілітаційних програм реалізується громадським сектором і зазвичай формується навколо груп анонімних алкоголіків (АА) або анонімних наркоманів (АН) (Свідовська, 2020¹⁹⁰).

Розглянемо деякі підходи і програми реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин в контексті досліджуваної проблеми.

Біхевіористичний підхід. У межах цього підходу наркоманію можна розглядати як високоадаптивний спосіб поведінки, відмова від якого є неадаптивним кроком, пов'язаним з ризиком невизначеності та відповідальністю за себе (Галич, 2022¹⁹¹). Розглядаючи реабілітацію наркозалежних у біхевіористському розумінні соціального інституту та соціальної відповідальності, слід наголосити, що у стандартах надання послуг із реабілітації (тобто документах, що встановлюють вимоги до належної професійної поведінки фахівців), поширених у західних країнах, система допомоги залежним є досить формалізованою: це означає, що обов'язки та повноваження всіх учасників реабілітаційного процесу є достатньо визначеними (Вовкогон, 2009¹⁹²).

Когнітивно-поведінковий підхід. Вимагає активної участі кожного окремого клієнта, а також прийняття ним на себе відповідальності за здобуття необхідних навичок самоконтролю для запобігання зловживання в майбутньому. Активна участь у програмі навчання, що формує нові навички і нову когнітивну стратегію, дозволяє клієнтові замінити згубний спосіб життя на здорову поведінку, регульовану за допомогою процесу усвідомлення і розумного планування. Пацієнти повинні мати можливість виробляти необхідні навички за допомогою участі в рольових іграх, а також одержувати конструктивний зворотний зв'язок на конкретних прикладах, близьких до їхніх власних проблем, а не просто обговорюючи чи переказуючи матеріал заняття. Активна участь, моделювання і практика при наявності позитивного, коригувального зворотного зв'язку є найефективнішим способом зміцнення віри у власні сили і створення стійких змін у поведінці.

¹⁹⁰ Свідовська, В. А. (2020). Провідні моделі реабілітації наркозалежних осіб: зарубіжний досвід. *Габітус*, 20, 155–160.

¹⁹¹ Галич, Я. В. (2022). Особливості реабілітації осіб із залежністю від психоактивних речовин. *Юридична психологія*, 1 (30), 64–73. <https://doi.org/10.33270/03223001.64>

¹⁹² Вовкогон, О. Ю. (2009). Реабілітація залежних від наркотичних речовин: інституційний вимір. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 96, 94–98.

Серед вимог до фахівця, який надає психологічні послуги, слід виокремити те, що спеціаліст повинен мати вищу освіту за спеціальністю «Психологія» або «Медична психологія», або «Медицина» та зі спеціалізацією у когнітивно-поведінковій психотерапії. Для супервізування процесу роботи таких фахівців супервізор має бути акредитованим відповідним професійним товариством. Спеціалісти, які працюють з наркозалежними особами, повинні вміти встановлювати контакт із більшістю пацієнтів, слухати, бути толерантними (не мати негативного ставлення до роботи із залежними), застосовувати конфронтацію як допомогу, а не як засіб покарання (Дорохіна, Карачевський, Климчук & Ламбракіс, 2017¹⁹³).

Для розвитку мережі соціальної підтримки клієнту пропонується заповнити Карту соціальної підтримки (табл. 1), у якій він зазначає контакти з людьми, що вживають і не вживають психоактивні речовини, а також мають позитивний чи негативний вплив. Карта соціальної мережі допомагає виявити наявну систему підтримки, а також наявні порушення соціальних зв'язків. Також потрібно проаналізувати негативні думки, які ускладнюють використання систем підтримки.

Таблиця 1.

Карта соціальної підтримки клієнта / пацієнта¹⁹⁴

№ з/п	Перелік людей, до яких клієнт / пацієнт може звернутися за підтримкою та допомогою	Заходи, які клієнт / пацієнт може відвідати для отримання підтримки та допомоги	Перелік людей, які можуть спровокувати вживання наркотиків або алкоголю	Перелік місць та заходів, яких потрібно уникати
1	<i>Наприклад:</i> друзі, які не вживають наркотики, або люди з близького оточення, фахівець із соціального супроводу, психолог, наставник з реабілітаційного центру тощо	<i>Наприклад:</i> відвідування груп самопомоги, відвідування груп АН, відвідування індивідуальних або групових консультувань тощо	<i>Наприклад:</i> скласти список людей, з якими раніше вживав наркотики або алкоголь	<i>Наприклад:</i> місця придбання наркотиків, місця вживання наркотиків, нічні клуби, бари тощо

¹⁹³ Дорохіна, Л. В., Карачевський, А. Б., Климчук, В. О., & Ламбракіс, О. В. (2017). Покращення якості послуг супроводу виходу пацієнтів з програми медикаментозного підтримувального лікування в Україні. К.: МБФ «Альянс Громадського здоров'я», ТОВ «ВБ «Аванпост-ПРИМ».

¹⁹⁴ Андрущенко, М. (ред.). (2017). Інтегрована допомога для осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання опіоїдів – пацієнтів замісної підтримувальної терапії. К.: МБФ «Альянс громадського здоров'я», ТОВ «Агентство «Україна».

Біопсихосоціальний підхід орієнтований на розуміння отримувача як унікальної особистості з її особливостями, потребами, цінностями, переконаннями, уподобаннями; гнучкість, що передбачає надання послуг, чутливих до змін у потребах і бажаннях отримувачів. Ця модель відмовляється від підходу, де спеціалісти вирішують за людину її долю, стверджуючи отримувача послуги експертом власної ситуації і пережитого досвіду (Остролуцька, 2020¹⁹⁵).

Командний підхід. Яскравим прикладом командного підходу із залученням медсестри, громадського медичного працівника і кейс-менеджера в якості сполучної ланки між лікарем і пацієнтом є заклад Commonwealth Care Alliance у штаті Массачусетс. Вживання психоактивних речовин ідентифікується шляхом скринінгу на всі хронічні захворювання, і команда несе відповідальність за супровід кожного пацієнта, щоб забезпечити необхідні перенаправлення, проводить телефонний моніторинг з відстеженням і коучингом.

Кейс-менеджер керує налагодженою мережею поведінкових спеціалістів, координує заходи з командою на базі первинної медичної допомоги, розглядає всіх пацієнтів з негайними поведінковими проблемами зі здоров'ям, а також несе відповідальність за моніторинг, оцінку та зміну індивідуальних планів лікування при необхідності. Протягом усього процесу лікування, члени команди первинної ланки продовжують тримати в курсі прогресу пацієнта через загальну електронну медичну карту і постійне консультування кейс-менеджера (Андрущенко, 2017¹⁹⁶).

Програма «12 кроків» визнана найефективнішою в світі для лікування наркоманії та алкоголізму. Вона спрямована на глибокий самоаналіз і поетапне позбавлення від ілюзій і заперечення, властивих кожному наркозалежному. Ця програма використовується як основний або допоміжний метод реабілітації наркозалежних і має великий відсоток відновлення і відмови від вживання наркотиків людьми з усього світу (Реабілітація наркозалежних: як повернутися до нормального життя і не допустити повторних зривів, 2019¹⁹⁷).

¹⁹⁵ Остролуцька, Л. І. (2020). Концепції реабілітації в контексті системних інституційних і історичних змін. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. Ч.2. 2 (333), 260–273.

¹⁹⁶ Андрущенко, М. (ред.). (2017). Інтегрована допомога для осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання опіоїдів – пацієнтів замісної підтримувальної терапії. К.: МБФ «Альянс громадського здоров'я», ТОВ «Агентство «Україна».

¹⁹⁷ Реабілітація наркозалежних: як повернутися до нормального життя і не допустити повторних зривів? (2019) / Антинаркотичний молодіжний союз.. <https://newgenesis.com.ua/reabilitaciya-narkozaleznih/>

Дванадцятикрокові програми заохочують залежних не лише припинити вживання, але також переглянути та змінити власні звички, пов'язані з вживанням. в їхній основі лежить ідея віддавання власної волі «вищій силі» в тому значенні, яке кожен в неї вкладає (Вовкогон, 2010¹⁹⁸).

Міннесотська модель реабілітації. Базовими принципами Міннесотської моделі в контексті питання соціальної відповідальності суб'єктів як надавачів соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин є:

– ставлення з належною повагою і розумінням до осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, а також визнання їх людської гідності;

– співробітник реабілітаційної програми повинен бути прикладом поведінки для клієнта, а взаємини між співробітниками – прикладом для побудови взаємин клієнта з іншими людьми.

В аспекті соціальної відповідальності суб'єктів як отримувачів відповідної соціальної послуги слід виокремити:

– тривале, а краще пожиттєве утримання від уживання будь-яких психоактивних речовин;

– відповідальність за одужання лежить на самому пацієнтові;

– активна участь у психотерапевтичному процесі родичів та друзів клієнта (Анічин, Дикань & Сєдих, 2014¹⁹⁹).

Терапевтична спільнота. Терапевтичне середовище в умовах реабілітаційного центру та взаємодія членів групи один з одним істотно впливає на показники відновлення від наркотичної залежності кожного члена спільноти. Цей ефект досягається завдяки мікросоціуму, який грамотно створюється фахівцями в умовах стаціонару, де формуються навички, необхідні для тверезого життя в соціумі після завершення курсу реабілітації. Група складається з людей, які вживали наркотики і хочуть позбутися від наркотичної залежності і адаптуватися до життя без вживання психоактивних речовин. У кожного члена терапевтичної спільноти є свої обов'язки, для формування відповідальності, а за рахунок спільного проживання формуються навички комунікабельності, довірчі взаємини один з

¹⁹⁸ Вовкогон, О. Ю. (2010). Соціальна реабілітація як третинна профілактика наркозалежності та супутніх захворювань. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 3 (7), 68–73.

¹⁹⁹ Анічин, Є. М., Дикань, З. В., & Сєдих, С. М. (2014). Допомога наркозалежним в Україні: довідник реабілітаційних центрів. К.: «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні».

одним, вміння звертатися по допомогу, відкрито говорити про свої почуття й емоції, взаємодіяти з іншими людьми. В майбутньому це сприятиме відновленню соціальної сфери за межами реабілітаційного центру (Реабілітація наркозалежних: як повернутися до нормального життя і не допустити повторних зривів, 2019²⁰⁰).

В основі роботи якісних терапевтичних спільнот лежить гуманістичний та когнітивно-поведінковий підходи, що надають терапевтичній програмі гуманістичної спрямованості: відкритості, комплексності, етапності, наукової обґрунтованості реабілітаційних технологій та принципів, гласності, гнучкості комунікативних зв'язків, активній участі клієнтів у лікувально-реабілітаційному процесі, розподілі відповідальності за ефективне функціонування реабілітаційного середовища, повазі та довірі до персоналу й один до одного. В рамках програми стимулюють самостійність клієнтів, їхню відповідальність, ініціативність, акуратність, креативність, дотримання норм етики та гігієни, працелюбність.

Серед важливих умов формування терапевтичного середовища можна назвати розподіл відповідальності за реабілітаційний процес між професіоналами та клієнтами терапевтичної спільноти. Це виявляється в залученні клієнтів до планування роботи та самообслуговування. Залучення клієнтів до планування та обговорення важливих проблем відбувається на спеціальних ранкових зібраннях, в ході яких підбивають підсумки за попередній день та планують наступний. Неабияку роль при розподілі відповідальності відіграють групові зустрічі, на яких ухвалюють рішення щодо важливих питань, зокрема, виключення з програми, винесення покарань, прийняття в програму тощо. Клієнти часто уникають ухвалення рішень стосовно виключення з програми або винесення покарання члену спільноти. Іноколи виникає ситуація, коли всю відповідальність прагнуть перекласти на соціальних працівників і погоджуються з будь-яким їхнім рішенням. У таких випадках багато залежить від уміння фахівців використати групові стосунки на користь і групі, і клієнту, стосовно якого ухвалюють рішення (Дорохіна, Карачевський, Климчук & Ламбракіс, 2017²⁰¹).

²⁰⁰ Реабілітація наркозалежних: як повернутися до нормального життя і не допустити повторних зривів? (2019) / Антинаркотичний молодіжний союз. <https://newgenesis.com.ua/reabilitaciya-narkozaleznhih/>

²⁰¹ Дорохіна, Л. В., Карачевський, А. Б., Климчук, В. О., & Ламбракіс, О. В. (2017). Покращення якості послуг супроводу виходу пацієнтів з програми медикаментозного підтримувального лікування в Україні. К.: МБФ «Альянс Громадського здоров'я», ТОВ «ВБ «Аванпост-ПРИМ».

Групи самопомоги спрямовані переважно на психотерапевтичний процес, прагнуть допомогти своїм членам подолати кризові ситуації, надати їм моральні сили для боротьби за своє здоров'я та добробут. Групи самопомоги зазвичай створюються самими клієнтами, але можуть й за ініціативою та допомогою медичних або соціальних працівників. Участь соціального працівника в групах самопомоги залежить від етапу, на якому перебуває група:

- створення групи (соціальний працівник долучається до формування групи та вирішення організаційних питань);
- початок роботи групи (соціальний працівник допомагає членам групи налагодити стосунки та розробити групові норми, визначити цілі та завдання групи, планувати її дії);
- діяльність групи (соціальний працівник бере участь у розв'язанні складних ситуацій, які виникають у процесі роботи групи, виконанні обраного плану дій).

Іншими словами, соціальний працівник сприяє зміні фокусу діяльності групи від концентрації на власних проблемах її членів через саморозвиток до зростання свідомості, коли учасники групи вчаться приймати відповідальність за зміни, стають більш впевненими у власних силах, навчаючись розв'язувати власні та колективні проблеми без допомоги фахівця (Дворяк, 2008²⁰²).

Замісна підтримуюча терапія (ЗПТ). В контексті питання соціальної відповідальності суб'єктам надання реабілітаційних послуг слід враховувати, що лікування в програмах ЗПТ не є анонімним (видача суворо облікованого препарату не може здійснюватися безадресно), але персональна інформація про учасників програми нікуди не надходить і може бути надана тільки в передбаченому законом порядку (запити судів, слідчих органів, а також за дозволом самого пацієнта). Рішення про включення хворого в лікувальну програму приймає комісія, до складу якої входить керівник програми, лікар і соціальний працівник. Треба також пам'ятати, що припинення прийому замісних препаратів викликає появу синдрому відміни опіоїдів («ломку») і може призвести до відновлення прийому наркотиків.

²⁰² Дворяк, С. (ред.). (2008). Соціально-психологічна підтримка клієнтів програм замісної підтримувальної терапії. К.: Український інститут досліджень політики щодо громадського здоров'я.

Християнські реабілітаційні центри. Відповідальністю наставників є безпосередній нагляд за наркозалежним за рахунок постійного його перебування в безпечному середовищі. Відповідальністю осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин є добровільний повний послух, дотримання режиму «праця і молитва» (ні хвилини неробства). Ключовий принцип, що лежить в основі реабілітації та порятунку, – віра в Бога (Анічин, Дикань & Сєдих, 2014²⁰³).

Яскравим прикладом окреслення складових соціальної відповідальності суб'єктів є досвід Німеччини в реабілітації осіб з адиктивною поведінкою. Основна орієнтація при наданні реабілітаційних послуг зазначеній категорії населення зосереджена на набутті клієнтами самостійності, орієнтації на свободу дій та вибору ними способів отримання реабілітаційних послуг.

Фахівці, працюючи з особами з адиктивною поведінкою, відразу орієнтують їх на чинники, які слід враховувати при виборі способу реабілітації:

- час (чи є можливість приступити до реабілітації відразу);
- додаткові проблеми клієнта, які потребують професійного втручання та залучення відповідних фахівців;
- детоксикація (врахування бажання та потреби клієнта в детоксикації);
- обрання моделі реабілітації (традиційна дванадцятикрокова програма, когнітивно-біхевіоральна модель, інші програми з урахуванням інтересу самого клієнта);
- зайнятість (проходження реабілітації в робочий час, коли потрібна згода роботодавця, або ж у вільний час);
- питання оплати і фінансування (оплату покриває страхування, приватна оплата);
- акредитація (робота реабілітаційного центру відповідно до акредитованої програми реабілітації за допомогою системи зовнішнього контролю якості);
- персонал центру (фахівці центру відповідають належній програмі реабілітації, професійно підготовлені і кваліфіковані);
- рекомендації лікаря загальної практики (Скорбатюк, 2017²⁰⁴)

²⁰³ Анічин, С. М., Дикань, З. В., & Сєдих, С. М. (2014). Допомога наркозалежним в Україні: довідник реабілітаційних центрів. К.: «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні».

²⁰⁴ Скорбатюк, А. (2017). Реабілітаційні моделі надання послуг в Німеччині. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Соціальна робота»*, 2 (2), 45-48.

Ще одним прикладом є досвід Китаю (модель на базі 4-х клінік). Модель передбачає такий пакет втручань:

- групи взаємодопомоги для членів родин,
- система «менторінгу» (наставництва);
- залучення за оплату до участі у груповому та індивідуальному консультуванні за моделлю «рівний–рівному» (асистування консультуванню);
- групове консультування двох типів: зустрічі самодопомоги та групова терапія під керівництвом професіонала;
- індивідуальне консультування двох типів: «рівний–рівному» та, для більш складних випадків, фахівцем з відповідною освітою.

Кожен новий пацієнт / клієнт при вступі в програму прикріплюється до ментора (наставника). Роль наставника полягала у тому, щоб пояснити новому учаснику ключові особливості організації лікувального (реабілітаційного) процесу, бути доступним для надання інформації стосовно роботи реабілітаційного закладу, правил участі у програмі, відповідальності клієнта за порушення. За попередньої згоди клієнта наставник розпочинає пошуки пацієнта, якщо той пропускав лікування протягом більш ніж двох днів.

Консультанти «рівний–рівному» проходять навчання щодо розпізнавання ранніх симптомів та сигналів посттравматичного стресового та межового розладу особистості, навчаються, куди переадресувувати таких осіб для отримання фахової допомоги та як взаємодіяти з ними під час очікування професійної допомоги, як фасилітувати зустрічі «рівний–рівному» (Андрущенко, 2017²⁰⁵).

В аспекті соціальної відповідальності суб'єктів надання соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин слід також виокремити проблему професійного вигорання фахівців, які працюють з наркозалежними. V. Gudzinskiene, A. Pozdniakovas та J. Ramute Sinkuniene, аналізуючи окремі чинники, що призводять до розвитку синдрому професійного вигорання у соціальних працівників, зайнятих у громадському реабілітаційному центрі наркозалежних, виділяють дві підкатегорії: крах надій на допомогу

²⁰⁵ Андрущенко, М. (ред.). (2017). Інтегрована допомога для осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання опіоїдів – пацієнтів замісної підтримувальної терапії. К.: МБФ «Альянс громадського здоров'я», ТОВ «Агентство «Україна».

клієнту та надмірну відповідальність соціального працівника за життя клієнта.

Соціальним працівникам часто доводиться протистояти самим собі, оскільки надмірна відповідальність за життя клієнта переслідує їх як професійну хворобу і виснажує соціальних працівників, які беруть на себе занадто велику відповідальність за життя іншої людини. Тому соціальним працівникам в своїй діяльності доцільно застосовувати різноманітні заходи профілактики та подолання професійного вигорання:

- самоосвіту і самооцінювання;
- спілкування та співпраця з колегами;
- піклування про себе, якісно проводячи час з рідними та друзями.

Крім того, для вдосконалення професійних навичок соціальної роботи доцільно проявляти ініціативу, самостійний інтерес, брати участь в організованих тренінгах підвищення кваліфікації. Важливо отримати більше знань про особливості адиктивної поведінки та специфіку роботи з наркозалежними; застосування інтервенцій у процесі психосоціальної реабілітації; прояви професійного вигорання в соціальній роботі та стратегії подолання; способи допомоги собі в подоланні емоційної напруги; роботу в команді, управління конфліктами та стресами.

Керівникам реабілітаційних закладів, у свою чергу, рекомендовано приділяти більше уваги організації теоретичних, практичних семінарів та практичних занять для підвищення кваліфікації фахівців, а особливо контролю за їх виконанням (Gudzinskiene, Pozdniakovas & Ramute Sinkuniene, 2022²⁰⁶).

Отже, на сьогоднішній день в Україні система реабілітаційної допомоги особам із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин стандартизована на державному рівні, розроблено механізми, які забезпечують дотримання якості соціальних послуг, де соціальна відповідальність суб'єктів є необхідною умовою забезпечення задоволеності клієнтів якістю надання соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації, а також забезпечення їх повернення до нормального життя. Проте

²⁰⁶ Gudzinskiene, V., Pozdniakovas A., & Ramute Sinkuniene J. (2022). Individual factors that cause professional burnout syndrome in social workers, employed in community rehabilitation centre for addictive diseases. *SHS Web of Conferences*, 131, 03004. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202213103004>

спостерігається така картина: постачальники послуг часто не несуть достатньої відповідальності перед населенням, інтереси якого вони повинні відображати. Водночас, потенційні користувачі таких послуг часто не в змозі приймати відповідні рішення щодо власного здоров'я або здійснювати належний контроль над прийняттям рішень про своє здоров'я і здоров'я своєї громади (Андрущенко, 2017²⁰⁷).

Сучасні тенденції розвитку соціальної сфери, системи охорони здоров'я в нашій країні свідчать про потребу посилення ролі та розширення функцій і відповідальності суб'єктів, які надають реабілітаційні послуги, що відповідає викликам часу. Тому питання соціальної відповідальності суб'єктів і надання якісних послуг шляхом ефективної організації роботи служб в залежності від потреб клієнта на сьогоднішній день є ключовим завданням системи реабілітації. Такий підхід сприятиме вмотивованості і готовності клієнта до дій, формуванню більшої впевненості у досягненні цілей та власної відповідальності клієнта за кінцевий результат.

Перспективу подальших розвідок вбачаємо у вивченні специфіки надання послуги соціально-психологічної реабілітації особам із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин громадськими організаціями, механізмів регулювання реабілітаційного процесу і практик допомоги за програмами, які реалізуються громадським сектором.

1.5. Моделювання процесу надання соціальних послуг у територіальній громаді як запорука ефективності професійної діяльності фахівця із соціальної роботи

Громада як форма соціальної (колективної) організації людей відіграє значну роль в їх життєдіяльності. Адже саме в громаді людина **соціалізується, виконує певні функції та ролі, реалізує свої прагнення й інтереси.** У свою чергу, громада може надавати жителям різні форми соціальної допомоги, забезпечити їх соціальний захист та підтримку, організувати догляд за хворими чи перестарілими, налагодити функціонування сімейних форм виховання дітей-сиріт та ін. (Про добровільне об'єднання територіальних

²⁰⁷ Андрущенко, М. (ред.). (2017). Інтегрована допомога для осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання опіоїдів – пацієнтів замісної підтримувальної терапії. К.: МБФ «Альянс громадського здоров'я», ТОВ «Агентство «Україна».

громад, 2015²⁰⁸). В наш час особливої актуальності набуває питання налагодження позитивно спрямованої життєдіяльності громади та її жителів, адже кількість осіб, які перебувають в складних життєвих обставинах (далі – СЖО) й потребують допомоги зростає з кожним роком і сьогодні становить майже половину населення усієї країни (Слозанська, 2016, с.114²⁰⁹).

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування», територіальна громада – це люди, об’єднані постійним проживанням у межах населеного пункту, який є самостійною адміністративно-територіальною одиницею, або добровільне об’єднання жителів кількох населених пунктів, що мають єдиний адміністративний центр (Про місцеве самоврядування в Україні, 1997²¹⁰). З початком повномасштабного вторгнення російських окупаційних військ на територію України саме громада взяла на себе виконання ще однієї вкрай важливої функції щодо своїх жителів – захисної. Керівництво територіальної громади налагоджує систему оповіщення про небезпеку ворожих обстрілів, обладнує укриття та сховища, забезпечує життєдіяльність спільноти в критичні моменти, опікується усіма, хто перебуває у СЖО і, особливо, військовослужбовцями Збройних Сил України та членами їх сімей, вимушено переміщеними особами (далі – ВПО), іншими категоріями, постраждалими внаслідок російської агресії.

Повноваження у сфері надання соціальних послуг територіальні громади отримали з проведенням реформи місцевого самоврядування. Вважається, що надання соціальних послуг безпосередньо у громаді дозволить збільшити їх обсяг, посилити ефективність і доступність, покращити можливості органів місцевого самоврядування у сфері соціального захисту та у цілому підвищити якість життя населення (Греба, 2017, с.63²¹¹). Очевидно, що реалізація соціальних послуг у кожній територіальній громаді відбувається по-різному. Адже її ефективність залежить від багатьох факторів – від територіальної

²⁰⁸ Про добровільне об’єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII. URL: <https://ips.ligazakon.net/T150157>.

²⁰⁹ Слозанська Г., Горішна Н. Діяльність фахівця із соціальної роботи з надання соціальних послуг населенню у територіальній громаді. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». Випуск 12. 2016. С. 113–119.

²¹⁰ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/Z970280>

²¹¹ Греба Р. Механізми реформування системи соціальних послуг в Україні: державно-управлінський аспект. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 1(32). С. 62–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2017_1_11.

приналежності громади, обсягу бюджету і можливостей його використання, наявності відповідних фахівців (починаючи від керівного складу і до виконавців на місцях), а також від активності жителів і їх прагнення змін.

Маємо розуміти, що реформа децентралізації дала громадам не лише нові повноваження, а й нові зобов'язання. Зокрема, щодо надання на місцевому рівні якісних соціальних послуг усім, хто їх потребує (Роз'яснення та забезпечення надання соціальних послуг на рівні громади, 2020²¹²). Тому очевидно є необхідність у обґрунтуванні заходів щодо ефективності надання соціального обслуговування населення в територіальних громадах, забезпеченні контролю за їх відповідністю державним соціальним стандартам, посиленні взаємодії органів виконавчої влади та громадськості щодо вирішення назрілих і попередження можливих проблем.

Як зазначає Т. Семигіна, оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах здійснюють шляхом аналізу документів, фактів та інформації. Всі ці дані збирають під час спілкування з особою/сім'єю та їхнім найближчим оточенням, а також отримують від юридичних та фізичних осіб у встановленому порядку. Таке оцінювання здійснює фахівець із соціальної роботи, соціальний працівник, соціальний менеджер.

У разі необхідності до оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах залучають медичних, педагогічних працівників, психологів, реабілітологів, ерготерапевтів та інших фахівців. Оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах здійснюють протягом 5 робочих днів з дня одержання заяви, звернення, повідомлення про надання соціальних послуг.

Порядок оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах затверджує центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері соціального захисту населення. Стаття 18 Закону встановлює, що надання соціальних послуг здійснюється шляхом ведення випадку, що включає такі етапи:

²¹² Розвиток та забезпечення надання соціальних послуг на рівні громади: роз'яснення для керівників органів місцевого самоврядування відповідно до чинного законодавства. Документ, підготовлений Міністерством соціальної політики України у співпраці з Ініціативою щодо розвитку послуг в громаді для дітей та сімей проекту «Супровід урядових реформ в Україні» (SURGe), що виконується Alinea International за підтримки Уряду Канади. Вих. № 18314/0/2-20/57 від 29.12.2020. URL: <https://pidgorodne.otg.dp.gov.ua/storage/app/sites/92/uploaded-files/yasnennya-dlya-kerivnikiv-organiv-mistsevogo-samovryaduvannya.pdf>.

1) аналіз заяви/звернення про надання соціальних послуг, повідомлення про осіб/сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах або в ситуаціях, що загрожують життю чи здоров'ю особи;

2) оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах;

3) прийняття рішення про надання соціальних послуг з урахуванням індивідуальних потреб особи/сім'ї;

4) розроблення індивідуального плану надання соціальних послуг;

5) укладення договору про надання соціальних послуг;

6) виконання договору про надання соціальних послуг та індивідуального плану надання соціальних послуг (Про соціальні послуги, 2019²¹³).

Такий процес надання соціальної послуги у цілому відповідає сучасним уявленням про соціальну роботу, однак він не включає групові форми роботи та роботу в громаді, які також вважають складовими фахової діяльності соціальних працівників, а також до певної міри заперечує самому Закону, де наявні й інші, окрім ведення випадку, форми соціальної роботи (Семигіна, 2019, с.67)²¹⁴.

У науковій літературі й нормативно-правових документах можемо знайти різні підходи науковців і практиків до визначення та класифікації соціальних послуг і їх змісту. Ми опираємось на трактування змісту соціальних послуг, означене у відповідному Законі України, згідно якого соціальна послуга – це дії, спрямовані на профілактику СЖО, їх подолання або мінімізацію їх негативних наслідків для особи/сім'ї, яка в них перебуває (Про соціальні послуги, 2019²¹⁵). Таким чином, соціальні послуги – це допомога особі/сім'ї, яка опинилась у СЖО та не може самостійно їх подолати (Слозанська, 2016, с.151²¹⁶).

За складністю надання розрізняємо соціальні послуги: прості (ті, що не передбачають надання постійної комплексної допомоги, як от:

²¹³ Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>

²¹⁴ Семигіна Т. В. Соціальні послуги у територіальних громадах України: інновації правового регулювання // Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2019. № 4. С. 65–75. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Visnyk_4_2019-65-75.pdf.

²¹⁵ Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>

²¹⁶ Слозанська Г. І. Доступ до соціальних послуг в умовах децентралізації. Соціальна робота : виклики сьогодення : Збірник наукових праць за матеріалами V Всеукраїнської науково-практичної конференції / за заг. ред. В. А. Поліщук, С. М. Калаур, Г. І. Слозанської. Тернопіль: Вектор, 2016. С. 149–157. URL:

посередництво, представництво інтересів, інформування, консультування, надання притулку та ін.); комплексні (передбачають узгоджені дії фахівців з надання постійної комплексної допомоги (наприклад, виховання, догляд, спільне проживання, підтримане проживання, соціальна адаптація, соціальна інтеграція та реінтеграція, соціальний супровід, кризове втручання та ін.); комплексні спеціалізовані (надаються лише певній категорії отримувачів соціальних послуг (біженцям; ВІЛ-інфікованим особам; особам, які постраждали від насильства чи торгівлі людьми та ін.); допоміжні (надаються у вигляді натуральної допомоги (одяг, взуття, продукти харчування; засоби і предмети особистої гігієни; санітарно-гігієнічні засоби для прибирання; засоби догляду; забезпечення паливом та ін.) та технічні (переклад жестовою мовою, транспортні послуги та ін.) (Про соціальні послуги, 2019²¹⁷). Зазначимо, що із означених видів найпоширенішими є комплексні та допоміжні соціальні послуги. Що зумовлюється як великою кількістю малозабезпеченого населення, так і низьким рівнем економічної культури людей (Про місцеве самоврядування в Україні, 1997²¹⁸).

Окрім перелічених, у Законі виділено також послуги, спрямовані на: соціальну профілактику (запобігання виникненню СЖО та/або потраплянню особи/сім'ї в такі обставини); соціальну підтримку (сприяння подоланню особою/сім'єю СЖО); соціальне обслуговування (мінімізацію для особи/сім'ї негативних наслідків СЖО, підтримку їх життєдіяльності, соціального статусу та включення у громаду) (Про соціальні послуги, 2019²¹⁹). Маємо визнати, що в Україні більшість соціальних послуг надаються як соціальна підтримка чи соціальне обслуговування, в той час як в розвинених європейських країнах більш поширеною є соціальна профілактика (Ільчук, 2018, с.116²²⁰).

Розрізняють соціальні послуги і залежно від місця їх надання: за місцем перебування/проживання отримувача (вдома); у приміщенні надавача (стаціонарно (в умовах цілодобового перебування

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/Z970280>

²¹⁹ Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>.

²²⁰ Ільчук Л. І. Розвиток системи інтегрованих соціальних послуг в умовах децентралізації (на прикладі об'єднаних територіальних громад). *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2018. № 1. С. 114–121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvtp_2018_1_12.

(проживання) отримувача соціальної послуги із забезпеченням харчуванням та умовами для проживання) та напівстаціонарно (протягом визначеного часу доби з умовами для нічного або денного перебування)); за місцем перебування отримувача як поза межами місця проживання так і поза приміщенням надавача соціальних послуг, у тому числі на вулиці (Про соціальні послуги, 2019²²¹). Опитування соціальних працівників дає змогу зробити висновок про те, що потребуючі отримують соціальні послуги, як правило, або напівстаціонарно, або за місцем проживання.

Залежно від термінів надання соціальні послуги поділяються на: екстрені (кризові) – ті, що надаються невідкладно (протягом доби) у зв'язку з обставинами, які загрожують здоров'ю та/або життю отримувача; постійні – надаються більше одного року не менше одного разу на місяць; тимчасові – надаються до одного року не менше одного разу на місяць; одноразові (Про соціальні послуги, 2019²²²). За твердженням фахівців із соціальної роботи найчастіше вони надають постійні та одноразові соціальні послуги.

Законом «Про соціальні послуги» до базових віднесено такі соціальні послуги, як: підтримане проживання; догляд вдома, денний догляд; надання притулку; соціальна профілактика; соціальна адаптація; соціальна інтеграція та реінтеграція; соціальний супровід; супровід під час інклюзивного навчання; фізичний супровід осіб з інвалідністю; інформування; консультування; посередництво (медіація); представництво інтересів; догляд та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних; переклад жестовою мовою; натуральна допомога; екстрене (кризове) втручання (Про соціальні послуги, 2019²²³). Серед перелічених послуг у громадах найбільш затребуваними є догляд вдома, різні види супроводу, інформування та консультування.

Маємо зазначити, що кожна з перелічених соціальних послуг передбачає цілий комплекс дій, спрямованих на допомогу у подоланні СЖО. Наприклад, одна із найпоширеніших послуг «догляд вдома» передбачає допомогу її отримувачам у: веденні домашнього господарства (включає закупівлю й доставку продуктів харчування,

²²¹ Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>.

²²² Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>

²²³ Там само

ліків, інших товарів, приготування їжі, прибирання житла, прання, виконання різних видів дрібних ремонтних робіт та ін.); самообслуговуванні (включає вмивання, вдягання/роздягання, зміну білизни, користування туалетом та ін.); пересуванні по квартирі; організації взаємодії з іншими фахівцями та службами (виклик лікаря, комунальних і транспортних служб та ін.); психологічну підтримку (спілкування, консультації, мотивацію до активності та ін.); оформленні документів, внесенні платежів та ряд інших дій (Іванова, 2018, с. 58-60²²⁴).

Надання послуги «соціальний супровід особи/сім'ї, яка перебуває у СЖО» полягає у: відвідуванні отримувача послуги за місцем проживання; оцінку потреб особи/сім'ї; складанні індивідуального плану супроводу; аналізі й коригуванні плану супроводу; наданні інформаційно-освітніх послуг; психологічній підтримці; організації та проведенні сімейних заходів; допомозі в оформленні документів; організації та забезпеченні діяльності груп взаємодопомоги та ряд інших дій (Методичні рекомендації²²⁵).

Ефективність надання соціальних послуг у громаді значною мірою залежить від їх надавачів – фахівців, професіоналів (соціальних працівників, фахівців із соціальної роботи, соціальних менеджерів, соціальних педагогів та ін.) і соціальних робітників. Надавач соціальних послуг у вузькому розумінні – це особа, яка має необхідні інтелектуальні, моральні, особистісні якості для виконання особливого, інтегрованого, універсального виду діяльності у соціальній сфері; це спеціаліст, який здійснює соціальну роботу на певній, закріпленій за ним території громади та веде випадки сімей/осіб, які потрапили в СЖО, представляє їх інтереси, забезпечує доступ до необхідних послуг, оцінює їх ефективність. Наприклад, до професійних обов'язків фахівця із соціальної роботи у громаді, який надає соціальні послуги, відноситься: виявлення дітей, сімей з дітьми, осіб, які перебувають у СЖО; оцінка їхніх потреб; планування й надання соціальних послуг; представлення інтересів отримувачів в різних установах та організаціях та ін. Водночас фахівець є

²²⁴ Іванова І. Методи соціальної роботи (на основі Державних стандартів соціальних послуг). К.: Університет «Україна», 2018. 302 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/metodi-social-noi-roboti-na-osnovi-derzhavnih-standartiv-social-nih-poslug.html>

²²⁵ Методичні рекомендації щодо виконання власних (самоврядних) повноважень об'єднаної територіальної громади у сфері соціального захисту населення. URL: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=186204&cat_id=107177

соціальним помічником сім'ї/особи, допомагає справитися з життєвими труднощами, мотивує й підтримує отримувача послуги на шляху до подолання СЖО. На превеликий жаль, рекомендована кількість зазначених фахівців становить не менше 1 надавача послуги на 1000 осіб-отримувачів у містах та 1 на 500 осіб у селах/селищах (Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування, 2009 ²²⁶). Зрозуміло, що очікувати високої результативності роботи за таких умов вкрай важко, але соціальні працівники докладають усіх зусиль для якісного обслуговування населення громад. Що стосується надавачів соціальних послуг у громаді в широкому розумінні, то ними є управління/відділи соціального захисту населення у територіальній громаді, громадські та релігійні організації, інші структури, які можуть запобігти/вирішити проблему СЖО. Скажімо, фізичні особи-підприємці, меценати теж можуть відігравати значну роль у вирішенні складних життєвих ситуацій жителів громади (Бриль, 2018, с. 24-25²²⁷).

Що стосується отримувачів соціальних послуг, ними є особи/сім'ї, які належать до вразливих груп населення та/або перебувають у СЖО. При цьому вразливі групи населення – це особи/сім'ї, які мають найвищий ризик потрапляння у СЖО через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників (наприклад, малозабезпеченість особи; бездомність; безробіття; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; домашнє насильство; жорстоке поводження з дитиною; насильство за ознакою статі; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; похилий вік; шкода, завдана пожежею, стихійним лихом,

²²⁶ Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг). Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2009 N 1417. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1417-2009-%D0%BF#Text>.

²²⁷ Бриль М., Врублевський О., Данчева О., Сеїтосманов А., Чубаров Е. Успішна територіальна громада: будемо разом. Харків: Фактор, 2018. 128 с. URL: <http://despro.org.ua/library/publication/UspishnaTerytorialnaHromada2018.pdf>.

катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, що в умовах російської агресії зумовило необхідність тисячам українців отримувати соціальні послуги (Розвиток та забезпечення надання соціальних послуг на рівні громади, 2020²²⁸).

Варто зазначити, що дія Закону України «Про соціальні послуги» поширюється не лише на громадян України, а також на іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах проживають або перебувають на території України, у тому числі й на осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» і належать до вразливих груп населення та/або перебувають у СЖО (Про соціальні послуги, 2019²²⁹).

При плануванні й організації процесу надання будь якої соціальної послуги маємо пам'ятати, що, як правило, проблеми, з якими стикаються люди, що перебувають в СЖО, є комплексними і тому оптимальним буде використання інтегрованого підходу до їх запобігання/вирішення (Методичні рекомендації²³⁰). Наприклад, важливо враховувати, що наявність розвинутих медичних, освітніх та реабілітаційних послуг, послуг з культури, організації дозвілля, сприятиме забезпеченню належної профілактики потрапляння сімей і дітей у СЖО. Саме тому, поряд з освітніми (дошкільна, шкільна та позашкільна освіта) мають бути супутні до освітніх послуги (підвезення до закладів освіти, групи продовженого дня, гаряче харчування в закладах освіти), що дозволить забезпечити не лише підтримку належного рівня харчування дітей, особливо з малозабезпечених сімей, а й батькам працювати, не турбуючись про необхідність забрати дитину зі школи в обідній час. Прикладом інтеграції, при якій організаційні та фінансові ресурси різних структурних підрозділів громади об'єднуються навколо потреб

²²⁸ Розвиток та забезпечення надання соціальних послуг на рівні громади: роз'яснення для керівників органів місцевого самоврядування відповідно до чинного законодавства. Документ, підготовлений Міністерством соціальної політики України у співпраці з Ініціативою щодо розвитку послуг в громаді для дітей та сімей проекту «Супровід урядових реформ в Україні» (SURGe), що виконується Alinea International за підтримки Уряду Канади. Вих. № 18314/0/2-20/57 від 29.12.2020. URL: <https://pidgorodne.otg.dp.gov.ua/storage/app/sites/92/uploaded-files/yasnennya-dlya-kerivnikiv-organiv-mistsevogo-samovryaduvannya.pdf>.

²²⁹ Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>

²³⁰ Методичні рекомендації щодо виконання власних (самоврядних) повноважень об'єднаної територіальної громади у сфері соціального захисту населення. URL: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=186204&cat_id=107177

конкретної дитини чи сім'ї, є поєднання освітньої послуги інклюзивного навчання з соціальною послугою супроводу дитини під час нього. Оскільки дитина з особливими освітніми потребами під час інклюзивного навчання може потребувати підтримки та допомоги в пересуванні, самообслуговуванні, комунікації, харчуванні тощо, забезпечити таку підтримку можливо шляхом надання соціальної послуги супроводу під час інклюзивного навчання (Ільчук, 2018, с.118-119²³¹).

Ефективність процесу надання соціальних послуг залежить від багатьох факторів. Одним із них є якісна підготовка, організація та реалізація цього процесу. Посилити результативність соціального обслуговування жителів територіальної громади покликане попереднє його моделювання. Під моделлю розуміємо об'єкт (уявну або реальну систему), котрий, відображаючи, у певному розумінні, об'єкт дослідження, схематично відтворює його та дозволяє отримати про нього нову інформацію. Перевагою моделі є те, що вона фіксує існуючий рівень пізнання про досліджуваний об'єкт. Неможливо створити універсальну модель, кожна з них дає лише наближений опис явища, причому в різних моделях знаходять відображення різні його властивості. До моделювання звертаються тоді, коли досліджувати реальний об'єкт з усією сукупністю його властивостей недоцільно, незручно або неможливо. Моделювання широко використовується в дослідженні систем різної природи, однак особливого значення набуває як ефективний інструмент прогнозування розвитку соціальних процесів, які властиві конкретному соціуму.

Функції соціального моделювання: поглиблення пізнання наявних систем і об'єктів; визначення основних параметрів, шляхів подальшого їх застосування; проведення порівняльного аналізу оригіналу і моделі, виявлення якісних характеристик. Моделювання виконує і важливі евристичні функції: виявляє негативні тенденції, визначає позитивні шляхи вирішення проблем, пропонує альтернативні варіанти (Дембіцький, 2019²³²).

²³¹ Ільчук Л. І. Розвиток системи інтегрованих соціальних послуг в умовах децентралізації (на прикладі об'єднаних територіальних громад). *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2018. № 1. С. 114–121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvttp_2018_1_12.

²³² Дембіцький С. С. Моделювання соціальне. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. URL: <https://esu.com.ua/article-68273>.

Прочитуємо науковицю Г. Слосанську, яка ґрунтовно дослідила різні моделі соціальної роботи у громаді. На основі аналізу основних підходів до визначення моделей соціальної роботи в територіальній громаді Д. Ротман виділяє три класичних:

- місцевий розвиток або розвиток територіальної громади;
- соціальне планування;
- соціальну дію.

Означена класифікація і досі активно використовується американськими фахівцями. «Ротманський» підхід до класифікації моделей соціальної роботи в громаді описує й аналізує українська дослідниця Т. Семигіна.

Місцевий розвиток або розвиток територіальної/локальної громади є моделлю соціальної роботи в громаді, що базується на ідеї залучення великої кількості людей до процесу ідентифікації і вирішення власних проблем через налагодження і ведення ефективної комунікативної кампанії. Основними характеристиками моделі «місцевого розвитку» є організовані зусилля людей, спрямовані на покращення умов життя в локальній громаді, активне залучення жителів до вирішення власних проблем; розвиток можливостей і ресурсів громад, їх інтеграція; налагодження добровільної співпраці, побудованої на основі принципу самопомоги та взаємодопомоги; розвиток лідерського потенціалу місцевих жителів. «Місцевий розвиток» є, на думку Д. Лиховіта і Т. Семигіної, моделлю, спрямованою на створення сприятливого середовища в громаді задля її сталого розвитку через: сприяння розвитку довгострокових соціальних ініціатив; визначення пріоритетних дій і планування ефективної соціальної політики; активізацію громадянської позиції та самоорганізацію жителів громади, їх участь у вирішенні проблем громади; мобілізацію необхідних ресурсів; налагодження співпраці місцевих органів влади із мешканцями громади для визначення та ініціювання необхідних змін. Модель «розвитку громади» фокусується на процесі створенні і розбудови громади, що ведеться через роботу із широким репрезентативним сектором її представників. Базовими елементами такого процесу є розвиток лідерського потенціалу та навчання місцевих жителів. До дієвих форм, що реалізуються у межах моделі місцевого розвитку відносимо:

- соціальні проекти, ініційовані місцевими громадами, спрямовані на покращення умов життя вразливих груп населення через

модернізацію соціальної інфраструктури та підвищення якості соціальних послуг (створення центрів денного перебування інвалідів, реабілітаційних центрів, громадських приймалень, центрів надання соціальних послуг тощо);

- освітні проекти, що передбачають діяльність, спрямовану на підвищення рівня освіченості жителів громади (тренінги за різною тематикою, факультативи у загальноосвітніх навчальних закладах, заняття при бібліотеках тощо);

- діяльність гуртків, клубів, центрів за інтересами;

- створення наглядових, громадських, експертних рад, громадських організацій, комітетів, фондів розвитку громад;

- проведення зборів, дебатів, обговорень суспільно-важливих питань, громадських слухань тощо.

Соціальні працівники в межах застосування означеної моделі виступають у ролі фасилітатора, вчителя, каталізатора, тоді як клієнти – активні учасники процесу вирішення проблем.

Соціальне планування, на думку Д. Ротмана, зосереджене в основному на технічному процесі вирішення соціальних проблем у сферах надання соціальних послуг, громадського здоров'я, при вирішенні соціально-побутових проблем (наприклад, відсутність місця для проживання). Означена модель базується на ідеї ціленаправленого програмного розвитку, ретельно продуманого і контрольованого процесу змін, спрямованого на забезпечення соціальними послугами жителів громади. На рівні територіальної громади, соціальне планування має на меті здійснення аналізу соціальних умов, оцінку діяльності соціальних служб для удосконалення їх роботи та розвитку нових.

Соціальне планування передбачає побудову стратегії розвитку громади, плану заходів, спрямованих на вирішення актуальних проблем членів громади через організацію надання соціальних послуг. Модель «соціального планування» передбачає: залучення членів громади до визначення її потреб і проблем; реалізації заходів, спрямованих на їх задоволення і вирішення; оцінювання потреб, ресурсів і можливостей громади, діяльності соціальних служб; розробки планів і програм надання соціальних послуг населенню, їх замовлення через механізм закупівель, залучення державних та недержавних організацій до їх надання; забезпечення можливостей для вибору клієнтом провайдера соціальних послуг. До методів

залучення громадськості можна віднести: поглиблене інтерв'ю, вибіркові або суцільні опитування, робочі зустрічі та фокус-групи. При оцінюванні потреб і проблем мешканців громади варто апелювати до: опитування, аналізу документів, соціальних показників тощо. При оцінюванні ресурсів громади доцільно визначити види послуг, що надаються мешканцям; диференціювати соціальні установи, які їх надають та якість їх роботи. Планування і реалізація соціальних програм і проектів у громаді спрямована на покращення умов життєіснування певної категорії населення і вирішення проблем, що виникли. Розробці програми або проекту передуює оцінка потреб і проблем конкретних цільових груп; вивчення досвіду із задоволення потреб і вирішення визначених проблем; визначення видів діяльності в межах програми/проекту, виконавців проекту/програми, ризиків, бенефіціарів та очікуваних результатів. Для закупівлі соціальних послуг визначають провайдера і спектр послуг, домовляються про вартість, укладають договір про співпрацю та здійснюють закупівлю соціальних послуг. При реалізації моделі «соціального планування» фахівець із соціальної роботи в громаді виступає у ролі експерта, аналітика, координатора програм і проектів; клієнти виступають у ролі споживачів послуг.

Ротманівська модель «соціальної дії» є ефективною у випадку, коли для задоволення потреб і вирішення проблем окремих груп, виникає необхідність зміни, перерозподілу ресурсів, влади або законодавства. Означена модель передбачає наявність у громаді пригноблених, вразливих груп, які ініціюють і беруть участь у соціальних заходах, спрямованих на вирішення власних проблем та задоволення інтересів. Соціальний працівник у межах моделі «соціальної дії» виступає у ролі представника інтересів, перекладача, активіста; в той час як клієнти – у ролі потерпілих, працівників, виборців тощо (Слозанська, 2018, с.78-89²³³).

Окрім описаних Г. Слозанською, вчені виділяють ще кілька видів (типів) моделей: пізнавальні, евристичні; моделі майбутнього – прогностичні; моделі бажаного, заданого стану.

Виходячи із мети та завдань моделювання, його цілями є: відобразити стан проблеми на даний момент; виявити найбільш гострі «критичні» моменти, «вузли» протиріч; визначити тенденції розвитку

²³³ Слозанська Г. І. Соціальна робота в територіальній громаді: теорії, моделі та методи: монографія / за наук.ред.д-ра пед. наук, проф. В. А. Поліщук. Тернопіль: ТНПУ імені В. Гнатюка, 2018. 382 с.

і ті фактори, вплив яких може скоректувати небажаний розвиток; активізувати діяльність державних, громадських та інших організацій та осіб у пошуках оптимальних варіантів розв'язання соціальних завдань.

Модель має відповідати певним вимогам:

1) бути більш простою, більш зручною, давати інформацію про об'єкт, сприяти удосконаленню самого об'єкта;

2) сприяти визначенню чи поліпшенню характеристик об'єкта, раціоналізації способів його побудови, управлінню чи пізнанню об'єкта.

У цілому модель має відповідати таким вимогам:

– повноти, адекватності та еволюційності;
– бути абстрактною, щоб допускати варіювання великої кількості перемінних;

– задовольняти умови, які обмежують час вирішення завдання;

– орієнтуватися на реалізацію завдань за допомогою наявних можливостей;

– забезпечувати отримання нової корисної інформації про соціальний об'єкт чи явище;

– бути побудованою на використанні встановленої термінології;

– зумовлювати можливість перевірки її істинності, відповідності соціальному об'єкту, процесу, явищу (Слозанська, 2018, с.256²³⁴).

Модель процесу надання соціальних послуг різним категоріям населення в громаді покликана відтворити найважливіші взаємозв'язки між ключовими структурними елементами досліджуваної системи з метою налагодження якісного її функціонування та подальшого розвитку (Дембіцький, 2019²³⁵).

Моделювання як технологія соціальної роботи передбачає моделювання суб'єктів соціальної роботи (систем, служб, проєктів, програм, процесів, моделі спеціаліста); моделювання шляхів, способів вирішення проблемних ситуацій; моделювання позитивної поведінки особистості в різних умовах соціального життя; напрямків сучасної

²³⁴ Слозанська Г. І. Моделювання професійної діяльності у підготовці майбутніх соціальних працівників у ЗВО до роботи у територіальній громаді. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород, 2018. № 2 (43). С. 255–260.

²³⁵ Дембіцький С. С. Моделювання соціальне. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. URL: <https://esu.com.ua/article-68273>.

соціальної роботи з різними цільовими групами та категоріями населення (Семигіна, 2020, с.212²³⁶).

За допомогою моделювання процесу надання соціальних послуг потребуючим категоріям зможемо визначити і проаналізувати різні варіанти розвитку громади у цілому та сімей військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) зокрема, вибрати найбільш прийнятний і оптимальний, виходячи з ресурсів, часу та сил, здатних забезпечити ці розвиток і реалізацію.

Для побудови моделі маємо чітко усвідомлювати її структуру. У випадку моделювання процесу надання соціальних послуг, розробимо теоретичну структурно-функціональну модель, яка включатиме наступні компоненти:

– цільовий компонент (окреслює мету і завдання, що її конкретизують);

– змістовий компонент (визначає сукупність ставлень, ціннісних орієнтацій, досвіду діяльності та знань; об'єктивні (суспільна система, навколишнє середовище, матеріальна сфера) та суб'єктивні (здатність індивіда діяти в певному напрямі) умови соціального процесу; об'єктивно існуючі потреби та інтереси (виступають джерелом діяльності особистості, соціальної групи));

– діяльнісний компонент (характеризує об'єкт і суб'єкт моделювання, форми, способи, засоби, ресурси взаємодії, спрямованої на реалізацію мети і завдань, освоєння змісту соціального процесу);

– контрольо-регулюючий компонент (відображає критерії і показники ефективності перебігу соціального процесу);

– результативний компонент (уособлює досягнуті результати та ступінь ефективності соціального процесу) (Shyian, 2019, 93-95²³⁷).

У цій публікації спробуємо наповнити означену структуру відповідним змістом.

Соціальні послуги є необхідними для всіх мешканців громади, але є категорії осіб, які, на наш погляд, потребують допомоги фахівців із

²³⁶ Семигіна Т. Сучасна соціальна робота. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 275 с. URL: https://www.researchgate.net/profile/Tetyana-Semigina/publication/342003632_Sucasna_socialna_robota/links/5eddf6ae299bf1d20bd86768/Sucasna-socialna-robota.pdf

²³⁷ Shyian, A. A., Azarova, A. O., Nikiforova L. O., & Tkachuk, L. M. Моделювання комунікації між громадою та владою у процесі виконання соціальних проектів в контексті е-демократії та публічного адміністрування. Економічні горизонти, 1(8), 2019. 89–98. URL: [https://doi.org/10.31499/2616-5236.1\(8\).2019.179384](https://doi.org/10.31499/2616-5236.1(8).2019.179384)

соціальної роботи першочергово. Україна, яка впродовж останніх дев'яти років перебуває в умовах війни з росією, переживає значні та важливі зміни, що стосуються всіх сфер життєдіяльності громадян та суспільства в цілому. Безперечним залишається факт, що найбільшого негативного впливу цих змін зазнають різні категорії населення: ті, хто включені у військові дії безпосередньо (військовослужбовці ЗСУ, парамедики, рятівники, особи, які проживають на лініях зіткнення (в так званих «сірих» зонах), на окупованих/деокупованих територіях та ін.) і ті, хто відчуває їх вплив щодня (волонтери, медичні працівники, внутрішньо переміщені особи та ін.). До перелічених категорій відносяться і родини військовослужбовців Збройних Сил України (далі – ЗСУ) та ветеранів війни.

Важливу роль у налагодженні нормальної життєдіяльності сімей військовослужбовців (ветеранів), створення безпечного середовища їх розвитку та формування життєстійкості, виконує фахівець із соціальної роботи-надавач соціальних послуг, який виступає у ролі посередника між сім'єю й соціумом та може вплинути на налагодження гуманних, морально і фізично здорових відносин у сім'ї, сімейно-сусідському оточенні, між дорослими й дітьми, між сім'єю та соціальним середовищем (Олексюк, 2011, с. 59²³⁸).

Виходячи із зазначеного, отримувачем соціальних послуг є конкретна сім'я військовослужбовця ЗСУ (ветерана війни), включена у соціальне середовище. Метою надання соціальних послуг означеній категорії сімей є мінімізація впливу на таку сім'ю СЖО, організація її позитивно спрямованої життєдіяльності та гармонізація взаємодії сім'ї з соціальним середовищем. При цьому слід враховувати, що саме взаємозв'язок сім'ї військовослужбовця ЗСУ (ветерана війни) і соціального середовища, в якому вона функціонує, обумовлює основні завдання моделювання:

- створення умов для формування стійкості сім'ї до попередження, сприйняття і подолання складних життєвих ситуацій;
- підвищення потенціалу соціалізуючої дії сім'ї на своїх членів;
- відновлення й підтримку активності сім'ї;
- стимулювання потреби членів сім'ї у налагодженні процесу соціальної взаємодії;

²³⁸ Олексюк Н. Соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців в умовах реформування Збройних Сил України [монографія]. Київ: Видавничий дім «Слово». 2011. 304 с.

– досягнення такого кінцевого результату, за якого необхідність у соціальній підтримці сім'ї зникне (Олексюк, 2011, с. 63-64²³⁹).

Як зазначають О. Логвінова і О. Расказова, усе розмаїття соціальної роботи з військовослужбовцями ЗСУ (ветеранами війни) стверджує такі особливі цінності, як:

– забезпечення достатніх умов життя військовослужбовців (ветеранів війни) та членів їхніх сімей (соціальний захист);

– періодичне задоволення соціальних потреб осіб, які перебувають у стані соціальної та економічної скрути (соціальна підтримка);

– задоволення соціальних потреб осіб шляхом надання їм соціальних послуг широкого спектру (соціальне обслуговування);

– соціально-педагогічна та психологічна допомога учасникам бойових дій (ветеранів війни), які опинились у СЖО, проведення семінарів та тренінгів (адаптаційна робота) (Логвінова, 2021, с. 69-70)²⁴⁰.

Соціальна робота з сім'єю військовослужбовця ЗСУ (ветерана війни) у цілому та надання цій сім'ї певних соціальних послуг зокрема підпорядковуватиметься принципам:

1) соціально-політичним:

– законності та прав людини, який полягає у забезпеченні державою та відповідними соціальними інститутами реалізації прав і свобод членів сім'ї, ратифікованих нашою державою;

– державного підходу до завдань, який реалізується шляхом активної участі держави у підготовці і організації соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців;

– зв'язку змісту соціальної роботи з конкретними умовами функціонування сім'ї військовослужбовця (ветерана війни), що полягає у організації допомоги та підтримки, зумовленій умовами макро- і мікросередовища цієї сім'ї; (Савицький, 2012²⁴¹);

2) соціально-педагогічним:

– особистісного підходу до професійної діяльності, який забезпечує облік у соціальній роботі усієї сукупності потреб кожного

²³⁹ Олексюк Н. Соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців в умовах реформування Збройних Сил України [монографія]. Київ: Видавничий дім «Слово». 2011. 304 с. с.63-64.

²⁴⁰ Логвінова О., Расказова О. Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями в умовах тривалого конфлікту на Сході України. Соціальна робота та соціальна освіта. Умань. Вип. 2(7). с.62-71.

²⁴¹ Савицький В. І. До питання про предмет військової соціальної роботи [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2012/1/20.pdf>

члена сім'ї військовослужбовця, переорієнтацію членів сім'ї з пасивно-споживчої на активно-змінюючу соціальну діяльність;

– диференційованого й індивідуального підходу до об'єкта діяльності, який передбачає необхідність відмежування конкретних потреб сім'ї військовослужбовця (ветерана війни) від загальних, врахування індивідуальних особливостей кожного члена сім'ї і ситуації, що склалася;

– суверенності сім'ї, який забезпечує врахування права сім'ї на пошук та отримання (чи відмови від) допомоги, вибору з наявних варіантів надання допомоги найбільш прийнятної для сім'ї, погодження щодо втручання в особисте життя сім'ї військовослужбовця (за винятком випадків, обумовлених законом);

3) організаційним:

– інтеграції, який забезпечує координацію зусиль керівництва громади, державних і недержавних організацій у вирішенні проблем сімей військовослужбовців (ветеранів війни);

– професійної компетентності, який передбачає надання допомоги спеціалістами відповідної кваліфікації та підкреслює обов'язковість професійної підготовки фахівця;

– контролю, який забезпечує контроль щодо організації та здійснення соціальної підтримки і захисту, їх результативності, а також формування рекомендацій з підвищення ефективності цих процесів (Давидова, 2022, с.23-24²⁴²);

4) специфічним:

– наукової обґрунтованості соціальної роботи, що забезпечує вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду, визначення змісту, організації та методики соціальної роботи з військовослужбовцями (ветеранами війни) та їх сім'ями;

– цілеспрямованості, відповідно до якого надавач соціальних послуг повинен цілеспрямовано досягати позитивного результату у роботі з сім'єю військовослужбовця (ветерана війни), впливаючи на свідомість, волю, почуття і вчинки як членів сім'ї, так і її оточення;

– універсальності, згідно якого слід виключити дискримінацію при наданні соціальної допомоги сім'ї військовослужбовця (ветерана війни) за будь-якими ознаками: ідеологічними, політичними,

²⁴²Давидова О., Нагірняк М. Основи військової соціальної роботи в Україні. Соціальна робота: становлення, перспективи, розвиток // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, курсантів та молодих вчених, 9 листопада 2022 р.; [за ред.: Нагірняка М.Я.]. Львів : ЛДУ БЖД, 2022. 222 с.

релігійними, національними, расовими, віковими, тощо; принципу соціального реагування, який передбачає усвідомлення необхідності вживати заходів до виявлених проблем сім'ї військовослужбовця (ветерана війни), діяти відповідно до конкретних обставин соціальної ситуації індивідуальної сім'ї;

– клієнтоцентризму, що означає визнання пріоритету прав сім'ї військовослужбовця (ветерана війни) в усіх випадках, крім тих, де це суперечить правам та інтересам інших людей;

– опори на власні сили, який підкреслює суб'єктну роль сім'ї військовослужбовця (ветерана війни), її активну позицію у вирішенні своїх проблем (йдеться про сім'ї, достатньо дієздатні з огляду на їх інтелектуальні, психічні та фізичні ресурси); (Савицький, 2012²⁴³);

– конфіденційності, що полягає у забезпеченні нерозголошення тієї інформації про сім'ю військовослужбовця (ветерана війни), яка може завдати їй шкоди, чи дискредитувати її членів;

– толерантності, якого слід дотримуватись насамперед у роботі з сім'ями, які можуть не викликати симпатії у фахівця (політичні, релігійні й національні особливості індивідів, які потребують допомоги, їхні поведінкові стереотипи й сама зовнішність можуть виявитися неприємними для соціального педагога);

– системності, згідно якого сім'я військовослужбовця (ветерана війни) – це органічна єдність, що становить складну систему структурних елементів і функціональних взаємодій;

– об'єктивності, який у широкому соціологічному аспекті передбачає об'єктивний підхід до проблем сім'ї військовослужбовця (ветерана війни) на теоретичному й державно-організаційному рівнях; у вузькому розумінні – вимагає від фахівця, який надає допомогу сім'ї, подолання усіх проявів аберації (перекручувань у результатах соціального спостереження й технологічного вибору), які виявляються у результаті дії чинників, визначених самим соціальним педагогом;

– гуманізму, що має на меті професійну діяльність на основі людяності, емпатії, альтруїзму, прийняття особистості такою, як вона є – з усіма позитивними і негативними сторонами;

– фамілієцентризму (родиноцентризму), який передбачає, що у процесі організації соціальної роботи на всіх її рівнях права та

²⁴³ Савицький В. І. До питання про предмет військової соціальної роботи [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2012/1/20.pdf>

інтереси сім'ї стоятимуть на першому місці, маючи пріоритет перед правами та інтересами держави, товариства і ін. (Капська, 2015, с. 187-192²⁴⁴).

У своїй сукупності вищевказані принципи визначають функції і сфери професійної діяльності фахівця з сім'ями військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни), а саме:

– діагностичну функцію, яка зумовлює сферу соціальної діагностики і прогнозування. Соціальній діагностиці підлягають: соціальні потреби сімей військовослужбовців (ветеранів війни); ступінь розвитку цих потреб і їхнього задоволення; ступінь розвитку інфраструктури конкретної громади і її відповідності потребам жителів; ступінь гармонійності взаємодії військовослужбовців і членів їхніх сімей з соціальним середовищем;

– обслуговуючу функцію, що сприяє розвитку відповідної сфери соціально-побутового обслуговування; (Олексюк, 2009, с.45²⁴⁵);

– адаптаційну функцію, якій відповідає сфера соціальної адаптації (реадаптації) сімей військовослужбовців (ветеранів війни) та становлення кожного члена сім'ї як сім'янина, члена колективу, фахівця й ін.;

– превентивну, профілактичну і корекційну функції, які формують сферу соціальної профілактики й корекції поведінки членів сімей військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) та умов і факторів військового середовища;

– реабілітаційну функцію, що зумовлює розвиток і функціонування сфери соціальної реабілітації і реалізується стосовно тих сімей військовослужбовців (ветеранів війни), членів їхніх сімей, які зазнали психотравмуючого впливу військової служби й ін.;

– анімаційну функцію, яка зумовлює формування і реалізацію сфери соціально-культурного розвитку і пов'язана не лише з організацією дозвілля сімей військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни), але і з гуманізацією вільного часу кожного її члена; (Казачек, 2022, с.31-32²⁴⁶);

²⁴⁴ Капська А.Й., Пеша І.В., Міхеєва О.Ю., Соляник М.Г. Технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями : навчально-методичний посібник. К. : Видавничий дім «Слово», 2015. 325 с.

²⁴⁵ Олексюк Н. С. Організація соціально-педагогічного процесу в сім'ї військовослужбовця як важлива умова її позитивно спрямованої життєдіяльності. Вісник Житомирського державного університету. Випуск 46. Педагогічні науки. 2009. С. 43-46.

²⁴⁶ Казачек О., Власюк Я. Функції соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців Збройних Сил України. Правова та соціальна трансформація сучасного суспільства в умовах євроінтеграції України. Збірник наукових праць за матеріалами ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 листопада 2022 р.). Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2022. 108 с.

– освітню функцію, що зумовлює розвиток сфери підготовки і перепідготовки кадрів й охоплює військовослужбовців, які звільняються або вже звільнилися з військової служби (ветеранів війни), а також членів їхніх сімей та пов'язана з їх професійною орієнтацією, перепідготовкою на нові для них спеціальності й працевлаштуванням відповідно до потреб місцевого або регіонального ринків праці;

– прогностичну функцію, яка дозволяє прогнозувати перспективи розвитку і задоволення потреб сімей військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни);

– організаційно-розпорядчу функцію, яка зумовлює розвиток і функціонування сфери менеджменту соціальної роботи;

– функцію забезпечення сприятливих соціально-екологічних умов для життєдіяльності та розвитку сімей військовослужбовців (ветеранів війни), що передбачає діяльність з усунення негативних факторів, поліпшення умов праці і побуту військовослужбовців, сприяння підвищенню можливостей працездатності військовослужбовців (ветеранів війни) і здатності їх сімей до соціального функціонування;

– функцію розвитку соціальних комунікацій, яка полягає у ліквідації напруженості та конфліктів;

– функцію соціальної освіти, яка проявляється у організації вивчення, узагальнення і поширення передового досвіду соціальної роботи; виданні та поширенні наукової, навчальної й методичної літератури з соціальної роботи у військовому середовищі; презентації програм і проектів соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців (ветеранів війни) (Казачек, 2022, с.32-33²⁴⁷).

Функції фахівця у соціальній роботі з сім'ями військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) тісно пов'язані з її напрямками. Основні напрями соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) зумовлюються проблемами, які виникають у кожній конкретній сім'ї. Їх можна одночасно вважати і цілями, що можуть конкретизуватися у вигляді певних завдань. До напрямів роботи соціального працівника з сім'ями військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) відносимо: соціальну

²⁴⁷ Казачек О., Власюк Я. Функції соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців Збройних Сил України. Правова та соціальна трансформація сучасного суспільства в умовах євроінтеграції України. Збірник наукових праць за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 листопада 2022 р.). Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2022. 108 с.

допомогу, соціальний захист, соціальну підтримку, соціальне забезпечення, соціальне обслуговування, соціальне посередництво, соціальну адаптацію, соціальну діагностику, соціальну профілактику, соціальну корекцію, соціальну реабілітацію, підготовку до цивільного життя та організацію освітньо-дозвіллевої діяльності (Олексюк, 2009, с. 43-44²⁴⁸).

Таким чином, соціальна робота з сім'ями військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) покликана задовольняти їхні різні соціальні потреби, а також потреби членів їх сімей. Виходячи із зазначеного вище, ще однією важливою умовою ефективності надання соціальних послуг сім'ї військовослужбовця (ветерана війни) є організація в ній соціально-педагогічного процесу – спеціально організованої послідовної зміни функціонування сім'ї, яка розвивається в часі і в межах визначеної виховної системи та спрямована на перетворення особистісних властивостей і якостей її членів (Ільчук, 2018, с.8²⁴⁹). Зміст даного процесу полягає у перетворенні соціально-педагогічних знань у власний потенціал сім'ї, що відбувається у чотири етапи:

– інформаційно-аналітичний, характерною особливістю якого є створення банку даних про: актуальні проблеми різних типів сімей, їх структуру, можливі наслідки життєдіяльності, ресурси і можливості та їх використання в обставинах, що склалися. Найважливішими завданнями соціального працівника цьому етапі є збір інформації та розробка загального стратегічного плану дій фахівця із соціальної роботи; оцінка рівня складності і характеру проблем сім'ї; аналіз можливостей щодо надання сім'ї необхідної допомоги;

– прогностичний, для якого характерним є інтенсивне формування обґрунтованих думок про можливі зміни у сім'ї в найближчому майбутньому і далекій перспективі, або про альтернативні шляхи її розвитку. До завдань цього етапу слід віднести: прогнозування змісту і тенденцій розвитку можливих психолого-педагогічних проблем сім'ї на різних стадіях, або в змінних умовах її життєдіяльності; моделювання та прогнозування ефективності діяльності фахівця щодо надання допомоги даній сім'ї;

²⁴⁸ Олексюк Н. С. Організація соціально-педагогічного процесу в сім'ї військовослужбовця як важлива умова її позитивно спрямованої життєдіяльності. Вісник Житомирського державного університету. Випуск 46. Педагогічні науки. 2009. С. 43-46.

²⁴⁹ Ільчук Л. І. Розвиток системи інтегрованих соціальних послуг в умовах децентралізації (на прикладі об'єднаних територіальних громад). *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2018. № 1. С. 114–121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvttip_2018_1_12.

– спонукально-супровідний, який відрізняється особливою динамічністю і евристичним характером діяльності як соціального працівника, так і членів сім'ї, з якою він працює. Найважливіші завдання цього етапу: розробка і впровадження методик оцінки різних явищ, діяльності, спілкування, технологій соціального виховання; психолого-педагогічна допомога сім'ї (батьківський всеобуч, консультування, профілактика, корекція, сімейна терапія і ін.); соціалізація (соціальне виховання) членів сім'ї;

– відновно-реабілітаційний – етап активного включення сім'ї у вирішення власних проблем і освоєння усіма членами сім'ї технологій відновлення та підтримки життєвого потенціалу сім'ї. До найважливіших на цьому етапі відносяться завдання: діагностика сімей, на яких вплинули стресогенні чинники (втрата здоров'я, смерть/загибель близьких, непередбачувані події та ін.); відновлення втрачених функцій психічного і психологічного здоров'я сім'ї; проведення психолого-педагогічної реабілітації; узагальнення і впровадження вітчизняного і зарубіжного досвіду соціальної роботи з сім'єю, інновацій в соціальній сфері (Шумейко, 2019, с.7²⁵⁰).

У ході надання соціальних послуг сім'ї військовослужбовця ЗСУ (ветерана війни) фахівець із соціальної роботи почергово виступає у трьох основних ролях:

– порадника (інформує сім'ю про важливість і можливості взаємодії подружжя між собою та з дітьми; розповідає про розвиток дитини; дає педагогічні поради щодо виховання дітей);

– консультанта (консультує з питань сімейного законодавства, організації соціальної взаємодії та налагодження позитивно спрямованої життєдіяльності; інформує про методи виховання, орієнтовані на конкретну сім'ю; розкриває батькам способи забезпечення умов, необхідних для нормального розвитку та виховання дитини в сім'ї);

– захисника (захищає права індивіда (сім'ї) у випадку, коли відбувається порушення законних прав і свобод, нормальних умов

²⁵⁰ Шумейко А., Беспалько А. Основи військово-соціальної роботи в Збройних силах України та арміях провідних країн світу. Соціальна робота. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. № 1(5). 2019. С. 6-10.

життєдіяльності чи деградація особистості (алкоголізм, наркоманія, насильство тощо)) (Олексюк, 2009, с.44-45²⁵¹).

Форми соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) класифікують за такими ознаками:

- складом і кількістю учасників (індивідуальні, групові, масові);
- тривалістю (одноразові заходи, постійно діючі, «пульсуючі»);
- перспективою (розраховані на близьку перспективу, розраховані на середню перспективу, розраховані на віддалену перспективу);
- ступенем самостійності учасників (групи самопомоги, взаємодопомоги; ті, які працюють за допомогою консультанта, сім'ї, які працюють під безпосереднім керівництвом соціального педагога);
- рівнем творчості (інформаційні, репродуктивні, тренувальні, творчі);
- видом діяльності (ігрові, комунікативні, трудові, навчальні);
- умовами здійснення (екстрені, звичайні);
- характером спілкування (безпосередні, опосередковані);
- метою (спрямовані на збір та аналіз інформації, участь у формуванні сімейної політики, участь у реалізації сімейної політики і проведенні соціального супроводу сім'ї, профілактику неблагополуччя та його рецидивів, узагальнення результатів, контроль за якістю соціально-педагогічної роботи); складністю побудови (прості, складні, комплексні) (Міхеєва, 2018, с. 46-47²⁵²).

Найпоширенішими методами роботи соціального педагога з сім'ями військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) у процесі надання соціальних послуг є: бесіда, переконання, формування перспективи, вправа, заохочення, покарання, методи діагностики (спостереження (включене, систематичне, ситуативне), анкетування (відкрите і закрите), тестування, соціометрія, інтерв'ю, моніторинг) (Олексюк, 2011, с.188²⁵³).

Ефективність діяльності соціального педагога зумовлюється чіткою взаємодією та взаємовідповідністю методів, прийомів і засобів, які використовуються в межах усієї методики. У роботі з

²⁵¹ Олексюк Н. С. Організація соціально-педагогічного процесу в сім'ї військовослужбовця як важлива умова її позитивно спрямованої життєдіяльності. Вісник Житомирського державного університету. Випуск 46. Педагогічні науки. 2009. С. 43-46.

²⁵² Міхеєва О.Ю. Характеристика соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11 : Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2018. Вип. 25. С. 44-50. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_011_2018_25_9.

²⁵³ Олексюк Н. Соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців в умовах реформування Збройних Сил України [монографія]. Київ: Видавничий дім «Слово». 2011. 304 с.

сім'ями військовослужбовців (ветеранів війни) використовують твірні (заохочення, увага, прохання, довіра, зміцнення індивіда у власні сили) і гальмівні (наказ, натяк, вдавана байдужість, недовіра, осуд, попередження, вибух емоцій) прийоми. У якості засобів соціальної/соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) найчастіше виступають книги, засоби масової інформації, природа і навколишнє середовище (Олексюк, 2009, с.46²⁵⁴)).

Особливості життєдіяльності сімей військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) та багатоаспектність притаманних цим сім'ям проблем зумовили потребу у різноманітному та потужному ресурсному забезпеченні соціальної та соціально-педагогічної роботи з ними. Адже саме від наявності адекватного потребам ресурсного забезпечення, реальних можливостей його використання залежить ефективність виконання тих завдань, що постають перед соціальним працівником/педагогом у ході надання соціальних послуг означеній категорії сімей.

Для класифікації ресурсів для надання соціальних послуг сім'ям військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) скористаємося переліком ресурсів, визначених чинним законодавством та найбільш повною, на наш погляд, класифікацією ресурсів соціальної роботи, запропонованою О. Безпалько. Виходячи із означених класифікацій, усі ресурси для надання соціальних послуг сім'ям військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) поділяємо на: офіційні та неофіційні; внутрішні та зовнішні; реальні та потенційні (Безпалько, 2009, с.59-61²⁵⁵).

До офіційних ресурсів надання соціальних послуг відносимо засоби, використання яких передбачене чинним законодавством та нормативно-правовими документами. Серед них виділяємо: соціальні служби, навчально-виховні заклади, державні установи і організації, діяльність яких спрямована на виконання соціальних/соціально-педагогічних функцій, а також їх працівників, устаткування і обладнання, документацію та технології, якими володіють спеціалісти. Не викликає сумніву той факт, що відповідальність за

²⁵⁴ Олексюк Н. С. Організація соціально-педагогічного процесу в сім'ї військовослужбовця як важлива умова її позитивно спрямованої життєдіяльності. Вісник Житомирського державного університету. Випуск 46. Педагогічні науки. 2009. С. 43-46.

²⁵⁵ Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. К.: Центр учбової літератури, 2009. С. 75.

покращення життєдіяльності сімей військовослужбовців ЗСУ (ветерана війни) покладено, перш за все, на державу, яка повинна здійснювати послідовну та цілеспрямовану соціальну політику щодо військовослужбовців і членів їхніх сімей. Важливу роль у подоланні сім'єю військовослужбовця ЗСУ (ветерана війни) СЖО та налагодженні їх позитивно спрямованої життєдіяльності відіграють, насамперед, територіальні центри соціального обслуговування.

Друга важлива група ресурсів – це неофіційні ресурси для надання соціальних послуг сім'ям військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни), до яких можна віднести державні, громадські, релігійні організації, їх працівників та прихильників, що виконують волонтерську та добродійну діяльність, спрямовану на подолання назрілих соціальних проблем. Вивчення досвіду роботи дає можливість стверджувати, що важливу роль у наданні соціальних послуг сім'ям військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) відіграють неурядові організації (Соціальна педагогіка, 2008, с. 137-140²⁵⁶).

Проведене дослідження дозволяє нам стверджувати, що найбільш активними у цьому напрямку роботи на загальнонаціональному рівні є організації щодо:

- попередження торгівлі людьми, жорстокості, насильства в сім'ї (Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна»);
- формування гендерної рівності, гендерної ідентифікації в дитячому і молодіжному середовищі (Школа Рівних Можливостей, Гайди України, Центр «Волонтер»);
- профілактики насильства в сім'ї, у тому числі щодо дітей (Міжнародний гуманітарний центр «Розрада»);
- підготовки молоді до сімейного життя (Гайди України, Асоціація планування сім'ї);
- підтримки і допомоги дітям з обмеженими можливостями, членам їх сімей («Джерело», «Школа – життя», «Церебрал»);
- соціальної роботи з неблагополучними сім'ями (Нідерландський благодійний фонд «Софія», «Every child», «Надія і житло для дітей») тощо [4, с. 214].

Протягом останнього десятиріччя з метою попередження чи подолання гострих проблем сімей військовослужбовців ЗСУ розгортається активна і продуктивна співпраця фахівців із соціальної

²⁵⁶ Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. проф. І.Д.Звереві. К.: Центр учбової літератури, 2008. 336с.

роботи територіальних громад і Церкви. Релігійний вплив на військовослужбовця ЗСУ і членів його сім'ї може відбуватися завдяки використанню священниками (капеланами) різних форм роботи, більшість із яких аналогічні за зовнішніми ознаками до форм соціального виховання (семінари, лекції, консультації, святкові міроприємства, екскурсії тощо). Ефективними на сьогоднішній день видами соціальної та соціально-педагогічної діяльності Церкви з сім'єю військовослужбовця ЗСУ (ветерана війни) є: освітня (інформування, допомога у навчанні та вихованні), виховна (формування у батьків педагогічної культури), психологічна (підтримка, корекція та реабілітація) та посередницька (організація, координація, інформування) робота (Капська, 2010, с.211-213²⁵⁷).

Найважливішу роль, з точки зору соціальної роботи як науки і практики, у забезпеченні ефективності надання соціальних послуг виконують як внутрішні (особистісні) ресурси учасників означеного процесу, до яких відносяться такі психологічні характеристики індивіда, як: особистісні характеристики (особливості характеру, темпераменту, а також інтереси, мотиви, потреби і цінності); особливості пізнавальних процесів (мислення, мови, пам'яті, сприймання, уваги і уяви); особливості прояву емоційно-вольових станів індивіда; освітній рівень; професійні та соціальні уміння і навички, так і власний потенціал сім'ї військовослужбовця ЗСУ (ветерана війни) у цілому (Капська, 2011, с.98-101²⁵⁸).

Виходячи із мети і завдань соціального обслуговування та опираючись на висновки науковців А. Капської, І. Пешої вважаємо, що під власним потенціалом сім'ї слід розуміти сукупність наявних соціальних, психолого-педагогічних, етичних, економічних та інших значущих джерел і можливостей у досягненні певної сімейної мети, що існують, як правило, у прихованому вигляді і здатні проявитися у разі необхідності (Капська, с. 89²⁵⁹). Окрім цього, у ході дослідження нами виявлено статичний і динамічний компоненти власного потенціалу сім'ї. Статичний компонент власного потенціалу сім'ї проявляється в її потенційних можливостях (виховних, педагогічних,

²⁵⁷Капська А. Й., Олексюк Н. С., Калаур С. М., Фалинська З. З. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями: [навчально-методичний посібник]. Тернопіль: Астон, 2010. 304 с.

²⁵⁸ Соціальна педагогіка: Підручник. 5-те вид. виправ. та доп. / [За ред. проф. А. Й. Капської]. К.: Центр учбової літератури, 2011. 488 с.

²⁵⁹ Капська А. Й., Пеша І. В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 232 с.

психологічних, етичних, психофізіологічних і інших), які відображають рівень готовності сім'ї та її здатність до самостійного налагодження позитивно спрямованої життєдіяльності.

Що стосується динамічного компоненту власного потенціалу сім'ї, то він відображає такі стани сім'ї, як, наприклад, «психологічний клімат сім'ї», емоційні переживання і ставлення членів сім'ї як один до одного, так і до інших людей чи явищ. Динамічний компонент включає також здатність сім'ї протистояти ситуативним впливам соціального середовища, бажання і можливості членів сім'ї взаємопідтримки і взаємодії.

Результати проведеного нами дослідження дозволяють стверджувати, що власний потенціал сім'ї військовослужбовця ЗСУ (ветерана війни) ґрунтується на сімейних цінностях, поточних і перспективних сімейних цілях, знаннях і уміннях членів сім'ї, їх соціальних ролях, здатності протидіяти дестабілізуючому впливу зовнішніх або внутрісімейних чинників тощо.

Що стосується зовнішніх ресурсів соціального обслуговування сімей військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни), то вони сприяють розв'язанню індивідуальних і суспільних проблем, які може використати як отримувач, так і надавач соціальних послуг й включають:

– інституційні (соціальні інститути, соціальні служби, громадські і релігійні організації),

– інформаційні (законодавча і нормативно-правова база, документи, спеціальна література, матеріали у ЗМІ, Інтернеті, усна інформація),

– людські (спеціалісти – фахівці-практики і науковці, волонтери),

– матеріальні (фінанси, приміщення, обладнання, транспорт, одяг, ліки, продукти харчування) ресурси (Зверева, 2006, с. 82²⁶⁰).

У якості потужного зовнішнього ресурсу для надання соціальних послуг, найбільш стабільною і визнаною у військових підрозділах ЗСУ організацією, покликаною здійснювати у тому числі й соціальне обслуговування сімей виступає Рада сімей військовослужбовців військового підрозділу (частини). У межах встановлених нормативними документами функцій, Рада сімей військовослужбовців має право: проводити моніторинг проблем сімей

²⁶⁰ Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах: [методичний посібник] / І. Д. Зверева та ін. К.: Держсоцслужба, 2006. 104 с.

військовослужбовців, соціально-побутових умов дошкільних та загальноосвітніх закладів і надавати відповідні рекомендації або пропозиції командирам військових частин; брати участь у плануванні та проведенні дозвіллевих заходів і сприяти поширенню різних форм сімейного виховання; одержувати в установленому порядку від командування військової частини, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та громадських організацій інформаційні та аналітичні матеріали, необхідні для виконання покладених на неї завдань; висувати свої представників для участі у роботі житлових комісій військових частин, розподілі путівок до санаторіїв, дитячих оздоровчих таборів; розглядати звернення військовослужбовців та членів їх сімей (Капська, 2010, с.154²⁶¹). Вважаємо за доцільне також детальніше зупинитися на таких зовнішніх ресурсах для надання соціальних послуг, як інформаційні ресурси, а саме – на його нормативно-правовому забезпеченні, оскільки захист та підтримка сім'ї, як своєрідної моделі суспільства на конкретному історичному етапі його розвитку, є одним із головних напрямів соціальної політики нашої держави.

Аналіз низки законодавчих та нормативно-правових документів (Конституції України, Цивільного та Сімейного кодексів України, Законів України «Про соціальні послуги», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про Збройні Сили України», «Про реформування Збройних Сил України», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України (ЗСУ) та інших військових формуваннях», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та ін.) дозволяє стверджувати, що усі вони передбачають заходи щодо основних напрямів (соціального захисту, соціальної допомоги, соціального забезпечення, надання соціальних послуг) соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців ЗСУ і регламентують соціальну та соціально-

²⁶¹ Капська А. Й., Олексюк Н. С., Калаур С. М., Фалинська З. З. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями: [навчально-методичний посібник]. Тернопіль: Астон, 2010. 304 с.

педагогічну роботи, спрямовані на забезпечення їх нормальної життєдіяльності, створення належних умов для повноцінного і самодостатнього функціонування сім'ї та виховання дітей, формування культури сімейних стосунків; забезпечення стійкості сім'ї до сприйняття і подолання важких життєвих ситуацій.

Проте чинне законодавство щодо військової служби, статусу військовослужбовців ЗСУ, їх соціального захисту та соціально-побутового обслуговування значною мірою уже є застарілим і не гарантує можливості реального захисту прав і свобод військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) та членів їх сімей, а у зв'язку з війною та економічними проблемами у державі, дія більшості положень цих документів навіть призупинена, а заходи, заплановані у них, не виконуються.

Виходячи з багаторічного досвіду взаємодії з сім'ями військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни), теоретичного аналізу досліджень з означеної проблеми та офіційної статистики, ми дійшли висновку, що для вдосконалення правового поля соціальної роботи з сім'ями військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) необхідно внести зміни до законодавчої і нормативно-правової бази. Зокрема це стосується питань: бюджету, зокрема оплати праці; кредитування житлового будівництва; надання кредитів для здобуття освіти; соціального захисту сімей військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) з дітьми; організації соціальної/соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців ЗСУ на фаховій основі.

Реальними є ті ресурси для надання соціальних послуг сім'ям військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни), які щоденно застосовуються у ході розв'язання соціальних чи соціально-педагогічних проблем (органи соціального захисту, відділи виховної та соціально-психологічної роботи військового підрозділу та їх фахівці), а потенційними ресурсами є такі, що володіють необхідним потенціалом і можуть бути використані у майбутньому (керівництво частини, в якій служить військовослужбовець ЗСУ, громадські та релігійні організації тощо) (Безпалько, 2009, с. 70²⁶²).

Таким чином, приходимо до висновку, що ресурсне забезпечення у своїй сукупності відіграє важливу роль у наданні соціальних послуг сім'ям військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) і являє собою

²⁶² Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. К.: Центр учбової літератури, 2009. С. 75.

низку ефективних засобів і механізмів, які соціальний працівник може використовувати з метою виконання конкретних завдань щодо розв'язання проблем в означених сім'ях, а також задля покращення результативності власної професійної діяльності. При цьому соціальний працівник повинен враховувати особливості різних видів ресурсів та реальні можливості їх використання. Без сумніву, різноманітність ресурсів для надання соціальних послуг сім'ям військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни) сприяє підвищенню його ефективності, мобільності в діяльності та комплексному впливу на отримувачів соціальних послуг.

Результатом надання соціальних послуг у громаді є попередження (у разі необхідності – вирішення) складних проблем, з якими стикаються сім'ї військовослужбовців ЗСУ (ветеранів війни), налагодження їх позитивно спрямованої життєдіяльності та забезпечення сталого розвитку як цієї категорії сімей, так і громади у цілому.

Таким чином, моделювання соціальних процесів є надзвичайно важливою технологією соціальної роботи, що дозволяє побудувати складну соціальну систему, виявити фактори, які впливають на її функціонування та умови, оптимальні для розвитку, передбачити перебіг подій у ній та визначити кінцевий результат її дії. Моделювання процесу надання соціальних послуг жителям територіальної громади дає можливість передбачити виникнення та розвиток СЖО і запобігти їм, створити оптимальні умови для функціонування як громади у цілому, так і для окремих категорій сімей (зокрема, сімей військовослужбовців ЗСУ (ветеранів) та оптимізувати соціальну роботу в громаді. Вважаємо, що власне через особливості організації життєдіяльності сімей військовослужбовців ЗСУ моделювання є оптимальною технологією передбачення тенденцій їх функціонування та розвитку, застосування якої допоможе передбачити, а, отже, уникнути чи швидко подолати складні життєві обставини, в яких ці сім'ї можуть опинитися.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

2.1 The theory and practice of preparing future specialists in socioeconomic specialties for the formation of conscious parenthood in youth

Today's situation has been characterized by dynamic changes in all spheres of public life, which is undoubtedly accompanied by the transformation of people's social consciousness and the restructuring of their hierarchy of ideas and views. The human community has been in a state of «sporting excitement» in the struggle for the acquisition of material wealth, power, authority, recognition, trying to cover the distance and to reach the finish line with minimal losses and maximum financial capital, to gain the prestige and to provide maximum comfort (Lukyanova, 2016²⁶³). The decline in moral standards and the devaluation of positive relationships between people contribute to a wide range of social problems affecting the younger generation and, unfortunately, destabilize their position in the realities of the modern world. Today, we can observe the idealistic cultivation by society of the importance of motherhood and fatherhood for young couples, but we can also see a demonstration of the primary importance of achieving success in career, material wealth, and prestige. All of this postpones the realization of the childbearing function. At the same time, the issue of a competence-based approach to the formation of a conscious attitude to fulfilling paternal and maternal responsibilities has been put on the agenda in social structures (social service of the united territorial community; Centers for Social Services for Family, Children and Youth; Centers for Mother and Child, etc. It should be noted that in today's world, parenthood, including motherhood, is strongly influenced by various socio-cultural stereotypes, which leads to its devaluation and an acute crisis. The main manifestations of the crisis in the institution of parenthood include: a low level of sexual culture; an increase the number of unplanned pregnancies; underage motherhood; voluntary

²⁶³ Lukyanova, K. A. (2016) Acknowledged attitude for fatherhood: modern tendencies. *Science and practice: Collection of scientific articles*. Thorpe Bowker. Melbourne, Australia, 274–277.

abandonment of newborns; the phenomenon of deviant motherhood; single motherhood; young spouses' voluntary refusal to have children (child-free or Voluntary Human Extinction Movement (VHEMT)); unwillingness to take responsibility for their own behavior and fully fulfill parental responsibilities. In the light of such arguments, there has been a need to focus the attention of future specialists in socio-economic specialities on conscious parenting and to develop students' readiness for effective work with young people as clients to stimulate their desire to consciously fulfil parental roles. It is an indisputable fact that from the period of conception, it is the woman who is extremely responsible for the life and health of the unborn child. During pregnancy, the expectant mother is in close unity with her baby, and has an inseparable bond with him or her in the first months of life. The development of a child in the early stages is determined by close interaction with the mother. The problem of women performing various roles (professional, marital, economic, social) has become particularly acute, leading to the need to find optimal ways to harmonise family life and social well-being.

Qualified professionals who have been preparing for this type of activity, since their student days, should work with young people to develop a conscious attitude to parenthood. Based on the above mentioned arguments, there has been a primary need for professional training of future specialists in socio-economic specialities to form conscious parenting in young people, as well as for the development and implementation of systemic measures aimed at reviving the value of parenting, forming positive motivation to master the role of parents and laying the foundations for a conscious attitude to parenting in the educational process of higher educational institutions. Such activities are necessary so that specialists can later teach young people these skills.

Youth as a special group of clients in the professional activity of specialists in socio-economic specialities in the context of formation of the conscious parenting

At the beginning of the twenty-first century, demographic changes in the youth environment have been so marked that this indicator, like no other, clearly characterises the situation in

society. Today, its total number is about 30% of the country's population, and it is this group that will eventually take leading positions in the economy and politics, as well as in the social and spiritual spheres of

society. The natural change of the population is mainly due to a steady decline of the number of births. A particular danger is the excessively high mortality rate among young people. First of all, this concerns young men: by the age of 30, the mortality rate among them is more than twice that of women (Tables of births, deaths and average life expectancy for 2020, 2021²⁶⁴).

The youth plays an important role in social relations and the production of material and spiritual goods. However, their position in society and the degree of participation in creative activity directly depend on the actions of society and the state. We have to speak about the state youth policy and social work with young people. By state youth policy we have in mind the activities of the state aimed at creating legal, economic and organisational conditions and guarantees for the self-realisation of every young person, the development of youth associations, movements and initiatives.

In sociology, the concept of «youth» is defined as a set of group communities that are formed on the basis of age and related activities. In a narrower sense, young people are a socio-demographic group distinguished by age-related features of their social status, place and functions in the social structure of society, and specific interests and values.

Before studying the social status and protection of youth, it has to be defined the age range of this population group. The age from 14 to 35 is considered to be the period of youth (On Basic Principles of Youth Policy, 2021²⁶⁵). However, various scholars (Bespalko, 2006²⁶⁶; Bilynska, Tur, 2006²⁶⁷) believe that from a psychological and pedagogical point of view, the age limits of the period of youth are conditional, and can be defined as the interval from 13-14 to 29-30 years. However, youth is not so much a stage of the life cycle as a certain social status of a person associated with the main activities. Physical and mental development is harmonised, in contrast to adolescence, which was characterised by uneven development.

Teenage years are the time when worldview formation takes place. The reasons for this are the formed abstract, logical and theoretical

²⁶⁴ Таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя за 2020 рік. (2021). Державна служба статистики України. 2021. Режим доступу : https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/08/zb_tabl_nar_2020.pdf

²⁶⁵ Закон України «Про основні засади молодіжної політики». (2021) Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>

²⁶⁶ Безпалько, О. В. (2006) Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді : теоретико-методичні основи : монографія. Київ: Наук. світ.

²⁶⁷ Білинська, Р., Тур, Р. (2006) Проблеми девіантного батьківства. *Психолог.* 14 (2006). 24–27.

thinking. Boys and girls have a sufficient level of psychological independence. The period of social maturity is approaching. The main activity is learning, and its importance increases compared to adolescence. Young men learn self-education skills. The acquisition of knowledge is linked to the plans for the future. Young people build perspectives, learn to correlate plans and their own capabilities.

A young person is faced with the problem of life self-determination, which is the main task of this age period. This process involves the formation of an internal position towards oneself, other people, moral values, and various life phenomena, according to which young people build their own life plans based on their internal beliefs in their expediency.

Choosing an internal position is a very difficult spiritual work, because a position is a person's attitude to the system of norms, rules, and patterns of behaviour that arise from his or her social status and are offered by the environment. In particular, it has been found that a person's position is determined by a number of factors: the level of self-awareness, social status, the opinion of others, the system of value orientations, as well as the economic, political, socio-cultural state of the government and the family. Having defined their personal position, each young person considers it the only acceptable and correct one, which ensures his or her involvement in the system of social relations.

Adolescence is a period of development in which the process of formation of self-awareness, development of value orientations, formation of ideas, personal positions, individual preferences, which become significant landmarks in a person's life space, is most active. Thus, adolescence is a sensitive period for preparing the younger generation for various phenomena of human existence, and in particular for parenting.

Researchers from various fields of knowledge have been studying the issues of value attitudes: philosophers, educators, sociologists, psychologists, political scientists (Aristotle, E. Fromm, C. Rogers, G. Allport, etc.), since values are inseparable from this concept and the problem of studying human behaviour.

According to the theory of E. Erikson (1993²⁶⁸), the development of a sense of personal identity has been considered to be the central process in adolescence. Young men and women develop a sense of individual

²⁶⁸ Erikson, E. H. (1993) *Childhood and society*. W W Norton & Co. https://www.sas.upenn.edu/~cavitch/pdf-library/Erikson_EightStages.pdf

identity, continuity, unity, and the discovery of their own self. Reflection and self-awareness have become a new and main type of psychological activity for young people. That is why high school students are so attracted to the opportunity to learn something new about themselves and their abilities. The self-awareness of boys and girls is mainly directed towards the future. At this age, there are dramatic changes in relationships with adults.

Young people have a need for more autonomy, on the one hand, and a desire to see their parents as friends and advisers, on the other; they also need to find a friend or a mate, and even begin the process of looking for a life partner.

At this age, each person has a further individualisation. All the characterological traits and individual characteristics that make up the heart of a unique human personality have become increasingly pronounced (Lapina, Derevtsova, 2017²⁶⁹). Age-related peculiarities include the actualisation of the value and meaning sphere. The development of self-awareness takes place in adolescence. All components of self-awareness are combined into a single whole. A sense of identity is formed, and value orientations and attitudes are finally formed. Young men and women acquire the need to know themselves and their place in the world, as well as the ability to achieve this knowledge.

The motives of activity have been transformed, and their promising advancement far beyond the current activity transforms the young person's self-awareness into an awareness of the future life path. In the minds of youth, the future is perceived as a problem, and images of the future acquire fullness and content that is directed towards their own lives. Future life is perceived as the main value.

Thus, in adolescence, the development of social adulthood, which is formed as an attitude to one's future, takes the first place. Values about responsible parenting are also formed gradually in ontogeny. The process of becoming a father can be divided into two successive stages. The first stage is the stage of potential fatherhood. At this stage, fatherhood exists as a possibility. The second stage is the stage of realised fatherhood, the beginning of which coincides with the birth of the first child.

Adolescence is most often the stage of potential parenting and occupies an important place in the process of its formation. At this age, the

²⁶⁹ Лапина, О. А., Деревцова, Е. Н. (2017). Структура и содержание готовности социальных педагогов к партнёрским отношениям. *Азимут научных исследований: педагогика и психология*. 1 (18). Т. 6. 100–105.

process of puberty is almost complete, and young people gain their first significant experience of interaction with the opposite sex (Lapina, Derevtsova, 2017²⁷⁰).

In adolescence, the image of future parenting consists of family values, possible scenarios of married life, expectations of both men and parenting in general, and gender ideas. Such an image of future parenthood depends not only on the age and gender of young men, but also on the social situation and socio-psychological conditions of the formation of this image. Changes in the gender stratification of society also have an impact.

Thus, moral and psychological preparedness for marriage and parenting means that a person perceives a whole range of requirements, duties, social standards of behaviour that regulate family life. It has to be understood that the moral and psychological readiness of young people for marriage and parenthood should be part of the overall education of the individual. When we talk about preparing young people for marriage, first of all, we need to determine what everyday skills and abilities, what knowledge a person needs to be able to successfully organise their life (Uzlov, 2011²⁷¹).

It should be emphasised that in the course of preparation for marriage and parenting, a moral complex of feelings and certain character traits have been formed. The individual has to become ready to take on new responsibilities as a couple and as future children. An important condition for the stability of a marriage is an understanding of marital and parental responsibilities. It is also important to note such a phenomenon as moral duty, i.e. assuming responsibility for loved ones, family, and child-rearing. It is necessary to note separately the requirement to respect the personality of the partner and recognise their rights to equality in relationships.

The beginning of family life leads to a significant change in the lifestyle of young people. In the role of a family man, you have to coordinate your own rhythm of life with that of your partner. This coordination must take place constantly, and the overall success and strength of the marriage depends on it. Being prepared for marriage requires general readiness for interpersonal communication and cooperation with a partner. This, in turn, requires a developed moral culture. Preparedness for marriage should include such elements as

²⁷⁰ Лапина, О. А., Деревцова, Е. Н. (2017). Структура и содержание готовности социальных педагогов к партнёрским отношениям. *Азимут научных исследований: педагогика и психология*. 1 (18). Т. 6. 100–105.

²⁷¹ Узлов, Н. Д. (2011). Удовлетворенность браком, семейная адаптация и сплоченность в семьях с детьми и без детей. *Семейная психология и семейная терапия*. (1). 24–33.

understanding your partner, the ability to adjust and adapt to his or her habits.

At the same time, under the influence of various factors, the formation of value attitudes towards responsible parenting can be distorted, preventing the full implementation of parental functions. In particular, it has been noted (Korolev, 2010²⁷²) that young people view parenthood as a traditional cultural value, and for many, having children is an incentive to get married.

We share the position of S. Devyatikh (2007²⁷³) that there is a cognitive dissonance regarding the phenomenon of parenthood. It has been expressed in the fact that young men and women, on the one hand, recognise parenting as the most important social value, and on the other hand, in their behaviour are more likely to be guided by the values of professional and career growth, as well as the achievement of material wealth.

The researches of A. Smirnov and E. Chernov (2012²⁷⁴) have proved that the image of the future child in young people is mainly idealised and positive. The real image is formed only in the process of real parenthood after the birth of a child. Most often, the reality is more difficult, which does not contribute to the emergence of subsequent children. In addition, the authors have argued that strengthening the institution of parenting requires increasing the value of parenthood by our society and the government (Rascalinos, 2011²⁷⁵).

Parenthood is a social institution that fulfils the tasks of reproduction and socialisation of a person, as well as historically and culturally determined social practices; a dynamic social and psychological process that contributes to the satisfaction of a person's need for children and the most complete self-realisation of the individual.

In the work of Ukrainian researchers T. Kravchenko and I. Trubavina (2004²⁷⁶), the “main parental positions” have been analysed, so the social and pedagogical roles that parents play in relation to children in the

²⁷² Королёв, М. Г. (2010). Формирование ответственного родительства как педагогическая проблема. *Перспективы науки*. 8. 22–27.

²⁷³ Девятых, С. Ю. (2007). Семейные ценности и родительские ориентации юношей и девушек: анализ гендерных различий.

²⁷⁴ Психодіагностика. Навчальний посібник для студентів соціологів (2012). Донецьк : КиЦ.

²⁷⁵ Раскалинос, В. М. (2011). Професійна підготовка соціального педагога: компетентнісний підхід. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал*. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка. № 4-5 (14-15). 22–31.

²⁷⁶ Кравченко Т. В., Трубавіна І. М. (2004). Допомога батькам у вихованні дітей : Методичні рекомендації для соціальних працівників. Київ : ДЦССМ.

educational process. The list turned out to be considerable and thoroughly commented on.

1) Parents are support. From the very beginning of life, parents are a source of emotional warmth and emotional support for their child. This is the main parental function during the early stages of a child's development. A child begins to perceive the world around him or her through emotional and personal communication. Parental, and especially maternal, care, mainly in the form of tactile contact (also mostly with the mother), is the first phase of a child's cognition of the world. Tactile contact also forms the infant's first feelings of trust in the world and people and a certain degree of self-confidence. This is the very first phase of a child's socialisation, and its successful completion will be the first step in the development of a new person, which includes physical, intellectual and social formation.

2) Parents are the authorities. Parents are the highest authority for the child, both as authorities to whom they appeal and as administrators of goods. This position of parents allows them to influence the child in order to ensure that he or she learns the necessary norms and rules, moral guidelines, socially approved forms of behavior –that is, everything that lays the foundation for the child's entry into the extensive world of social relations. The position of the authorities also implies the function of control – control over the child's observation of parental instructions, which is usually combined with the use of carrots and sticks – rewards and «sanctions» and even disciplinary measures for violation of the established rules. The age period of a child's growth when this parental role is the main one is preschool age.

3) Parents are a model. It is a biologically determined fact that parents in all biological species on Earth, who raise their own children, act as the main model and role model for their children. It is worth noting that there is a problem of inadequate instruction: parental moralising and lecturing may not only have no positive impact, but also have a negative one. If a child sees a discrepancy between verbal appeals and the actual behaviour of parents, this causes a feeling that psychologists define as cognitive dissonance. This is a traumatic feeling. In the worst cases, it destroys the relationship between family members altogether – the child stops believing his or her parents altogether. The demonstration of behavioural models by parents, which they also verbally acknowledge as exemplary, is a role model for the child. And the child masters this example, and according to

these socially approved (by parents) «standards» he or she will behave in society, primarily among his or her peers. According to T. Kravchenko and I. Trubavina, this parental role is most important at the beginning of a child's entry into the world of constant communication outside the family, i.e. during primary school age.

4) Parents are advisors. This role (position) becomes especially important for adolescent children; in this age period, the advice of a loved one is extremely important for a child. The child seeks advice because he or she is «looking for a directional vector on the path of uncertainty», seeks to overcome contradictions in the process of solving personal problems, because he or she does not know the answers to his or her questions. According to the researchers, two aspects are most important for the proper fulfilment of this parental role. The first is that in adolescence, it is important for a child to be perceived by his or her parents as an adult person capable of making independent decisions, and, accordingly, to build communication with him or her on the basis of equal positions (support for dialogue). Secondly, the role of an advisor requires parents not only to understand their own child, but also to apply their life experience, broad outlook, competence, and pedagogical culture.

Summarising, the researchers have noted that in order to successfully implement parenting and exercise educational influence, they (parents) must master various social and pedagogical roles, build a system for determining dominant roles and show great flexibility in their application, which depends on the age characteristics of the child (Kravchenko, Trubavina, 2004²⁷⁷).

Parenting strategies, which are considered an integral part of life design, have been analysed in the scientific literature through the prism of the category of «life strategies». Whereas life strategies are a model in the form of a system of goals and objectives of an individual in the main areas of his or her life, as well as ways to achieve them, and represent the meaning of his or her life. Such an integral personal education as a system of life strategies includes a set of substructures, including family strategies; in turn, parenting strategies are part of family strategies. Parenting strategies are a model of personal behaviour focused on the realisation of parenthood as a value, which includes a set of parenting practices that have

²⁷⁷ Кравченко Т. В., Трубавіна І. М. (2004). Допомога батькам у вихованні дітей : Методичні рекомендації для соціальних працівників. Київ : ДЦССМ.

developed in the person's perception and are demonstrated by him/her as the identity of «I am a mother» or «I am a father».

When approaching the formation of conscious parenting in young people, it is necessary to take into account the system of social and pedagogical factors that influence their parenting strategies.

The first factor is the parental family. It lays down cultural models, largely determines the existence of parenting strategies in young people, as well as the desired «childhood» within the framework of reproductive strategies and the specifics of maternal and paternal strategies. The parental family allows a person to build a hierarchy of value orientations, thanks to which young people determine the main and secondary goals of their lives. In their parental family, they «draw» role models of their father and mother's behaviour, which remain in their minds and memories throughout their lives. Later on, she either takes them for granted and follows them, or categorically rejects them.

The second effective factor influencing the formation of parenting strategies of young people is the family policy pursued by the state and youth policy.

The state family policy on parenting strategies has a two-pronged focus. On the one hand, it influences the choice of parenting strategies, their types and models; on the other hand, it creates conditions for their implementation.

From the point of view of influencing the formation of parenting strategies of young people, one of the central tasks in the field of state family policy at all levels should be to widely publicise the measures taken and implement them. Undoubtedly, the expansion of government support measures contributes to the formation of socially approved parenting strategies among today's youth. At the same time, we still see insufficient work among young people to explain the main goals and objectives of family policy.

The third most important factor influencing the parenting strategies of young people is mass communication, and primarily the media, which act as the main means of informing the population about the goals and objectives of family policy at the state level, as well as the main communicator of society's ideas about the ideal image of family and parenting.

Each type of media has its own peculiarities that affect the parenting strategies of young people. Printed periodicals strive to create a positive

image of families with children and promote family values, but family issues generally occupy a minor place in them; and the reflection of the «star baby boom» in glossy magazines, which are most widely read by young people, is far from the real problems of today.

In other words, the lack of in-depth, meaningful and accessible publications on family and parenting issues in the vast majority of periodicals does little to help young people to develop a realistic understanding of both the joys and challenges of motherhood and fatherhood, and does not lead to the development of realistic, informed strategies.

In general, modern students choose parenting strategies that are in line with modern realities, but do not fully meet the needs of our society and the youngest person.

Due to the length of this process, the formation of values for responsible parenthood should begin much earlier than the beginning of family life and the actual situation of parenthood. The need for such training has long been understood in psychological and pedagogical science. The importance of this process has both personal and social effects. Value attitudes towards responsible parenthood are formed in the form of orientation of a person's education towards fatherhood and motherhood. This process is multicomponent. Different researchers in psychological and pedagogical works develop their own approaches and identify different components of the process.

According to O. Prokhorova (2008²⁷⁸), who, as part of the work on preparing young people for family life and parenthood, provides for the development of parents' personal readiness in the following areas

- working out the problems taken from the parental family (correction of the experience of the primary family)
- formation of motivation for personal change;
- understanding of personal problems that block mutual understanding between the child and other family members;
- acceptance of the authorship of one's own life (R. Cochunas);
- formation of the idea of responsibility as freedom;
- development of reflection;
- raising awareness of the motives of upbringing;
- development of skills of cooperation with a child;

²⁷⁸ Прохорова, О. Г. (2008). Подготовка молодежи к родительству. Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева. 1. 5–13.

- activation of creative potential;
- development of flexibility of thinking and behaviour;
- overcoming rigid parenting stereotypes;
- development of a sense of self-love and self-acceptance.

The most important characteristic that underlies the value of parenting is the development of such a personal quality as responsibility.

A high level of responsibility as a personality quality indicates the personal maturity of a young person. Such a person has freedom of choice. He or she can be responsible for his or her own actions and deeds, for the choices he or she makes. Taking responsibility for actions, choices, and feelings can help a parent avoid some of the mistakes in his or her upbringing. Developing the ability to find a compromise between freedom and responsibility, freedom and permissiveness in the process of raising children and, above all, in their own lives, will help to develop healthy, responsible and free personalities (Ovcharova, 2005²⁷⁹).

The disappointing conclusion is that despite the fact that young people recognise the family as a significant value, it is not always a meaningful life orientation. The existing contradiction points to the need to organise targeted training for young people in the social role of family and parenting. The process will be effective if we start targeted training of future parents. Student youth's confidence in their readiness for family life is an important characteristic of their social maturity. Preparing young people for family life synthesises various aspects of education and has a special psychological and pedagogical content.

The researches under consideration do not focus on the formation of values of responsible parenting, but emphasise that preparation for parenthood is based on a number of sequential tasks.

These tasks include: increasing the responsibility of young people before marriage and family life; increasing the social prestige of fatherhood and motherhood; increasing the psychological readiness of young men and women for marriage; providing them with the necessary knowledge of hygiene and childcare; preschool psychology; child psychology, psychohygiene of sexual life, and the main problems of relationships in marriage; covering issues of rational housekeeping; and effective and economical organisation of the family budget. These tasks

²⁷⁹ Овчарова, Р. В. (2005). Психология родительства : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведения. Издательский дом «Академия».

should be addressed in the process of preparing for marriage and parenthood.

Thus, the process of preparing for responsible parenting is an extremely important process and should be carried out in adolescence and requires assistance from society in general and future specialists in socio-economic specialities in particular.

Training as a promising form of work of specialists in socio-economic specialities on the formation of conscious parenting in young people

Given the academic traditions, the leading teaching methods in higher educational institutions are traditional forms – lectures and seminars, as well as independent work of students. However, today, along with traditional forms of education, the practice of conducting classes includes trainings, which are a variant of active learning. There are several perspectives on training as a type of learning. In terms of its purpose, training is the transfer of action technologies. In terms of content, it is a certain concept of reality. In terms of form, it is interactive learning, in which participants actively act and interact with each other and with the trainer.

There is a famous saying: «Tell me and I will hear, show me and I will see, let me do it myself and I will learn», which confirms the conclusion that a person remembers 10% of what he or she has heard and 90% of what he or she has done. This form can be effectively used in the educational process, since the activities of future specialists in socio-economic specialities are based on constant interaction with people and the performance of, most often, non-standard professional tasks. Obviously, it is extremely difficult to describe and study the diversity of the interaction process theoretically, it needs to be experienced, tried on your own, and only in this way can the knowledge and skills be systematised and formed.

Training and situational learning allows to activate (in some cases, to correct) the communication skills of future specialists in socio-economic specialities as professional communicators. We propose to divide all trainings used in the training of future specialists in socio-economic specialities into the following groups:

1) trainings for the development of communication skills aimed at acquiring skills and abilities that are expressed in pair interaction, as part of a group, when making contact, active listening, etc;

2) personal growth trainings, for which the main task is to teach the ability to solve personal and existential problems;

3) socio-psychological trainings (SPT), designed to develop different professional positions and roles, which allows overcoming the limits of established personal behavioural stereotypes;

4) a special group is represented by methodological trainings, during which future specialists in socio-economic specialities are taught various methods, including psychotherapeutic procedures, to form conscious parenthood in young people.

Especially important for future specialists in socio-economic specialities is the stage of graduation from higher educational institutions, related to the construction and development of a professional career and self-awareness as a trained professional in the formation of conscious parenthood in young people. For this purpose, it has been proposed to include a special training in the curricula for graduates, the task of which is to develop all structures of professional self-awareness. During the training sessions, professional self-awareness is developed and readiness for professional activity of future specialists in socio-economic specialities to form conscious parenthood in young people is formed.

According to many authors (Laktionova, Zvereva, 2009²⁸⁰; Kalaur, 2017²⁸¹; Malyutina, 2019²⁸²; Radchuk, Tiunova, 2008²⁸³; Bratus, 2006²⁸⁴; Harhan, 2015²⁸⁵), socio-psychological training is currently one of the most popular and dynamically developing types of group work. According to the classic of group psychotherapy K. Rudestam, socio-psychological training is an active learning through the acquisition of life experience, which is modelled in group interaction of people (Lemeshchenko, 2016²⁸⁶).

²⁸⁰ Батьківство в радість: тренінгів курс з формування батьківської компетентності. Програма «Родина для дитини» в Україні (2009). Київ : Фенікс.

²⁸¹ Калаур, С. М. (2017). Використання тренінгових технологій під час формування готовності майбутніх фахівців соціальної сфери до розв'язання конфліктів у професійній діяльності. *Професійна освіта: методологія, теорія та технології* : зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький : ФОП Домбровська Я.М., 5/1. 86–98.

²⁸² Малютіна, Н., Москальова, Л. (2019). Ефективність тренінгової роботи з педагогічними працівниками. *Соціально-освітні доміанти професійної підготовки фахівців соціальної сфери та інклюзивної освіти* : зб. наук. статей. Бердянський держ. пед. ун-т. 75–80.

²⁸³ Радчук, Г. К., Тіунова, О. В. (2008). Сімейне виховання. Освітній тренінг для батьків. Навчально-методичний посібник. Тернопіль : Навчальна книга Богдан.

²⁸⁴ Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини та підвищення виховного потенціалу громади : Методичні матеріали до тренінгу. (2006). Київ : Наук. світ.

²⁸⁵ Хархан, Г. (2015). Підготовка старшокласників до сімейного життя : тренінги. Київ : Видавнича група «Шкільний світ».

²⁸⁶ Лемешченко, О. Р. (2016). Соціально-психологічні умови формування у старшокласників готовності до усвідомленого батьківства. Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля. Сєвєродонецьк.

A training is a form of active learning in a small group that involves the acquisition of new knowledge, skills, behavioural and social attitudes through practical tasks and its subsequent analysis, including feedback from the facilitator and participants, self-analysis of behaviour, feelings and attitudes. The use of active forms of work in training leads to the inevitable emergence of group dynamics. That is why the success of the training is ensured by both its content (programme) and the ability of the facilitators to work with the group.

The training has the following advantages, such as: first, it is a game-based learning experience, with theory presented in an accessible way; second, the participants work through real-life situations, play significant roles and situations, and expand the boundaries of behaviour; third, the group and the trainer conduct a thorough psychological analysis during the game, which enhances the learning effect. At the same time, the norms and rules of social behaviour, communication style, and various communication skills become the property of the individual and can be transferred to real life.

There are important differences between training and traditional forms of learning. Traditional learning focuses on correct answers and is primarily concerned with the transfer and acquisition of knowledge. Training exercises, on the other hand, focus primarily on exploration and discovery. In contrast to traditional forms of learning, educational activities fully encompass the entire spectrum of personal potential, including the level and range of competences (social, emotional and intellectual), independence, decision-making and interaction. Of course, traditional forms of knowledge transfer are not inherently negative, but in a world of rapid change and constant knowledge obsolescence, traditional forms of learning remain narrowly focused.

It has been established that training is not only a sequence of exercises, theoretical blocks and warm-ups. The interaction of group members with the facilitator and with each other is an important and integral part of group work that cannot be planned in advance. Group processes often make their own adjustments to the training scenario, and therefore one of the important qualities of a facilitator is flexibility and the ability to respond to changes in group dynamics.

Thus, the use of training as an active form of education for future specialists in socio-economic specialities on the formation of conscious parenthood in young people is one of the most effective areas of training.

The knowledge and skills acquired during the training can be successfully transformed by specialists to perform practical tasks, including the use of various group methods of social and psychological assistance in the formation of conscious parenthood among young people.

Participation in the training requires participants to be active, open-minded, willing to do practical exercises, share their experiences, and analyse their mistakes. To make this possible, all participants must feel comfortable and safe during the training. Creating a safe, friendly and comfortable atmosphere in the group is one of the most important tasks of training leaders. This can be achieved through the trainer's personal attitude (qualities such as friendliness, openness, flexibility, ability to reflect the feelings of others, reflection, willingness to share ideas and experiences, etc.), as well as through the observance of group work rules by all the participants.

Usually, the training session lasts from 1.5-3 hours (one or two academic pairs) to several days in a row. From the time point of view, the most successful form of group work is a marathon, i.e. 6-8 hours of training every day for several days. This form involves a long lunch break (at least one hour) and two breaks of 15-20 minutes every 1.5-2 hours. These breaks are considered sufficient to allow participants to recover their energy (Bevs, Hlavnik, 2005²⁸⁷). However, in our case, the work with future specialists in socio-economic specialities during the training sessions has been limited to the duration of an academic pair, i.e. 80-90 minutes.

The basis for ensuring a favourable atmosphere for learning in training groups is the rules that each participant must follow. The main ones are: respect for time, politeness, positivity, expression of opinions, spontaneity, confidentiality and feedback. The main rules of group work include confidentiality, mutual respect, participation, no criticism or judgement, the right to express opinions, punctuality and voluntary participation. These rules should be agreed upon by all group members at the beginning of the training so that everyone can work in a relaxed atmosphere, learn independently in a way that is convenient for everyone and does not interfere with others' ability to gain knowledge, express their opinions openly and without fear, and make the training real. Making the training closer to real life, allowing for spontaneous comments that may not have

²⁸⁷ Бевз, В., Главник, О. (2005). Основні положення щодо проведення тренінгів. Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/school/method/technol/598>

occurred to you before, and ensuring that the information provided will be used only for the benefit of the participants (Bevs, Hlavnik, 2005²⁸⁸).

The main function of etiquette during the training is to create common principles and criteria for assessing the behaviour of a person (group of people) in various contexts, thus creating an opportunity for acceptable, positively evaluated construction of their own actions.

The etiquette allows you to take into account the difference in social status and authority, to show respect, tact, politeness, dignity and goodwill in an acceptable way, and prepares the background and ground for further communication during the training.

The rules of etiquette are primarily rules of safety and general convenience. If we take a closer look at the rules of ethics and etiquette, we will easily discover that they are based on specific means of creating safe and comfortable communication. We need to remember the purpose of communication, to keep to the direction of the training, and not to deviate from the topic.

It is necessary to forbid speaking about something personal to other people during the training. It doesn't matter who said or wrote what about whom, whether such information was obtained on purpose or by accident – it is unethical to share personal information about a person, their actions, or their assessment by others.

It is important to learn to keep silent in situations that provoke disclosure of one's own knowledge about someone, even if the information is not confidential, but merely in the category of «funny», «unexpected» or simply «appropriate», «by the way, to the point». Taking these circumstances into account and using them when establishing psychological contact helps to avoid both substantive and emotional barriers.

The location of the participants in the room can be organised in different ways, but the «classroom» or «school» style should be avoided. It is recommended to arrange chairs in a semicircle. This creates an informal atmosphere, allows everyone to see all participants clearly and emphasises that all participants are on an equal level. This will create an atmosphere of openness, trust, mutual interest and attention.

A training has a certain structure. The typical structure, purpose and objectives of a training together form the basis for creating a training plan.

²⁸⁸ Бевз, В., Главник, О. (2005). Основні положення щодо проведення тренінгів. Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/school/method/technol/598>

This plan can take many forms (tables, checklists, diagrams, etc.), but the key is to create a training plan. Obviously, the training will not always follow this plan, but having it in place, the trainer can stick to the main issues that need to be addressed during the group's work, otherwise it will be impossible to achieve the training objectives. A number of secondary topics may arise during the training, all of which are more or less attractive to the participants. However, they will serve different purposes and may distract participants from the main goal. But the duration of the training is limited by the time limit and by the end of the training, the main topics may not be covered. Therefore, planning in advance is the only way to stick to the selected topics and achieve the desired goals.

During a training, communication between participants has two elements: content and process. The content is the topics (ideas, problems, facts) that are addressed during the training. Process is the way participants interact, the atmosphere they create, the roles they play, and how they influence each other during the training. Professional communication, like any other type of communication, is based on the process of sending and receiving messages. The unit of communication is psychological contact – an act of communication with feedback (Bevs, Hlavnik, 2005²⁸⁹).

During the training, communication is aimed at convincing the other person of one's own opinion and encouraging cooperation.

Persuasiveness is determined by the following factors:

- psychological factors, the atmosphere of the training (conversation) itself, which can be favourable or unfavourable, friendly or unfriendly;
- culture of language.

The culture of language communication is primarily related to language proficiency.

Any natural language has a complex structure, which includes

- literary language, which expresses the general (ideal) language norm;
- colloquialisms (and dialects);
- professional vocabulary;
- profanity;
- at the junction of non-literary forms – colloquialisms, historical dialects, uncensored «dialect» and professional language variants – there is a specific linguistic phenomenon such as slang (argot).

²⁸⁹ Бевз, В., Главник, О. (2005). Основні положення щодо проведення тренінгів. Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/school/method/technol/598>

The language culture in communication is expressed in the assessment of the interlocutor's level of thinking and in addressing him/her in a language he/she understands (language form). During the training, you need to use simple, clear and precise words, and correctly formulate your thoughts. It is not for nothing that there is an idiomatic expression «cutting to the ears». The most annoying thing is incorrectly placed accents.

Communication in which one person entrusts another with his or her thoughts about important events and feelings, revealing certain intimate aspects of his or her inner world, is qualified as confidential. It is determined by the significance of the material that the interlocutor reveals about himself or herself and the degree of trust in the partner. Confidential communication is impossible without establishing psychological contact.

The signs of confidential communication are the strength (duration) of psychological contact, the absence of formal psychological influence of partners on each other and the tightness of control in its process; the partners' confidence that the confidential information will not be used to harm each other; willingness to share something purely personal (confidential) with a partner without fear of the consequences of such a step; mutual sincerity of partners.

Many of the above mentioned features of the trainings are relevant for the professional training of future specialists in socio-economic specialities to form conscious parenting in young people, especially within the system of continuing education. In particular, from the point of view of solving the tasks of professional education, the aspects of acquiring new, relevant knowledge, skills and abilities on new methods of forming conscious parenthood in young people are relevant. At the same time, the emergence of new «input data» requires future specialists in socio-economic specialities to change the algorithms of thinking and actions both in general and in specific situations.

This form of training is the most adequate for teaching future specialists in socio-economic specialities to form conscious parenting among young people in the context of distance services, as it is initially focused on acquiring not only knowledge but also skills. The methodology itself, based on interactive communication, business games, discussions, and audience involvement in the educational process, ensures the most effective learning of the material. To increase the motivation of the audience, technical and methodological teaching methods used in social and psychological and other trainings can be used.

The choice of distance training as a form of education is especially appropriate in situations where it is necessary to “quickly” train large contingents of future specialists in socio-economic specialties on specific issues related to the formation of conscious parenthood among young people within a short period of time. In addition, trainings allow for the process of acquiring knowledge and skills not only in the problematic field of parenting, but also in other related fields, such as economics, law and medicine.

In other words, trainings can successfully complement the main educational forms of education as a form of transferring experience in solving specific problems of conscious parenthood among young people. Obviously, the form of training should be contrasted with the tried and tested forms of education, in particular lectures and seminars, using them as methodological elements.

Therefore, trainings may contain theoretical elements, such as an overview of regulatory documents and methodological materials in the form of video lectures with slide presentations. The lecture should be held at the beginning of the training on the principle of reasonable sufficiency and should be an introduction to the practical part, it should «arm» the participants with the initial material for discussion.

In addition to demonstrating different methods of forming conscious parenting in young people, it is necessary to analyse possible mistakes in their implementation, which allows to emphasise important details that may pass by the attention of future specialists in socio-economic specialties. This should also be done in a bright and memorable way, if possible, in the form of video clips, demonstrations, including those conducted with the participation of the students themselves, which helps to consolidate skills.

Both the theoretical and practical parts involve an interactive component – answers to questions that arose during the training, repetition of actions (techniques) demonstrated in the practical part under the control of a tutor and further analysis of the mistakes that were made.

An important part of trainings is the control part. It may include testing that can be conducted at the beginning and end of the training (to assess the dynamics of knowledge), evaluation of participants’ actions in proposed situations, and a final interview with them.

The training widely uses methods aimed at stimulating the interaction of participants. All of them are grouped under the name of «interactive techniques» (inter is a prefix meaning being between something or

someone; *actus* is Latin for «to set in motion») and ensure interaction and personal activity of participants during the dynamic educational process. That is, interactive means interaction that takes place between objects: external (between individuals) and/or internal (activity that takes place inside a person) and that leads to changes in views, thoughts, behaviour, etc. (Bevs, Hlavnik, 2005²⁹⁰).

The brainstorming technique is often used in trainings, both with all participants and in small groups. The goal is to generate as many ideas as possible on a given topic. «Brainstorming» takes place in two stages: first, the development of ideas, and second, their evaluation. Usually, a large whiteboard or flipchart is used, and one of the participants (or a trainer's assistant) writes down ideas for everyone to see. This serves as a suggestion and helps to select the best ideas for the second phase – evaluation. (Bevs, Hlavnik, 2005²⁹¹).

After the brainstorming session, it may be useful to bring the participants back into small groups for further discussion and evaluation. For an effective brainstorming session, it is also useful to distinguish between two types of ideas proposed by participants: those that are most likely to be implemented and those that are least likely to be implemented. This distinction can be used productively to start a discussion and evaluate ideas. Using the answers that are least likely to be implemented can encourage participants to look at the problem from different perspectives, think outside the box and consider their own ideas.

Another way to encourage idea generation is to write a series of different but related questions on a flipchart (or poster board) and post them on the walls of the room. Participants then go around the room and write down their ideas.

During the training, it should be emphasised that role-play is an effective training method, but that it needs to be well thought out and organised to be effective. Role play can be used to gain experience in using certain skills in a game situation; complete a game task and analyse alternative ways or ideas to improve the situation; practice certain behaviours in a safe environment before applying them in a real situation; gain confidence in one's abilities through practical behaviour and rehearsal of specific events; gain confidence in one's abilities; reinforce what has

²⁹⁰ Бевз, В., Главник, О. (2005). Основні положення щодо проведення тренінгів. Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/school/method/technol/598>

²⁹¹ Бевз, В., Главник, О. (2005). Основні положення щодо проведення тренінгів. Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/school/method/technol/598>

been learned through feedback; add an element of fun to the learning process.

Thus, role-playing games, like many other games and training exercises, are an interactive learning method. Interactive learning uses different types of activities of the training participants: physical activity (physical exercises), social activity (activities in the social environment – communication, interaction and mutual recognition) and meaningful activity related to the topic of the training, i.e. the development of conscious parenting in young people. Game exercises allow participants to respond to game and physical challenges. For example, the usage of unrelated physical exercises can serve as a warm-up or as a means of mobilising the group.

All the advantages of the role-playing method are inherent in the very nature of the game, and all the dangers are associated with the inappropriateness of using a particular game in a particular learning situation (wrong choice of method) or with the abuse of the chosen game. In other words, the dangers of interactive games can only be associated with the incompetence of the trainer. In order to successfully perform his/her job, a trainer must have his/her own «training portfolio», be familiar with various training exercises and methods, and be able to conduct training in accordance with the requirements and rules.

We consider situational learning as a promising method for future specialists in socioeconomic specialities to form responsible parenthood in young people in the context of analysing specific and critical situations (case method). A specific situation is a real-life situation presented to the group for analysis. They can be drawn from the experience of the trainer, colleagues, literature, and participants' stories. Trainers can also tell real stories that have happened in their own lives. This method can be used to analyse real life situations, identify the main problems in these situations and develop ideas on possible solutions to these situations. It should be noted, however, that the use of the case study method requires considerable preparation on the part of the trainer, the more complex the situation to be analysed.

The critical incident analysis is a method of analysing a single event in detail to understand the experience, draw conclusions and plan actions that can create positive change in the future. For this type of analysis, participants should have some basic knowledge of developing mindful parenting in young people so that they can easily provide examples and

ideas during the exercise. Topics for discussion can be suggested by the trainer or the group during the brainstorming session.

Summarising the mentioned above, we would like to note that training and situational learning as a type of activity aimed at acquiring knowledge, skills and abilities, correction and formation of abilities and attitudes necessary for successful professional activity can be effectively used along with existing forms of professional training of future specialists in socio-economic specialities to form conscious parenthood in young people. Their application is especially relevant in the system of continuing education. The structure of the training includes theoretical, practical, interactive and control parts. The usage of distance educational technologies in the course of training allows us to reach a wide audience of future specialists in socio-economic specialities, which is especially relevant in the distance form of education.

Practical activities to develop the readiness of future specialists in socio-economic specialities to form conscious parenthood in young people

The formative stage of the pedagogical experiment was aimed at introducing a pedagogical system of training future specialists in socio-economic specialities to form conscious parenthood in young people into the educational process. An educational process was organised to expand the content of professional training by supplementing traditional fundamental training disciplines with theoretical and practical material of professional orientation, as well as elective courses. This made it possible, in addition to theoretical knowledge, to model the conditions for the formation of conscious parenting in young people in terms of future professional activities in the system of socio-economic specialities that require the use of new technologies.

Taking into account the results of the ascertaining phase, and in accordance with the purpose of the research, we have developed educational and methodological support consisting of a lecture course «Fundamentals of Conscious Parenting», training «Theory and Practice of Forming Conscious Parenting in Youth» and EC «Psychology of Professional Communication», which was recommended to students majoring in 231 Social Work and 053 Psychology for the first (bachelor's) level of higher education as an elective discipline in the fourth year of studies.

Thus, the lecture course «Fundamentals of Conscious Parenting», which aims to theoretically prepare future specialists in socio-economic specialities for the formation of conscious parenting, has become the basis for improving and expanding such EC for applicants for specialities 231 Social Work and 053 Psychology for the first (bachelor's) level of higher education as: «Age and Pedagogical Psychology», «Age Psychology», «Social Demography and Ethnography», «Medical and Social Principles of Health», «Fundamentals of Psychological Self-Help», «Fundamentals of Social and Psychological Training», «Fundamentals of Psychological Counselling», «Psychology of Deviant Behaviour», «Psychology of Family Relations», «Perinatal Psychology».

The objectives of this course are:

- studying the phenomenon of parenting in psychological and pedagogical literature;
- promoting the formation of the personal position «I am a future father»;
- developing the ability to model a strategy of parental behaviour.

As a result of studying the lectures of the course «Fundamentals of Conscious Parenting», future specialists in socio-economic specialities should know

- the history of the formation and development of parenting;
 - diversity (variability) of approaches to defining the concept of «parenthood»;
 - legal documents regulating marriage and family relations and protection of the interests and rights of children in Ukraine;
 - content of parental competence;
- be able to:
- carry out a comparative analysis of different approaches to defining the concept of «parenthood»;
 - study, analyse, compare and summarise the main characteristics of parenting;
 - model options for parental behaviour in specific situations;
 - use professional knowledge when performing creative tasks;
 - be able to characterise the personal qualities of a parent in the process of solving pedagogical situations.

So, taking into account that the organisational unit of the proposed model of the pedagogical system of professional training of future specialists in socio-economic specialties for the formation of conscious

parenting in young people on a continuous basis has been represented by a set of initial (1st year), nominal (2nd year), project-oriented (3rd year) and scientific and practical (4th year) stages, we would like to reveal in more detail the distribution of the lecture material of the proposed course in the context of the above-mentioned ECs.

In the first year of study, the EC «Age and Pedagogical Psychology» (for the speciality 231 Social Work) and EC «Age Psychology» (for the speciality 053 Psychology) have been improved. The content of these disciplines included such lectures as «Formation of Life Plans and Professional Interests in Adolescence» and «Psychological Foundations of Education and Upbringing in Different Age Periods». At the second year of study, lectures on this course were continued to be introduced into the educational process of future specialists in socio-economic specialities. To the already identified ECs («Age and Pedagogical Psychology» and «Age Psychology»), material on such topics as «Family Development. Family scenarios», «Family education and its impact on child development», «Theories of family systems». The purpose of this was to reveal the theoretical and practical problems of age psychology and the peculiarities of mental development of the individual at different age stages in the formation of conscious parenthood in young people and the development of the ability to self-education and continuing professional development.

The second year students also had the opportunity to review the material presented in the course «Social Demography and Ethnography». This educational component included such lectures as «Fertility and Reproductive Behaviour», «Marriage and Divorce», «Modern Demographic Policy in Ukraine and Prospects for Major Demographic Processes», which aimed to form a set of knowledge on current demographic issues and peculiarities of ethnographic development of Ukraine, to acquire skills in identifying patterns of population reproduction and peculiarities of demographic processes that could be useful in the future.

We have chosen the disciplines «Medical and Social Principles of Health», «Fundamentals of Psychological Self-Help» and «Fundamentals of Social and Psychological Training» to continue the professional training of future specialists in socio-economic specialities to form conscious parenting in young people at the third year of study. Thus, the lectures «Influence of various factors on human health», «Health of children and adolescents», «Lifestyle and health» have been introduced into the EC «Medical and

social principles of health» for mastering by future specialists in socio-economic specialities of modern theoretical provisions and practical programmes in the field of valeology, social medicine and hygiene, socio-hygienic problems of health disorders of young people that may interfere with the work on the formation of conscious parenting. Regarding the EC «Fundamentals of Psychological Self-Help», information has been added to the material to ensure mastering the complex of knowledge and its practical application on the patterns of influence of professional activity on the personality of future specialists in socio-economic specialties, determining the main components of personal and professional interaction and features of prevention and correction of negative consequences of interaction based on solving professional and personally significant problems, taking into account the resources of the individual and group during the work on the formation of EC «Fundamentals of Socio-Psychological Training» improved materials for mastering the methodology and technology of socio-psychological training as a way to form conscious parenthood in young people based on group forms of psychological work.

At the final, fourth, year of study at the first (bachelor's) level of higher education, we have organised the improvement of the following academic subjects: Psychology of Deviant Behaviour, Fundamentals of Psychological Counselling, Psychology of Family Relations and Perinatal Psychology. Thus, during the study of the EC «Psychology of Deviant Behaviour», future specialists in socio-economic specialties were formed with knowledge of the essence, features, forms and causes of deviant behaviour through such lectures as «The Concept of Deviant Parenting in Psychology», «The Concept and Forms of Deviant Motherhood», «Psychological Features of Deviant Fatherhood», «Factors Influencing the Formation of Parenthood».

The EC «Fundamentals of Psychological Counselling» has been aimed at ensuring the professional competence of future specialists in socio-economic specialties in the preparation and qualified conduct of psychological counselling based on theoretical principles, organisation of counselling and its specifics in the formation of conscious parenting in young people.

The study of the EC «Psychology of Family Relations» has been aimed at forming an adequate understanding of the subject and tasks of psychology of family relations at the present stage, its main directions and possibilities of practical use in the process of working with families as a system that may consist of such subsystems as marital, child, parent-child,

and gender; the ability to conduct a multi-level analysis of the family and its problems, to assess the effectiveness of family therapy in the process and after its completion.

Finally, the EC «Perinatal Psychology» has been aimed at familiarising future specialists in socio-economic specialities with the basic concepts and patterns of perinatal psychology, psychological features of pregnancy, childbirth and development of a child under the age of one year; determination of the effectiveness of psychoprophylactic and psychotherapeutic work with pregnant women, parents, families; acquaintance of applicants with the methods of work of psychotherapists, perinatal psychologists and general psychologists with pregnant women and their families.

Practical classes on these topics have been implemented through the usage of interactive teaching methods and techniques consisting of three interrelated stages: challenge, comprehension, and reflection.

To improve the theoretical knowledge of future specialists in socio-economic specialities, we have developed educational and research tasks for each topic for in-depth study of the topic. For example, in the EC «Psychology of Family Relations» for the topic «Methods of Family Education and Specifics of Their Application by Parents» the tasks were:

1. Using the methodological developments published in the pedagogical literature, develop memos for parents with advice on the use of methods of encouragement and punishment in the family.

2. Based on the lecture materials and educational literature, conduct a comparative analysis of different methods of education.

3. Fill in the table examples of different forms of family education methods.

4. Write an essay on the topic «The Method of Family Education».

The individual work of future specialists in socio-economic specialities has consisted of working with literature, preparing reports on the results of individual research, writing abstracts.

Such an approach to the construction of the content of classes made it possible to activate the motives of educational and cognitive activity of future specialists in socio-economic specialties, rationally used the independent work of applicants, increased interest and created conditions for the development of the subjective position of students on the problem under study, ensured effective mastering of the material.

Regarding to the EC «Psychology of Professional Communication», which has been recommended to applicants for specialities 231 Social Work and 053 Psychology for the first (bachelor's) level of higher education as an elective discipline in the fourth year, within the framework of our educational and methodological support, there is no doubt that the ability of future specialists in socio-economic specialities to communicate is central to their performance of almost all professional tasks – from counselling young people on how to form conscious parenting to research and communication with colleagues at conferences. The style and format of communication can vary significantly, depending on the conditions and tasks, but the professionalism of future specialists in socio-economic specialties is to preserve the content of communication in each case, to achieve more than is provided by the form of communication and even a specific situation. No matter what the problematic issue is, the mission of future specialists in socio-economic specialties is to help a person (or a couple, family) to see the resources and greater opportunities that can be achieved through personal and communicative development simultaneously with solving actual problems.

Future specialists in socio-economic specialties are expected to be efficient, able to resolve conflicts, find a constructive way out of difficult communication situations in the process of forming conscious parenting in young people, and manage their mental state and the process of such communication. These expectations are not accidental – a professional specialist in socio-economic specialties should be able to do all this. A person who has chosen the «path of future specialists in socio-economic specialties» chooses continuous development, the desire for self-improvement, and therefore is ready for changes, transformations, is not afraid to lose the image of the self, the habits that have provided him/her with the level of well-being that he/she already has as a professional.

Due to a more developed reflexive position and attention to the true content (meaning) of communication, future specialists in socio-economic specialties have the opportunity to take a more active social position, showing more successful strategies of interpersonal relations, demonstrating typical mistakes and complexes of people, helping people to get out of the state of «sleeping consciousness» during the formation of conscious parenting in young people.

Professional communication is communication in which future specialists in socio-economic specialties have an awareness of the limitations

of people's reasonableness, the extent to which they are influenced by emotions and stereotypes. Professional communication in the formation of conscious parenthood in young people can be seen as the art of delicate, precise, filigree, living knowledge of oneself and the partner by joining (reincarnation), leading and managing for positive transformations. All this sometimes creates very difficult conditions for future specialists in socio-economic specialties to implement the tasks of forming conscious parenthood in young people. Often, the interviewee seems to oppose himself or herself, expressing distrust of the future specialists in socio-economic specialties or what the specialist proposes to do, and at the same time, most people consider themselves «psychologists» who are able to understand and be aware of themselves and their own lives in general. Maintaining a positive attitude in such difficult conditions is also part of the professional communication of future specialists in socio-economic specialties, part of their art.

Each type of activity involves specific features of professional communication. Future specialists in socio-economic specialties, when forming conscious parenthood in young people, are guided by different principles in their communication than specialists in other specialties and industries, and they also have different goals from those of other professionals in their field of activity. Thus, professional communication always has a certain particularity depending on the type of profession and the type of activity performed, and at the same time, the general structure.

Thus, while studying the EC «Psychology of Professional Communication», applicants have considered professional communication as communication, interaction and have outlined the principles of work of future specialists in socio-economic specialties, according to which their professional communication is formed in the formation of conscious parenthood in young people. The specifics of professional communication, as well as official communication, have been studied separately for future specialists in socio-economic specialties, and approaches to the concept of "communicative competence" have been traced, defining it (based on the analysis of professional literature) as the basis of professional communication of future specialists in socio-economic specialties. The problem of language as the main source of influences and the receipt/perception and transmission of information in the process of professional communication in the formation of conscious parenthood in young people has also been studied.

The main purpose of the developed programme is to introduce pedagogical conditions for the development of professional training of future specialists in socio-economic specialities for the formation of conscious parenthood in young people.

The goals of the author's training programme «Theory and Practice of Forming Conscious Parenthood in Youth» are to increase the competence of training participants in the field of parenting; to develop components of the integral psychological structure of readiness for parenting.

In the course of the training, developing the motivational component, the following has been done: the unity of the axiological field (the connection of the values of the individual) of the family was formed; work has been done on the unconditional acceptance of significant people; life scenarios and work with personal meanings and values have been realised; training on psychological support has been conducted; the advantages of a personal partnership position in communication, in particular in the family, have been shown; feedback from the group members on their vision of themselves as a parent has been received; competence in dealing with difficult interpersonal situations has been increased; a sense of self-worth has been developed; motivation for personal change and the desire for self-development has been formed; principles of a positive self-concept have been formed.

During the development of the cognitive component, the training exercises of future specialists in socio-economic specialities helped to the content of the concept of «parenting» has been realised; the concept of «parental role» has been clarified and expanded; future specialists in socio-economic specialities have realised their internal prohibitions and problem areas in the field of parenting; training with the analysis of situations of child-parent interaction has been conducted; the participants of the training have realised the influence of the parental family on the nature of interaction between members of their own family; training in reflection skills has been conducted; ways of behaviour inherent in the states of «I-Child», «I-Parent», «I-Adult» (according to E. Berne).

The development of the activity component has been improved by teaching empathic listening, developing empathy; developing a culture of expression; learning to control emotions; increasing the level of awareness and control of non-verbal aspects of behaviour; forming effective attitudes of inner freedom and confidence; developing an individual style of response in a stressful situation of interpersonal interaction.

On the basis of social services, several practical classes have been held with students on the formation of conscious parenting among young people. As mentioned above, these classes have been conducted by leading experts in socio-economic specialities by prior arrangement. The greatest value of such workshops is the opportunity to get acquainted with practical experience in the social sphere on specific examples and in real conditions of future professional activity.

In addition to attending the scheduled practical classes, students had the opportunity to observe the work of experienced specialists in sociconomics specialities in social services on an individual schedule, and under their guidance, to take the necessary measures in each case to form conscious parenting among young people. Several students have been assigned to one specialist in socionomic specialities, which has helped to establish close relationships between them and provide individual assistance.

It should be noted that the management of social services and specialists in socionomic specialties (social workers) were quite positive about such cooperation with the departments that provide professional training for future specialists in socionomic specialties, because together with teachers they realised that only in conditions of direct work with young people and under the guidance of a «specialist», applicants have the opportunity to develop and improve their knowledge, skills, professionally significant qualities for the formation of conscious parenting. In addition, specialists in socio-economic specialties saw the applicants as their successors and treated them as future colleagues. In this regard, it should be added that due to such cooperation, some applicants decided to continue their employment in these social services.

Also, the programme of industrial practice of future specialists in socionomic specialties has introduced tasks for professional training for the formation of conscious parenthood in young people, because during the practical training period the process of forming professional skills is especially intensive, since it is conducted in conditions as close as possible to future professional activities, and, in fact, is the organisation of independent practical activities aimed at solving specific professional problems.

The purpose of the practical training was to improve the level of professional training of future specialists in socionomic specialties by studying modern forms of work organisation in the field of their future

profession, acquiring skills and abilities to work in specific areas of assistance, and increasing the level of competence in the field of conscious parenting among young people.

The practice helps to understand better the peculiarities and the content of the work of future specialists in socio-economic specialities in the formation of conscious parenthood in young people, and contributes to the formation of a realistic approach to future professional activities.

The industrial practice of future specialists in socio-economic specialities is part of the educational process, but in a production environment. Therefore, it is very important to combine the practical activities of students during the internship with training sessions, which are held in the form of lectures and discussions on specific production problems. For this purpose, while planning the working time of future specialists in socio-economic specialities during the practice, it is necessary to conduct lectures (or excursions) at the end of the working week, allowing the applicant to independently complete the practice programme in the first days of the week.

To complete the practice programmes of future specialists in socio-economic specialities, it is necessary to complete general and individual practice tasks. An exemplary list of individual tasks for future specialists in socio-economic specialities in the formation of conscious parenthood in young people:

1) Analyse the psychological and pedagogical methods and forms of work used in the practice of the institution / service – the basis of practice for the formation of conscious parenthood in young people.

2) Identify the psychological characteristics of the clients of the institution – the basis of practice. Analyse which psychological theories should be used to increase the effectiveness of activities to form conscious parenthood in young people; provide appropriate forms of work.

3) Conduct a psychological diagnosis of the temperament, characterological and personal characteristics of clients of the institution / service in the formation of conscious parenthood in him/her.

4) Organise a study of the peculiarities of psychological adaptation of students of different ages, taking into account family relationships.

5) Analyse the possibility of using social and psychological training in the organisation where the internship takes place to form conscious parenthood in young people.

6) Develop an abstract of an educational lecture for parents of preschool, school or out-of-school institutions upon their request.

7) Develop an abstract of an educational lecture for teenagers and high school students upon the request.

8) Develop an educational poster on the topic: «anxious child», «aggressive child», «shy child», etc. upon request of the institution/service).

The final stage of the practical training is the summing up of the results, which were conducted at the department after the students returned from the practice with the participation of the supervisors of the practice from the department. The results of the practice were analysed in general and by individual bases, the quality of individual tasks during the practice period (especially of a problematic nature) was determined, the shortcomings and positive aspects of the practice were identified, and the opinions of future specialists in sociology and teachers on the course of the practice were exchanged. The positive assessment of the internship revealed the ability of future specialists in socio-economic specialties to apply and creatively use theoretical knowledge related to the peculiarities of the formation of conscious parenthood in young people; demonstrated activity and initiative in performing tasks and interacting with the management, staff and visitors of the institution in solving problematic issues.

The specifics of the professional activity of future specialists in socio-economic specialties determine the thorough practical training of bachelors, which takes place both during the mastery of professional training disciplines and within the framework of undergraduate practice. Undergraduate practice is compulsory for every student of higher education.

The pre-diploma practice has been conducted separately from the classroom learning process and provided for the independent work of future specialists in socio-economic specialties in socio-economic organisations, performing various professional tasks, collecting empirical material for writing a qualification work, etc. During the period of pre-diploma practice, the process of forming and consolidating professional skills was more intensive due to the conditions that were as close as possible to future professional activities, as well as the active involvement of trainees in the work of the institution – the base of pre-diploma practice as assistants to specialists in socio-economic specialties in the work on the formation of conscious parenthood in young people.

The peculiarity of the pre-diploma practice of applicants for the first (bachelor's) level of higher education in the specialty 231 Social Work and 053 Psychology was a targeted, in-depth research in practice of the problems of providing assistance, topical issues of modern socio-economic practice, the use of classical and innovative methods of counselling and psychocorrection, methods of psychological diagnosis, aspects of social management, etc. in the context of the formation of conscious parenthood in young people.

The choice of a particular institution as a base of practice is made by the higher education applicant individually, in accordance with the research problem chosen within the qualification work.

The practice was considered to be credited when all the tasks of the undergraduate practice were completed in full, the applicant's ability to apply and creatively use the acquired theoretical knowledge related, in particular, to the implementation of research or applied activities in the work on the formation of conscious parenthood in young people was revealed. Activity and initiative in the implementation of planned tasks and interaction with the management, staff and visitors of the institution were demonstrated.

Conclusions. Thus, we can state that the values of responsible parenthood in young people are formed gradually, and this process of formation can be divided into two successive stages – the stage of potential parenthood and parenthood itself. It has been found that moral and psychological readiness for marriage and parenthood means that a person perceives a whole range of requirements, responsibilities, social standards of behaviour that regulate family life.

In the course of the analysis, a system of socio-pedagogical factors influencing parenting strategies that should be taken into account when forming conscious parenthood in young people (paternal family, family policy, mass media) is allocated.

On the basis of generalisation of scientific approaches, it has been determined that professional readiness is a complex psychological and personal formation that covers a system of integrative qualities, knowledge and skills that ensure successful implementation of future professional activities; it is the result of professional training of future specialists, their personal formation and self-development, motivation and attitude to professional activities and a prerequisite for the effectiveness of such activities.

The essence of training and situational learning as a promising form of professional training of future specialists in socioeconomic specialities for the formation of conscious parenthood in young people has been revealed. The structure is presented, important differences between training and traditional forms of education are substantiated. It has been found that the training methodology is mainly based on interactive communication, business games, discussions, involves active involvement of students in the educational process and ensures the most effective learning of the material. The advantages of the training include: learning in a game form, theory in an accessible form; real-life situations are worked out, significant roles and situations are played out, and the boundaries of behaviour are expanded; participants are given the opportunity to conduct a thorough psychological analysis on their own, which enhances the learning effect. In order to increase the motivation of students, it is planned to actively use technical and methodological teaching methods. Significant prospects of situational learning in the context of analysing specific and critical situations (case method) have been proved.

We believe that the theoretical knowledge and practical skills acquired by students during trainings and situational learning will be successfully transformed into independent activities in the course of practical tasks. Students will master group methods of providing social and psychological assistance in the formation of conscious parenthood in young people.

2.2. До питання маркетинг послуг в організаціях соціальної сфери

**Визначення маркетингу,
його основних напрямів,
видів та місця у
соціальній сфері**

Основним завданням внутрішньої політики соціально-орієнтованих країн світу є вирішення соціальних проблем і підвищення добробуту населення. Наша держава також взяла на себе важливе зобов'язання, яке полягає в необхідності забезпечення високого рівня та якості життєдіяльності свого населення. Важливість розв'язання в Україні проблем соціального характеру актуалізують наразі питання впровадження маркетингу в діяльність організацій соціальної сфери суспільства, його місця, ролі та впливу на їхнє функціонування у напрямку забезпечення соціального розвитку країни.

Передовсім варто зауважити, що власне термін «маркетинг» походить з економічної науки, де він з'явився у галузі прикладної економіки. Як зазначають Р. Олексенко з авторами, поняття маркетингу спочатку був тісно пов'язаний з такими базовими економічними категоріями економіки, як «обмін», «максимізація прибутку», «корисність», «раціональність» та ін.

Ретроспективний аналіз розвитку поняття маркетингу демонструє нам, що спочатку ця діяльність повністю зводилася до епізодичного управління окремими виробничими підприємствами і збуту товарів у змінних ринкових умовах. Згодом до проблемного поля маркетингової діяльності приєдналися питання щодо прогнозування і планування витрат на виробництво товарів, регулювання обсягів й продажів та інші суто комерційні проблеми.

І тільки у 1970-х роках в економічній науці виникла управлінська стратегія, яка дозволяла, орієнтуючись на споживацький ринок, управляти виробництвом товарів та їхнім збутом. Таким чином, відбулося перетворення маркетингу на комплексний метод вирішення комерційних проблем в довгостроковій перспективі²⁹².

За словами В. Шевчука, протягом наступного десятиліття поняття маркетингу сприймалося науковою спільнотою виключно як науковий погляд на здійснення підприємницької діяльності. Проте, у 1980-х роках багатьом дослідникам стало зрозуміло, що маркетинг завдяки своєму універсальному принципу, сутність якого полягала в націленості на задоволення потреб населення, можна успішно використовувати в інших сферах, зокрема і в соціальній²⁹³.

І сьогодні вже неможливо уявити діяльність будь-якого підприємства або організації, які б розвивалися без застосування у своїй діяльності маркетингових принципів, інструментів, концепцій. Саме маркетинг дозволяє сучасним організаціям, фірмам та підприємствам різних сфер господарювання пристосовуватися до ринкових умов.

Розглянемо зміст поняття «маркетинг», що, на думку більшості авторів, є доволі складною, неординарною та динамічною науковою

²⁹² Олексенко, Р.І., Краскова, І.О., та Поліщук, М.М. (2011). Функції та роль маркетингу в сучасних умовах господарювання. *Ефективна економіка: електронний журнал* / Дніпровський державний аграрно-економічний університет, №11. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=777>

²⁹³ Шевчук, В.В. (2015). Специфіка застосування соціального маркетингу в діяльності підприємств комунального сектору. *Ефективна економіка: електронний журнал*, №4. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4003>

категорією. Наразі дослідниця А. Приходько здійснює спробу схарактеризувати маркетинг, наводячи різні тлумачення означеної дефініції.

Зокрема, у своїй роботі вона подає трактування різних авторів, які розглядають досліджуване поняття наступним чином:

– за Ф. Котлером, маркетинг є різновидом людської діяльності, який полягає в обміні і спрямований на задоволення людських потреб;

– за Дж. Р. Евансом і Б. Берманом, маркетинг розглядається як прогнозування, управління і задоволення попиту на товари чи послуги;

– за А. Панкрухіним, маркетинг трактується вже як «ринкова філософія, стратегія і тактика мислення», а також активна діяльність усіх суб'єктів ринкових відносин (зокрема, виробників, посередників, постачальників, практичних економістів, споживачів та інших);

– за В. Соловйовим, поняття маркетингу тлумачиться як «системний підхід до управлінської діяльності з чітко поставленою метою, ретельно розробленою системою заходів щодо досягнення цієї мети і відповідним організаційно-технічним, комерційним і фінансовим механізмам для її здійснення»²⁹⁴.

Проте, в контексті нашого дослідження нам більше імпонує визначення поняття «маркетинг», яке використовують у своїй роботі колектив авторів Р. Олексенко, І. Краскова, М. Поліщук та ін. Зокрема, вони визначають маркетинг як діяльність, спрямовану на досягнення цілей підприємств, установ та організацій шляхом формування попиту і максимального задоволення потреб споживачів²⁹⁵.

Отже, за головну особливість сучасного маркетингу науковці виділяють орієнтацію на потреби. Тобто його метою є не продаж товару або послуги будь-яким способом, а задоволення потреб клієнтів.

Зазначена дослідниками спрямованість маркетингу на споживача зумовлює таку ж саму поведінку на ринку. Йдеться про функції

²⁹⁴ Приходько, А.Ф. (2014). Маркетинг соціальних послуг. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка. С. 173–178.

²⁹⁵ Олексенко, Р. І., Краскова, І. О., Поліщук, М. М. (2011). Функції та роль маркетингу в сучасних умовах господарювання. *Ефективна економіка: електронний журнал / Дніпровський державний аграрно-економічний університет*, №11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=777>

маркетингової діяльності, які виступають складовими маркетингової системи і засобами її реалізації.

Вивчення відповідної літератури показує, що автори виділяють чотири блоки комплексних функцій маркетингової діяльності:

1) аналітична функція (полягає у проведенні маркетингових досліджень як передумови у прийнятті обґрунтованих маркетингових рішень в ситуаціях ринкової невизначеності і підвищеного комерційного ризику);

2) виробнича функція (призначена для розробки і підтримки виробництва нових товарів / послуг і вдосконалення наявних);

3) функція збуту (спрямована на створення ефективної мережі збуту товарів / послуг та отримання від цього максимальної вигоди, а також створення конкурентоспроможності підприємства);

4) функція управління (здійснення планування, організації і контролю з в рамках цілеспрямованого і систематичного впливу на маркетингову діяльність задля виконання маркетингових цілей підприємства).

Дослідниця С. Фірсова зазначає, що зміни, які відбулися в економічній сфері у другій половині ХХ століття, детермінували появу інноваційної маркетингової практики. Автори відзначають про появу взаємозв'язку між соціальною та економічною сферами, що спонукало своєю чергою необхідність включення у маркетингову діяльність підприємств таких серйозних соціальних завдань, як захист навколишнього середовища, гуманізація умов праці та підготовка / перепідготовка персоналу, вироблення якісних виробів та ін. Крім того, маркетингова діяльність підприємства, керівництво якої дбають про суспільний добробут, все частіше спрямовувалася на вироблення товарів / послуг, які окрім задоволення попиту не завдають шкоди здоров'ю споживачів²⁹⁶.

Отже, можемо припустити, що відбулася своєрідна еволюція класичної маркетингової діяльності, що призвела до виникнення її новітньої концепції, який отримав назву «соціальний маркетинг».

Аналіз наукової літератури дозволяє нам стверджувати, що вперше термін «соціальний маркетинг» був використаний у 1971 р. одним з авторитетних теоретиків Філіпом Котлером. У розумінні автора, соціальний маркетинг тлумачився як використання принципів

²⁹⁶ Фірсова, С. (2011). Соціальна відповідальність бізнесу в Україні: маркетинговий аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Економіка. №121/122. С. 73–76.

економічного маркетингу для вирішення соціальних проблем та втілення соціальних ідей. Отже, початок 1970-х рр. характеризується вплітанням соціальних завдань у сферу підприємницької діяльності.

Подальше вивчення трактування поняття «соціальний маркетинг» свідчить, що воно тлумачиться дослідниками як концепція узгодження інтересів організації, споживачів і всього суспільства. Проте, маємо зауважити, що разом з цим спостерігається деяка термінологічна неузгодженість у розумінні даної категорії різними авторами. Про відсутність єдиного підходу до назви цієї концепції свідчить використання в науковому полі таких її різновидів, як соціально-етичний або етико-соціальний маркетинг, соціально-орієнтований або соціально-відповідальний маркетинг, суспільний маркетинг тощо.

Однак в цілому, на думку О. Шимка, це не змінює сутності соціального маркетингу. За визначенням автора, соціальний маркетинг – це маркетингова діяльність, яку здійснюють підприємство чи окремі особи, що діють у суспільних інтересах або виступають за будь-яку ідею і не прагнуть отримання прибутків²⁹⁷.

Підтвердження зазначеному знаходимо у роботах Ф. Котлера та Н. Лі. Вони під соціальним маркетингом розуміють засоби, які організація використовує задля підтримки, розроблення і проведення кампаній, націлених на трансформацію поведінки людей, що призведе до «покращення громадського здоров'я та безпеки, захисту довкілля чи суспільного добробуту»²⁹⁸.

Маємо зауважити про відмінність між соціальним і комерційним видами маркетингу, яка полягає в соціальних завданнях або ідеях як специфічному продукті першого. Ці соціальні завдання та ідеї виступають суспільним товаром, які шляхом використання ринкових важелів можуть поширюватися як продукти обміну.

Отже, соціальний маркетинг можна трактувати як нову концепцію соціальної відповідальності економічної сфери перед світовою спільнотою. Відповідно до зазначеного, його метою виступає націленість і спрямованість економічних зусиль на досягнення «соціального ефекту» в сучасному суспільстві. Зокрема, соціальний

²⁹⁷ Шимко, О.В. (2010). Соціальний маркетинг як інструмент соціально-економічного розвитку суспільства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Економіка. Вип. 14. С. 297–304.

²⁹⁸ Котлер, Ф., Лі, Н. (2005). Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства / пер. з англ. С. Яринич. Київ: Стандарт, 302 с.

маркетинг застосовують, щоб змінити поведінку тих верств населення, які відносяться до так званих «груп ризику», або посилити діяльність некомерційних організацій у соціальній сфері.

Таким чином, можемо стверджувати, що соціальний маркетинг суттєво відрізняється від комерційного різновиду завдяки цілеспрямованості першого у напрямі суспільних перетворень шляхом трансформування людської поведінки. Саме в цьому контексті автори зауважують про існування певного перетину між соціальним та економічним різновидами маркетингу, де перший стає складовою як соціально-економічної, так і соціально-етичної відповідальності людства.

Схожу думку висловлює С. Фірсова, яка зауважує, що соціальний маркетинг є глобальним явищем, яке досить давно існує в нашому суспільстві. Авторка наводить приклади використання соціального маркетингу: проведення у 1950-х рр. в Індії кампанії з планування сім'ї; проведення у Швеції в 1970-х рр. антитютюнової соціальної кампанії з метою перетворення країни в націю без курців; а в 1980-х рр. використовувати термін «соціальний маркетинг» почали ВООЗ, Всесвітній банк та світові організації, які здійснювали контроль і профілактику захворювань²⁹⁹.

Інші автори (Д. Акімов та ін.) також виокремлюють ключові ознаки соціального маркетингу, до яких вони відносять:

- орієнтацію на незахищені верстви населення;
- пропаганду соціальних проблем, підвищення уваги до тієї чи іншої соціальної проблеми;
- залучення грошових коштів на вирішення соціальних проблем³⁰⁰.

Варто наголосити і про сучасні виклики (тривала економічна криза, пандемія COVID-19 та карантинні обмеження, військовий конфлікт тощо), які унеможливають значні інвестиції держави у вирішення нагальних соціальних проблем українського суспільства. З огляду на зазначене, актуалізується питання залучення підприємницьких структур до розробки соціальних програм і втілення їх у життя.

²⁹⁹ Фірсова, С. (2011). Соціальна відповідальність бізнесу в Україні: маркетинговий аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Економіка. №121/122. С. 73–76.

³⁰⁰ Акімов, Д. (2009). Соціальний маркетинг: предмет і основні типи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 1. С. 186–203.

У контексті зазначеного варто звертатися до позитивного зарубіжного досвіду, який доводить про можливості соціального маркетингу у вирішенні таких суспільних проблем, як:

- підвищення загального життєвого рівня населення;
- профілактика або подолання таких гострих суспільних проблем, як бідність, наркоманія, алкоголізм, безробіття тощо;
- забезпечення надання державою соціальних гарантій вразливим категоріям населення;
- надання соціальної допомоги вразливим категоріям дітей: безпритульним дітям, дітям-сиротам, дітям з інвалідністю;
- надання соціального захисту громадянам похилого і літнього віку;
- охорона і покращення громадського здоров'я населення;
- запобігання травматизму і смертності серед населення;
- підвищення загального рівня та якості життя людей;
- охорона довкілля і навколишнього природного середовища;
- підвищення і розвиток соціальної активності громадян та ін.

Аналіз застосування соціального маркетингу в переважній більшості випадків свідчить, що їх об'єднує спільна мета, яка полягає у сприянні змін на краще життєдіяльності окремої людини або суспільства в цілому. Наприклад, метою відмови від такої шкідливої звички, як тютюнопаління, є покращення здоров'я самого курця та здоров'я його сім'ї. Крім того, така зміна поведінки людини дозволяє скоротити витрати на сферу охорони здоров'я, що, без сумніву, є вигідним і для держави в цілому.

На покращення глобальної соціальної ситуації в світі направлені також державні програми розвинених країн і зокрема робота некомерційного сектору. Приміром, коли декілька країн об'єднуються і проводять спільні кампанії з вакцинації дітей від небезпечних хвороб (дифтерії, туберкульозу та ін.), соціальні акції з протидії поширенню ВІЛ/СНІДу та наркотиків – усі вони займаються соціальним маркетингом.

Навіть у таких ситуаціях, коли на перший погляд окремий індивід не отримує прямої користі для себе від соціально-орієнтованої акції (наприклад, у випадку, коли людина добровільно погоджується стати донором крові), то соціальний маркетинг робить акцент на моральному аспекті здійснених людиною добрих вчинків.

Подальше вивчення наукової літератури з проблем соціального маркетингу дозволяє виділити напрямки його реалізації. Зокрема О. Шимко виокремлює такі основні напрями соціального маркетингу:

– надання грошових грантів в якості різновиду адресної фінансової допомоги для проведення прикладних наукових досліджень, втілення соціальних ідей та реалізації соціальних програм в освітній, медичній та інших соціальних сферах суспільства;

– залучення соціальних інвестицій в якості фінансової допомоги від комерційних або державних організацій, що надається ними для спільних довгострокових соціальних програм, метою яких може бути підвищення рівня життя окремих соціально вразливих категорій населення, зниження соціальної напруги в певному регіоні та ін.;

– використання прийомів соціально-значимого маркетингу, сутністю якого є передача деякого відсотка від продажу якихось продуктів або послуг на користь фінансової підтримки соціальних ініціатив цього підприємства;

– залучення співробітників компанії або виробництва до участі у корпоративному волонтерстві, що передбачає їхню добровільну і безплатну роботу на благо місцевих громад;

– надання спонсорської чи меценатської допомоги, здійснення благодійних внесків³⁰¹.

Таким чином, можемо підсумувати, що з'явившись спочатку як суто економічна категорія, сьогодні маркетинг проник у різноманітні сфери життєдіяльності сучасного суспільства, в якому соціальна гармонія виявляється ключовим пріоритетом. Завдяки своїй першочерговій націленості на задоволення потреб населення маркетинг можна успішно використовувати не тільки в економічній та комерційній сферах, а й зокрема втілювати його в соціальну сферу суспільства.

Різновидом класичного маркетингу став соціальний маркетинг, сутність якого полягає у здійсненні маркетингової діяльності організаціями чи окремими особами, що діють у суспільних інтересах або виступають за будь-яку соціальну ідею і не прагнуть отримання прибутків. Концептуальні основи сучасного соціального маркетингу виглядають принципово інноваційним маркетинговим інструментом,

³⁰¹ Шимко, О.В. (2010). Соціальний маркетинг як інструмент соціально-економічного розвитку суспільства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Економіка. Вип. 14. С. 297–304.

який успішно застосовується для просування соціально значущих ідей, регулювання соціальних процесів і трансформацій у демократичному суспільстві, яке функціонує за ринковими законами.

Перехід економіки України до ринкових принципів господарювання детермінував розвиток сфери послуг, яка в умовах структурної перебудови економіки порівняно з іншими секторами нарощує обсяги свого виробництва. Автори пояснюють це тим, що переважна більшість послуг, котрі раніше надавалися населенню або безкоштовно, або за символічну плату (оскільки фінансувалися з бюджету), стали на сучасному етапі платними. До таких послуг маємо віднести послуги у таких секторах соціальної сфери, як освіта, сфера хорони здоров'я, а також сери надання спортивних послуг, а також послуг радіо і телебачення тощо³⁰².

Аналіз наукової літератури свідчить, що дана категорія притаманна передовсім економічній науці. Крім того, маємо відзначити, що серед науковців немає єдиної думки стосовно визначення терміну «послуга». У найзагальнішому вигляді, послугою (англомовний термін – *service*) називають будь-яку діяльність, яку одна сторона (індивід або служба) за певну плату може запропонувати іншій для задоволення її потреб.

Оскільки послуга є процесом діяльності, то на відміну від звичайних благ, вона невіддільна від виробника та споживача. Такий вид послуг називають чистими послугами. Приміром, люди майже щодня здійснюють операції, пов'язані з отриманням послуг від різних суб'єктів економічної і соціальної сфер. Зокрема, вони зберігають гроші на банківських рахунках, орендують готельні номери, здійснюють перельоти літаками різних авіакомпаній або подорожують потягами, звертаються за консультаціями до лікарів та адвокатів, роблять зачіски у перукарні, відвідують спортивні змагання або переглядають кінофільми, ремонтують свої автівки або різну побутову техніку та багато чого іншого.

Досліджуючи питання зростання потреб населення у послугах, яке власне і детермінувало появу ринку послуг та його стрімкий розвиток у другій половині ХХ століття, економісти виокремлюють низку причин цього процесу:

³⁰² Данніков, О.В., Кирилова, О.В. (2008). Теоретичні основи маркетингу в сфері послуг. *Функціональна економіка. Вчені записки*. Вип. 10. С. 83–93.

1) вплив стрімкого розвитку надання різних послуг (транспортних, банківських, юридичних та ін.) на розвиток основних галузей виробництва (будівництво, промисловість та сільське господарство);

2) вплив стрімкого розвитку наукових та інформаційних технологій на виникнення інноваційних видів послуг (приміром, послуга зі збору, обробки, збереження та поширення інформації);

3) вплив збільшення доходів населення на процес зростання споживання різноманітних послуг, що в цілому призвело до трансформацій в структурі попиту;

4) зростання конкуренції на міжнародному рівні, що детермінувало процес покращення та удосконалення уже існуючих на ринку послуг, а також виникнення новітніх (приміром, консалтингові послуги, маркетингові дослідження та ін.);

5) уведення до змісту урядових політик провідних країн світу соціальних аспектів, які зумовили зростання рівня добробуту громадян і збільшення у них вільного часу, які своєю чергою стали стимулом для розвитку сфери послуг в освіті і культурі, спорті та туризмі, оздоровленні тощо;

б) глобалізаційні процеси в економічній сфері, що призвели до виникнення транснаціональних бізнесових корпорацій, які стали надавачами послуг у сфері розподілу товарів (зокрема, послуги зв'язку, транспортні, страхові, банківські та інші послуги, у тощо).

Таким чином, відбулося збільшення попиту на різні види послуг. Серед факторів, які послужили поштовхом для цього процесу, науковці називають такі:

– підвищення рівня життя і добробуту населення спонукало виникнення в людей бажання щодо полегшення такої рутинної домашньої праці, як прибирання або приготування їжі тощо, що призвело до виникнення і стрімкого розвитку індустрії комфорту;

– покращення матеріального забезпечення і виникнення в людей вивільненого часу від роботи або рутинної домашньої праці часу збільшили попит на дозвіллієві і спортивні послуги;

– зростання рівня використання в домашніх умовах інформаційно-технологічних товарів (персональні комп'ютери, аудіо-і відеотехніка, мультимедійні та захисні системи та ін.) викликало потребу в послугах з їхнього обслуговування.

Отже, зазначене дає нам підстави стверджувати, що економічна парадигма панувала протягом десятиліть у зарубіжній і вітчизняній управлінських системах, зосереджуючи свою увагу в основному на матеріально-речових аспектах життєдіяльності населення і відводячи їм роль домінанти суспільного розвитку. Відповідно до цього, у світі утвердилася думка, що саме динамічний розвиток економічної сфери виступає запорукою задоволення потреб населення, які мали тенденцію до постійного зростання в контексті сталого функціонування суспільства. Науковцями доводився факт зростання рівня добробуту населення в ряді суспільних систем, які мають активний економічний розвиток.

Утім, наразі «суто економічна» суспільна концепція почала втрачати провідні позиції. Як зауважує В. Воронкова, на основі узагальненого досвіду досить великої кількості країн було продемонстровано, що стрімке економічне зростання не завжди стає запорукою задоволення основних матеріальних потреб населення, створення сприятливої соціально-духовної атмосфери у суспільстві, вирішення культурних і моральних проблем, питань суспільної етики тощо.

Сучасні науковці сформуvalи інший підхід до вирішення даної проблеми. Розглядаючи людину, соціальну групу або суспільство в цілому як цільовий орієнтир для сталого суспільного розвитку, автори визначили необхідність перетворень шляхом налагодження взаємозв'язку між економічними і соціальними аспектами. Саме розвиток суспільства, економіки і науки обумовили розвиток маркетингового мислення, розвиток сфери маркетингової діяльності і появу нових різновидів маркетингу³⁰³.

Одним із таких різновидів став маркетинг послуг (*services marketing*), основним поняттям якого є категорія «соціальна послуга», яка за своєю сутністю відноситься до особливого виду економічних благ. Аналізуючи теоретичні засади надання соціальних послуг, деякі автори (зокрема, О. Тищенко та ін.) обґрунтовано доводять, що наукова література не дає єдиного визначення досліджуваного поняття, а це, своєю чергою, вказує на необхідність його уточнення.

Зазначимо, що поняття «соціальні послуги» автори розглядають у широкому і вузькому значенні. Так, у широкому значенні

³⁰³ Воронкова, В.Г. (2008). Маркетинг соціальних послуг: навч. посіб. для внз / М-во освіти і науки України. Київ: Професіонал, 575 с.

соціальними послугами (англомовний термін «social services») дослідники називають різновид послуг, надання яких дозволяє задовольнити різні соціальні потреби окремих громадян чи груп населення. При цьому потребу (англомовний термін «need») автори тлумачать як потрібність, брак чогось, об'єктивно необхідного для підтримки життєдіяльності людського організму, соціальної групи чи суспільства в цілому.

У вузькому значенні, соціальні послуги більшість науковців розуміє як комплекс заходів різного змісту – правового, економічного, психологічного, освітнього, медичного та реабілітаційного, спрямованих на соціальну підтримку категорій населення, які переживають життєві труднощі.

Розуміння сутності соціальних послуг в контексті дослідження особливостей маркетингу організацій соціальної сфери впливає з таких понять:

1) це послуга в соціальній сфері (наприклад, це соціальна робота як посередницька діяльність, що зв'язує недієздатну людину з організацією, яка надає конкретну допомогу: лікарня, установа, рекреаційна установа та ін.; як діяльність, що допомагає вирішувати проблеми недієздатним громадянам).

2) це послуга, що надається на благодійній основі і є безкоштовною для споживача (приміром, безкоштовне перевезення пасажирів, безоплатні перукарські послуги та ін.; безкоштовні послуги надаються соціально вразливим категоріям громадян – особам з інвалідністю, самотнім людям похилого віку, багатодітним родинам та ін.);

3) обслуговуючі, допоміжні послуги в соціальній сфері, що допомагають різним інституціям виконувати свої функції стосовно недієздатних громадян (наприклад, доглядальниця в лікарні, репетитор у системі освіти, гувернантка в системі виховання та ін.).

У контексті даного дослідження нашої уваги потребує вивчення основних відмінностей соціальної послуги як маркетингового продукту від фізичного товару. Розглянемо ці відмінності.

– По-перше, будь-яка послуга – це процес (саме використання терміну «процес» дозволяє провести розмежування між послугами і фізичними товарами, що по своїй природі процесом бути не можуть).

– По-друге, невід'ємною частиною послуг як маркетингового продукту є люди (фізичний товар як маркетинговий продукт може

бути виділений як від системи продавців, так і від системи покупця, і може функціонувати автономно від них; при цьому процеси виробництва, доставки і споживання відбуваються послідовно). **Соціальна послуга**, як маркетинговий продукт, з'являється в результаті взаємодії систем надання і споживання послуг та органічно містить у собі елементи кожної з них. Автономності не існує: процеси виробництва, доставки і споживання відбуваються одночасно.

Маркетинг соціальних послуг використовує у своїй практичній діяльності:

- державний некомерційний сектор (лікарні, школи, пошта);
- приватний некомерційний сектор (авіакомпанії, банки, готелі, юридичні фірми).

Реалізуючи маркетинг соціальних послуг, підприємства чи установи вирішують три головні маркетингові задачі:

- 1) створюють послуги, які перевищують послуги конкурентів у напрямі новизни, сервісу, доступності цін;
- 2) забезпечують високу якість послуги;
- 3) забезпечують максимальний рівень продуктивності.

Розрізняють різні види соціальних послуг, з-поміж яких варто зауважити на таких:

- послуги можуть мати індивідуальний або груповий характер;
- послуги можуть надаватися висококваліфікованими фахівцями або взагалі некваліфікованими виконавцями;
- деякі види соціальних послуг вимагають величезних капіталовкладень, інші можуть обійтися невеликим первісним капіталом, проте відрізнятися високим рівнем професіоналізму маркетологів.

Варто відзначити, що послуги, які надаються споживачам, різняться між собою. Проте, усім притаманні спільні характеристики, що зауважують на їхній відмінності від товару. До таких характеристик відносять: невідчутність, мінливість, недовговічність і відсутність власності. Розглянемо їх більш детально.

1 **Невідчутність** (або нематеріальний характер) означає неможливість їх демонстрації, транспортування, зберігання або вивчення до моменту отримання. Виробництво послуг виступає у вигляді «споживчого виробництва», у формі діяльності і не залишає видимого, речового продукту, ці послуги невідчутні.

Така невідчутність послуг викликає проблеми як у споживачів, так і в їхніх надавачів. Адже споживачу (покупцю послуги) іноді важко розібратися та оцінити соціальну послугу, що надається, і він вимушений вірити тому, хто цю послугу надає (продавцю). У свою чергу, в останнього виникає потреба показати клієнтам свій товар та пояснити їм, за що вони платять свої гроші. Наприклад, освітні послуги роблять внесок у виробництво людського капіталу, при цьому результат не може бути представлений у наочній формі³⁰⁴.

2) Невіддільність означає, що виробництво послуг та їх споживання є нерозривними. Приміром, шлях товару до покупця складається зі створення, зберігання і продажу і, зрештою, споживання. На відміну від товару послугу спочатку мають продати і лише потім її треба одночасно виробити і надати споживачеві. Тобто відмінною специфікою соціальної послуги є те, що її неможливо виробляти наперед і зберігати. Отже, виробництво і споживання послуг мають тісний взаємозв'язок і не можуть бути розірвані.

3) Мінливість якості (неоднорідність або несталість якості) виступає як закономірний результат одночасності здійснення процесів виробництва і споживання послуги. Частіше за все зазначена характеристика послуги пов'язана з низькою кваліфікацією працівника, який цю послугу надає. Окрім того, мінливість якості може бути пов'язана з відсутністю конкуренції, недостатнім тренуванням і навчанням персоналу, недоліками комунікації та інформації.

4) Відсутність власності означає, що послуга на відміну від товару нікому не належить, хоча протягом певного часу споживач має доступ до неї (приміром, в готелі клієнт проживає деякий час і завдяки цьому має тимчасовий доступ до цієї послуги). Тому організації та підприємства, які надають населенню послуги, щоб підвищити імідж та привабливість своєї марки, додаються до різних методів (наприклад, надання клієнтам дисконтних карток для заохочення повторного споживання послуги).

Маркетинговий підхід до надання послуг в контексті управління організацією або закладом заснований на цільовій орієнтації всіх елементів соціальної інфраструктури щодо вирішення проблем, які виникають у потенційного споживача послуг. Цей принцип може

³⁰⁴ Ткаченко, Ю.О. (2010). Теоретичні підходи до визначення сутності та особливостей соціальних послуг. *Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України*. № 4(43). С. 36–39.

бути здійснений у тому випадку, якщо основою прийняття рішень по організаційним, технологічним, соціальним і виробничим питанням є результат аналізу потреб і запитів споживачів.

Таким чином, можемо підсумувати, що удосконалення сфери послуг є одним з ключових напрямів сучасного суспільного розвитку, для якої характерним є її стрімке розширення та урізноманітнення спектру послуг. Разом з розвитком основних сфер суспільства – економічної та соціальної, еволюціонує і маркетинг послуг, який можна охарактеризувати як комплексну програму діяльності на ринку послуг, що поєднує в собі процеси створення і доведення послуги до споживача з урахуванням потенціального споживацького попиту та конкретних ринкових умов.

**Прикладні аспекти
застосування марке-
тингових підходів
організаціями
соціальної сфери**

Актуальність розвитку і застосування маркетингових підходів до надання послуг організаціями соціальної сфери науковці пояснюють тим, що в сучасних соціальних умовах для ефективного розвитку суспільства необхідні не тільки політичні або економічні механізми впливу та управління. Соціальна сфера сьогодні є однією з найважливіших сфер життєдіяльності сучасного суспільства, а рівень його розвитку обумовлюється саме успішним функціонуванням саме соціальної сфери – у цій сфері реалізуються соціальні інтереси різних верств населення, регулюються відносини суспільства та особистості, забезпечуються умови праці й побуту, задовольняються питання здоров'я і відпочинку громадян тощо.

Проте, специфічних методів регулювання соціальних процесів у розпорядженні людей практично не існує. Але варто наголосити, що нинішнє суспільство функціонує у плюралістичних умовах, його життєдіяльність базується на законах ринкової економіки. Відповідно до зазначеного, можливим видається запозичення методів і технологій регулювання, що використовують в інших сферах суспільства, і перенесення у соціальну.

Утім, у сучасному науковому полі дуже мало праць з означеної проблематики. Більше того, в середовищі науковців і практиків переважає скептичне ставлення до можливостей використання маркетингових підходів до надання послуг організаціями соціальної сфери.

У контексті зазначеного слушною виглядає думка В. Полторака про те, що проблема набуває актуальності в періоди соціальних змін і викликів, які постійно постають перед українцями (повномасштабна військова агресія з боку РФ, карантинні обмеження через пандемію COVID-19 та ін.). В такі кризові періоди, коли соціальні проблеми не можна вирішити традиційними підходами, виникає потреба у застосуванні інших, альтернативних підходів та виробленні інноваційних методів і технологій. Зокрема, йдеться про необхідність використання маркетингових підходів до надання послуг організаціями соціальної сфери. Розглянемо зауважене нами питання на прикладі таких секторів соціальної сфери українського суспільства, як освіта, медицина, добродійність та ін.

Дослідники (А. Могилова, В. Полторака, І. Решетнікова та ін.), аналізуючи проблему застосування маркетингових підходів у рамках регулювання освітніх процесів, зазначають, що саме в цій сфері України паралельно зі сферою політики та економіки на початку 1990-х рр. вперше почали впроваджуватися маркетингові підходи. Детермінований даний процес був трансформаціями в українській економіці та адаптації до ринкових законів, результатом чого став перехід на платну систему навчання у багатьох закладах вищої освіти³⁰⁵. Таким чином, в Україні з'явився ринок освітніх послуг, який започаткував так званий освітній маркетинг.

Аналіз наукової літератури з питань освітнього маркетингу дозволяє нам сформулювати визначення поняття «ринок освітніх послуг», який автори трактують як сукупність економічних відносин, що складаються між закладами освіти, які є виробниками навчальних послуг, і студентською молоддю, яка є основною споживацькою групою та отримувачами цих же послуг, щодо їхньої купівлі-продажу.

Подальше вивчення досліджуваного питання розкриває нам сутність маркетингу освітніх послуг, який полягає у застосуванні комплексу дій з метою створення, підтримки або зміни поведінки цільової молодіжної аудиторії відносно до освітніх послуг та їх надавачів. Як справедливо зауважують С. Вільчинська та С. Ковальчук, метою освітнього маркетингу має бути ефективне задоволення освітніх потреб обох сторін навчального процесу, а саме:

1 потреби окремої молоді особистості в отриманні освіти;

³⁰⁵ Моргулець, О. (2012). Менеджмент у сфері послуг: навч. посіб. Київ: Центр учб. л-ри., 384 с.

2) потреби закладу освіти, зміст якої полягає у підвищенні конкурентної спроможності на ринку освітніх послуг і зростанні матеріального забезпечення викладачів;

3) потреби підприємств та організацій, що полягає в отриманні кваліфікованого персоналу, які допоможуть підвищити конкурентну спроможність підприємства чи організації в умовах ринкової економіки;

4) потреби суспільства, сутність якої полягає у розширеному відтворенні трудового та інтелектуального потенціалу країни³⁰⁶.

За оцінкою В. Полторака, освітній маркетинг виступає в якості концепції регулювання ринку освітніх послуг в Україні. Застосування маркетингового підходу до освітніх процесів дозволив регулювати відносини між виробниками освітніх послуг та молоддю, яка стоїть на початку шляху свого професійного становлення. Автор акцентує на значимості впровадження ринкових принципів до освітнього процесу та здійснення підготовки майбутніх фахівців, що дозволило розширити можливості молодих людей у напрямку вибору ними будь-якого освітнього напрямку і здобуття омріяного фаху³⁰⁷.

Проте, варто відзначити деякі чинники, які негативно впливають на ефективність освітнього маркетингу. До них автори відносять такі:

1) об'єктивні демографічні чинники:

– різке зниження рівня народжуваності у 1990-2000 рр. призвело до скорочення кількості потенційних абітурієнтів;

– повномасштабне вторгнення РФ в Україну у лютому 2022 р. призвело до масової міграції молодих українців – потенційних абітурієнтів для вступу до українських університетів;

2) своєрідне державне «регулювання» ринку освітніх послуг:

– призвело до значного збільшення кількості фахівців за окремими «популярними» серед вступників спеціальностями (економісти, менеджери, правознавці та ін.), в підготовці яких через насиченість ними ринку праці відпала потреба;

³⁰⁶ Вільчинська, С.Б., Ковальчук, С.В. (2011). Сфера освітніх послуг як об'єкт маркетингу відносин. *Формування ринкової економіки: зб. наук. пр. Спец. вип.: Маркетингова освіта в Україні*. Київ: КНЕУ, С. 14–25.

³⁰⁷ Полторак, В. А. (2013). Освітній маркетинг в умовах розвитку ринку освітніх послуг в сучасній Україні. *Український соціологічний журнал*. №1–2. С. 24–29.

– призвело до штучно створеної ситуації збільшення на окремих спеціальностях місць за кошти державного бюджету та ін.³⁰⁸.

Утім, відзначає В. Полторак, завдяки освітньому маркетингу, незважаючи на зазначені автором проблеми, дало досить значний результат. Серед досягнень освітнього маркетингу варто назвати такі:

– зменшення кількості приватних та філій державних ЗВО, які не набирали достатню кількість вступників або не забезпечували отримання студентами якісної освіти;

– скорочення кількості спеціальностей, за якими готують фахівців у закладах вищої освіти;

– прийняття права на автономію вітчизняних закладів вищої освіти задля самостійного регулювання процесом надання освітніх послуг (відповідно до Закону України «Про вищу освіту»).

Тим не менше, маємо відзначити, що питання функціонування української системи вищої освіти в умовах ринкової економіки розв'язані не в повному обсязі. Погоджуємося з думкою науковців, що ці проблеми слід вирішувати саме з використанням маркетингових підходів.

Зокрема, О. Дейнеко акцентує на таких трьох суперечностях, що виникли в сучасній Україні в контексті проблеми взаємозв'язку між ринком вищої освіти та ринком праці:

1) перша суперечність – між номенклатурою спеціальностей, за якими готують фахівців у закладах вищої освіти, і номенклатурою спеціальностей, випускників яких потребує на роботу українське народне господарство;

2) друга суперечність – між прагненнями молодих людей до здобуття певних спеціальностей за, так би мовити, «престижними» напрямками (наприклад, «Психологія», «Правознавство», «Переклад», «Менеджмент» тощо), та потребами народного господарства в таких фахівцях;

3) третя суперечність – між влаштуванням на робочі місця випускників з якісною вищою освітою та особливостями цього процесу, коли враховується не якість освіти, а чинники, пов'язані з корупційною складовою, родинними стосунками тощо.

³⁰⁸ Полторак, В.А. (2015). Соціальний маркетинг: сучасні проблеми розвитку та застосування в освітній, медичній, культурній, територіальній, добродійній, ідеологічних сферах українського суспільства. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 65–66. С. 12–24.

Зауважимо, що визначені фахівцями суперечності необхідно вирішувати саме за допомогою маркетингових підходів. Зокрема, у розв'язанні першої з окреслених вище проблем, то передовсім держава має зробити наступні кроки:

- визначити потребу українського суспільства у фахівцях різних спеціальностей, спрогнозувати цю потребу на найближчу перспективу та чітко спланувати кількість закладів вищої освіти і кількість фахівців, необхідних народному господарству;

- прийняти рішення про закриття тих закладів вищої освіти і факультетів, які готують «непотрібних» фахівців;

- щодо абітурієнтів, які цікавляться професіями, працевлаштування за якими буде проблематичним, то потрібно не «боротися» проти приватних університетів, а підтримувати їх, у тому числі такі, які готують спеціалістів, доля яких у майбутньому під питанням; у цьому випадку здобувачі вищої освіти самі сплачують за своє навчання, а їхнє працевлаштування стає їх особистою справою.

Розв'язання другої проблеми через призму маркетингу полягає у тому, що на відміну від товарного ринку, на якому процес визначення потреб корелює з процесом нарощування або припинення створення певних товарів / послуг, освітній ринок не може корелювати з вимогами ринку праці. Отже, з першого погляду, застосування освітнього маркетингу спрямоване на задоволення потреби здобути омріяний фах. З іншого боку, саме в суспільстві з ринковою економікою гарантії щодо працевлаштування молодим людям, які обрали незатребувану на ринку праці спеціальність, не можуть бути надані державою.

Саме маркетинговий підхід до розв'язання проблеми освітньої сфери, пов'язаної з вибором молодими людьми спеціальностей, які можуть бути в найближчому майбутньому не затребуваними, дозволить:

- доносити до абітурієнтів чітке усвідомлення неможливості надання державою гарантій щодо працевлаштування за спеціальністю, яка не користується попитом на ринку праці;

- державним службам (зокрема, центрам зайнятості) чітко пояснювати абітурієнтам питання затребуваності спеціалістів і можливостей працевлаштування, об'єктивно визначати тенденції розвитку ринку праці на найближчі роки.

Застосування маркетингового підходу до розв'язання третьої проблеми полягає в тому, що за прикладом багатьох розвинутих країн Заходу прийом на роботу кваліфікованих фахівців має бути пріоритетним завдання роботодавців. Але впровадження цього підходу вимагає тривалого часу і повної перебудови кадрової політики (зокрема, упровадження прийому за результатами конкурсу). Розглянемо можливості застосування маркетингових підходів до надання послуг в медичній сфері України. Як зазначають автори, широкому та ефективному його використанню в медичних закладах заважає та обставина, що до цього часу більшість медичних послуг надавалася «умовно безоплатно». Пересічному споживачеві цих послуг зрозуміло, що цього насправді немає. Як не прикро, але такий підхід практично знищив вітчизняну медицину.

Погоджуємося із зауваженнями авторів, що у нашій країні є невелика кількість медичних установ, де деякі послуги надають на безоплатній основі. Проте, їхнє функціонування у ринкових умовах є проблематичним, адже:

- вони працюють лише на деяких ринках медичних послуг;
- вони надають лише деякі медичні послуги;
- кількість таких медичних установ не «покриває» існуючі потреби;
- плата за такі «безоплатні» медичні послуги встановлюється довільно, інколи практично необґрунтовано.

Аналіз ринку медичних послуг демонструє, що маркетингові підходи у вітчизняній медицині практично не використовують. Утім, втілення концепції маркетингової медицини можливе і пов'язане воно з упровадженням в нашій країні страхової медицини. І хоча закордонний досвід демонструє деякі проблеми зі страховими внесками за соціально вразливі верстви населення (пенсіонери, незаможні, інваліди), все одно основна маса населення сплачує різні страхові внески за рахунок компаній і підприємств. Отже, застосування медичного маркетингу є можливим, адже за рахунок таких внесків можуть і повинні надаватися різні за обсягом і вартістю медичні послуги.

Вивчення питання маркетингу у сфері культури показує, що такий підхід дозволяє вирішувати дві важливі проблеми:

- 1) загальна затребуваність культурних послуг, які надають такі заклади, як театри, кінотеатри, музеї, бібліотеки тощо;

2) комерціалізація культурної сфери.

З першого погляду здається, що застосування маркетингових підходів до регулювання культурної сфери суспільства неможливе. Приміром, потреби в послугах бібліотек знизилися через розвиток Інтернету; периферійні музеї теж втратили відвідувачів; зали провінційних театрів не набирають повної глядацької аудиторії, яка наразі потребує задіяння у виставах знаменитих акторів, чого не можуть зробити периферійні театральні заклади. Тільки кінотеатрам, які наразі в переважній своїй більшості перебувають в приватній власності, вдалося застосувати класичний маркетинговий підхід до надання відповідних послуг. Як результат вдалого маркетингу одні кінотеатри закрилися, другі були відремонтованими і модернізованими, а сьогодні надають культурні послуги населенню.

Отже, саме музеям, бібліотекам та іншим закладам соціокультурної сфери, більшість з яких й досі залишається в державній і комунальній власності, необхідно шукати можливості для застосування маркетингових механізмів, щоб елементарно вижити в ринкових умовах і гідно конкурувати на культурному ринку.

Автори Н. Подкуйко, Н. Кізнер та ін. визначають маркетинг соціально-культурної сфери як формування та задоволення попиту населення в просторі вільного часу і дозвілля³⁰⁹. Досвід відомих закладів культури, які успішно функціонують, доводить ефективність маркетингу культурних послуг, який може бути забезпечений за рахунок використання низки джерел фінансування та прибутків від діяльності закладу. Зокрема, це можуть бути:

- внески з державного і комунального бюджетів, якщо діяльність таких установ є інституалізованою та легітимізованою;
- здійснення наукової, дослідної і просвітницької діяльності на комерційній основі (наприклад, проведення за гроші екскурсій та виставок, здійснення платних реставраційних робіт та ін.);
- комерційне поширення продукції культурних закладів (наприклад, продаж книг, фоно- і відеозаписів, проспектів та ін.);
- залучення спонсорської допомоги³¹⁰.

³⁰⁹ Подкуйко, Н.Д., Кізнер, Н.О. (2002). Маркетинг в соціально-культурній сфері: навч. посіб. Київ: ДАКККіМ, 96 с.

³¹⁰ Полторак, В.А. (2015). Соціальний маркетинг: сучасні проблеми розвитку та застосування в освітній, медичній, культурній, територіальній, добродійній, ідеологічних сферах українського суспільства. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 65–66. С. 12–24.

Усе це, зазначає В. Полтораєк, за активної та кваліфікованої реалізації таких маркетингових заходів, як вивчення і сегментування відповідних ринків, аналіз потенційного попиту, використання комплексу заходів просування послуг та ін., може дати значний ефект і навіть зробити діяльність культурних закладів прибутковою.

Таким чином, можна зробити загальний висновок, що у сфері освіти використання маркетингових механізмів є достатньо ефективним, за допомогою освітнього маркетингу в умовах суспільства, у тому числі кризового, вирішують різноманітні складні проблеми.

Останніми роками паралельно із зростанням ролі маркетингу послуг в соціальній сфері спостерігається суттєве підвищення значення проведення в даному контексті маркетингової політики комунікацій. Не можемо не погодитися з фахівцями, які стверджують, що в сучасних умовах ринкових відносин не достатньо просто надавати послуги населенню. Організаціям соціальної сфери слід доносити необхідну інформацію про них до споживачів цих послуг.

Звернення до відповідних наукових джерел дозволяє нам визначити маркетингову комунікаційну політику як комплекс дій організації соціальної сфери, метою яких є інформування споживачів щодо надання ними певного спектру послуг для активізації своєї діяльності і створення позитивного іміджу закладу. Маркетингова комунікаційна політика є доволі перспективним напрямом діяльності організацій соціальної сфери, використання якого забезпечує взаємодію з усіма суб'єктами відповідної маркетингової системи задля досягнення основної мети – задоволення потреб клієнтів.

У рамках здійснення маркетингової комунікаційної політики фахівці організацій соціальної сфери використовують маркетингові комунікації. За визначенням науковців, вони представляють собою сукупність сигналів, які посилає організація на адресу не тільки споживачів, а й ринку в цілому з метою інформування і нагадування про власну діяльність і свої послуги. Отже, маркетингові комунікації – це своєрідний процес звернення надавачів послуг до їхніх отримувачів задля презентації послуги в тому форматі, який максимально приваблює цільову аудиторію³¹¹.

³¹¹ Храбатин, О.І., Яворська, Л.В. (2014). Маркетинг: навчальний посібник / за наук. ред. О. А. Тимчик. Київ: Видавництво, 284 с.

Науковці розрізняють засоби (або інструменти) маркетингових комунікацій, які поділяються на основні (реклама, public relation або PR та ін.) та синтетичні або допоміжні (виставки, спонсорство, маркетинг подій та ін.). Комплекс маркетингових комунікацій зображено на рис. 1.

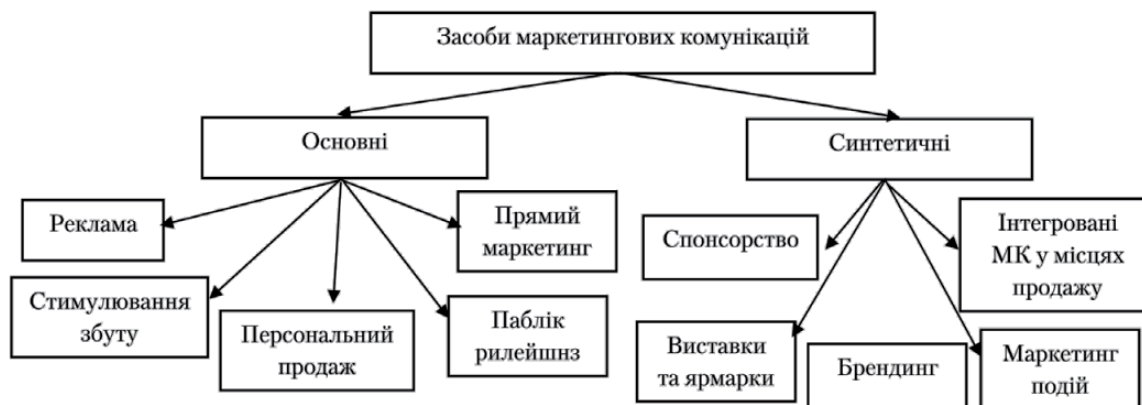

Рис. 1. Комплекс маркетингових комунікацій

Розглянемо деякі з них, використання яких є доречним в діяльності організацій соціальної сфери.

Загалом, найпоширенішим і найпотужнішим інструментом маркетингових комунікацій є реклама. Автори небезпідставно називають рекламу серцевиною інформаційних кампаній, адже вона забезпечує потрібне підґрунтя для створення ефектних та незабутніх образів, формує стійкі уподобання і мотиви споживацької поведінки³¹².

Усю рекламу прийнято поділяти на комерційну і соціальну. На відміну від комерційної (її метою є продаж чи будь-яка комерційна вигода), соціальною рекламою називають рекламу, яка працює з ідеями, що несуть в собі соціальну цінність, і має за мету зміну ставлення громадськості до якоїсь актуальної проблеми. Також соціальною рекламою може називатися будь-яка акція, котра висвітлює неприємне суспільне явище і в результаті обов'язково пропонує спосіб вирішення цієї проблеми.

Окрім позитивних ознак, реклама характеризується і негативними сторонами. Зокрема, до «мінусів» використання реклами як маркетингового інструменту відносять дороговартісність у

³¹² Король, І.В. (2017). Маркетингові комунікації: навчально-методичний посібник. Умань: ВПЦ «Візаві», 151 с.

виготовленні і поданні, відсутність діалогу з глядацькою аудиторією та індивідуального підходу до кожного споживача тощо.

Наступний маркетинговий інструмент – це паблік рилейшнз або PR, що у перекладі з англійської мови означає «зв'язок з громадськістю» (від англ. public – публічний, суспільний; relation – відношення, зв'язок).

Науковці визначають паблік рилейшнз як діяльність, спрямовану на створення, підтримку або відновлення позитивного образу закладу або організації в очах громадськості. Варто відзначити соціальне значення PR, яке одночасно створює позитивну суспільну думку і закладає базис для формування загальнолюдських цінностей, якими є сім'я, здоров'я, діти, культура, мистецтво, природа.

На основі вивчення наукової літератури з питань маркетингових комунікацій можемо визначити основні завдання паблік рилейшнз в контексті надання послуг організаціями соціальної сфери, до яких слід віднести:

- формування відносин взаємного розуміння і довіри між організацією соціальної сфери і споживачами послуг, які представляють громадськість;

- створення позитивного іміджу організації та його підтримка і просування;

- управління діловими стосунками з партнерами, спонсорами, інвесторами і споживачами;

- регулювання становища організації на ринку соціальних послуг з урахуванням споживацької думки.

Зауважимо, що паблік рилейшнз також має свої переваги і свої недоліки. Зокрема, «мінусами» PR можна вважати:

- відсутність контролю за процесом інформування громадськості загалом і споживачів послуг зокрема;

- неможливість надання гарантій щодо позитивного сприйняття громадськістю наданої інформації про діяльність організації та надання нею певного спектру послуг;

- неможливість стрімкого одержання результату створення сприятливої суспільної думки діяльністю організації або довгостроковість даного процесу.

Крім цього, до недоліків PR можна віднести раптове і швидке знецінення позитивного образу організації, що надає соціальні послуги, через якусь дрібничку, яка може усе зіпсувати, надавши

негативну характеристику даній організації. Як результат, усі досягнуті результати у напрямку створення сприятливого образу та іміджу організації можуть досить стрімко зійти просто нанівець.

Втім, зауважує І. Король, сучасний набір маркетингових комунікацій не обмежується традиційними інструментами. Дослідниця відзначає, що наразі методичний інструментарій комунікативної політики організацій соціальної сфери суттєво розширений за рахунок використання інноваційних маркетингових інструментів. До цього переліку можемо віднести виставкову діяльність, здійснення спонсорської або меценатської допомоги, інструментарій прямого маркетингу та ін..

В контексті досліджуваної проблеми маємо за доцільне відзначити про таку актуальну інноваційну тенденцію маркетингу послуг в діяльності організацій соціальної сфери, як використання інтегрованих маркетингових комунікацій. Визначення інтегрованих маркетингових комунікацій дозволяє нам представити їх як широке поняття, що передбачає охоплення та узгоджене використання класичних інструментів класичного маркетингу – від реклами до упаковки. Використання таких інтегрованих маркетингових комунікацій дозволяє:

- звертатися до цільової аудиторії з метою оптимального просування соціальної послуги до її споживачів;

- досягати швидкого та ефективного результату, що дозволяє забезпечити довготривалий і стабільний зв'язок з цільовою аудиторією, підтримувати поінформованість споживачів та їхню прихильність до діяльності організації³¹³.

В умовах диджиталізації сучасного соціального простору трансформацій зазнають і маркетингові функції, що пов'язані з глобальною цифровізацією. Відповідно до нових умов з'явилися інноваційні напрямки маркетингової діяльності соціальної сфери, до яких зокрема можна віднести здійснення комунікації з громадськістю за допомогою різних технічних засобів та ін. За словами дослідників Т. Кравцової, О. Кравцова та О. Лащенко, цифровий маркетинг використовує мережу Інтернет і пристрої, що надають доступ до неї:

³¹³ Король, І.В. (2017). Маркетингові комунікації: навчально-методичний посібник. Умань: ВПЦ «Візаві», 151 с.

комп'ютерів і ноутбуків, планшетів і смартфонів, інтерактивні дошки та екрани, цифрове телебачення тощо³¹⁴.

Вивчення можливостей цифрового маркетингу дозволяє нам навести перелік інструментів, які доцільно використовувати в контексті надання послуг організаціями соціальної сфери:

1) оптимізація пошукової діяльності, яка полягає у використанні набору засобів для роботи в пошукових системах, зокрема: SEO (search engines optimization) – оптимізація сайту в пошукових системах; SEM (search engine marketing) – пошуковий маркетинг;

2) використання можливостей контент-маркетингу, зміст якого полягає у залученні споживацької аудиторії шляхом створення і розповсюдження корисної інформації;

3) залучення мобільного маркетингу, можливості якого дозволяють залучати споживацьку аудиторію через мобільні пристрої;

4) використання можливостей E-mail маркетингу, який представляє собою комунікацію зі споживацькою аудиторією, побудованою на автоматизованих розсилках цільовій аудиторії електронних листів;

5) оптимізація маркетингу соціальних медіа, який є найбільш сучасним та ефективним інструментом цифрового маркетингу, оскільки через соціальні мережі залучає переважно молодь як цільову аудиторію (зокрема, Facebook, TikTok тощо);

6) використання можливостей інтернет-реклами, яка представляє собою комплекс маркетингових інструментів для поширення необхідної інформації через демонстрацію в рамках переглядів веб-ресурсів різних видів рекламних повідомлень;

7) оптимізація використання можливостей контекстної реклами, яка є різновидом інтернет-реклами і працює на основі пошукових запитів користувачів в Інтернет-мережі;

8) використання потенціалу Web Analytics, який є інструментом вимірювання ефективності роботи веб-сайту організації шляхом збору та аналізу інформації про його відвідування потенційними споживачами послуг;

9) залучення можливостей технології Big Data, зміст якої полягає у накопиченні та обробці масивів даних, які мають великі обсяги.

³¹⁴ Кравцова, Т., Лашенко, О., Кравцов, О. (2021). Використання маркетингового підходу в діяльності органів публічного управління медичною сферою. *Аспекти публічного управління*. Том 9. №4. С. 72–84.

Не менш важливим інноваційним напрямком цифровізації маркетингу послуг в організаціях соціальної сфери є створення віртуальних помічників, використання технологій доповненої реальності та штучного інтелекту. Зокрема, одним з прикладів таких цифровізованих інновацій в роботі організацій соціальної сфери є використання чат-ботів, робота яких дозволить забезпечити оптимальну взаємодію зі споживачами послуг, надавати їм необхідну та корисну інформацію, а також підтримувати ефективний зворотній зв'язок тощо³¹⁵.

Таким чином, можна підсумувати, що застосування маркетингового інструментарію для надання послуг організаціями соціальної сфери є доволі важливим. Адже в умовах ринкових відносини не достатньо просто надавати послуги, слід вміти доносити інформацію про них до їхніх споживачів за допомогою здійснення сучасної маркетингової комунікативної політики, яка передбачає застосування різноманітних комунікативних інструментів.

Пристосування організацій соціальної сфери до умов ринкової економіки викликає необхідність використання маркетингових підходів до надання послуг. Зазначений процес є доволі складним, адже на працівників організацій соціальної сфери впливають усталені стереотипи минулих років щодо надання послуг, нове законодавство у сфері послуг та ін.

Проте, необхідною умовою для успішного та ефективного функціонування соціальної сфери на сучасному ринку послуг є застосування маркетингового підходу загалом і маркетингових технологій зокрема в управлінні життєдіяльністю закладів, які становлять соціальну інфраструктуру.

Аналіз прикладних аспектів досліджуваної проблеми дає можливість стверджувати, що працівники більшості закладів соціальної сфери не розуміють необхідності займатися маркетингом в контексті своєї професійної діяльності. Проте, на думку авторів, вони часто мають хибні уявлення про маркетинг.

Приміром, одні вважають, що пріоритетним у роботі їхнього закладу є введення нових послуг; при цьому вони не цікавляться взагалі, чи задовольняють такі інновації споживачів послуг або чи варто й надалі надавати такі послуги? Натомість інші переконані, що

³¹⁵ Яцюк, Д.В. (2015). Цифровий маркетинг: майбутнє маркетингових комунікацій в брендингу. *Інвестиції: практика та досвід*. №7. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/7_2015/16.pdf

головне в роботі їхнього закладу – надавати послуги таким чином, щоб цей процес працював чітко і злагоджено; одночасно з цим вони не турбуються про враження споживачів послуг від означеного процесу. А ось треті працівники усі свої зусилля спрямовують на збільшення спектру послуг, збільшуючи при цьому витрати на рекламу, зв'язки з громадськістю, розширення кола споживачів послуг тощо.

Безперечним є факт, що останнім часом значної трансформації зазнали соціально-економічні умови розвитку структурних складових соціальної сфери. Загострення конкуренції, зростання витрат, зниження показників продуктивності та погіршенні якості послуг змушують все більше організацій соціальної сфери виявляти інтерес до маркетингу. Ринкові умови зумовлюють пошук шляхів підвищення продуктивності діяльності організацій соціальної сфери. У даному контексті важливого значення набуває застосування маркетингових підходів, які вимагають більшої системності у плануванні діяльності, у встановленні цінової політики, організації системи розподілу і стимулювання продажу послуг.

Залучення маркетингу до надання організаціями соціальної сфери послуг акцентує на проблемі його досконалого управління. Говорячи про управління маркетингом послуг, мають на увазі здійснення організаціями соціальної сфери аналізу, планування, реалізацію і контроль дій та заходів, які впроваджуються ними з метою надання споживачам спектру послуг. Основним завданням управління маркетингом послуг виступає вплив на характер і рівень споживацького попиту на певні послуги, який би допомагав організаціям соціальної сфери досягати поставлені перед ними цілі.

В контексті дослідження методичних особливостей маркетингу послуг науковці акцентують на необхідності стимулювання отримувачів послуг, що є дуже важливим. При цьому автори застерігають, що ці зусилля можуть виявитися даремними у тому разі, якщо не приділяти увагу ключовій маркетинговій проблемі, яка полягає в якості надаваних послуг.

Виходячи із зазначеного, варто наголосити, що перш за все необхідно вивчити ринок послуг за допомогою спеціальних методів та аналітичного дослідження здійснюваної маркетингової діяльності. Отже, йдеться про маркетингові дослідження, які представляють собою систематичні та об'єктивні збір, аналіз, обробку та

відображення даних щодо різних аспектів маркетингової діяльності організацій соціальної сфери, пов'язаних з прийняттям рішень щодо проблем і можливостей надання послуг³¹⁶.

Принагідно зауважимо, що загалом маркетингові дослідження є надзвичайно важливими заходами, які треба здійснювати систематично, адже вони є важливою складовою маркетингової діяльності і використовуються для визначення найважливіших для споживачів послуг факторів. Їхнє здійснення дозволяє фахівцям об'єктивно і планомірно порівнювати очікувані результати з реальною ситуацією на ринку послуг, щоб своєчасно відреагувати на неї і внести необхідні корективи у діяльність організації та власне процес надання послуг.

Проте, застерігають маркетологи, в процесі проведення маркетингового дослідження необхідно бути обережними. Проблема полягає у тому, що опитуючи споживачів послуг щодо якості послуг та основних критеріїв її оцінки, виникає ризик отримання недостовірної інформації, яка призведе до викривлених результатів. Приміром, найбільш важливим критерієм якості послуги для клієнта авіаційної кампанії є дотримання безпеки під час перельоту. Утім, пасажир перед тим, як почати обирати авіакомпанію, послугами якої вони б хотіли скористатися, не завжди враховують саме цей фактор. Це пов'язано з тим, що серед споживачів авіапослуг побутує стереотип, що у всіх великих авіакомпаніях прийнято забезпечувати приблизно однаковий рівень безпеки. Відповідно під час прийняття рішення щодо вибору авіакомпанії на перший план виходять зовсім інші фактори, які можуть виявитися менш важливими (зокрема, якість обслуговування та харчування).

Під час проведення маркетингових досліджень, зауважують дослідники О. Храбатин та Л. Яворська, варто притримуватися таких основних принципів, щоб забезпечити їхню ефективність і скористатися отриманими результатами при наданні послуг організаціями соціальної сфери:

- 1) принцип об'єктивності, який полягає у необхідності збору реальної інформації у сфері надання послуг, використовуючи при цьому чітку систематизацію маркетингових досліджень і запобігаючи можливим помилкам;

³¹⁶ Сенишин, О. С., Кривешко, О. В. (2020). Маркетинг: навч. посібник. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка., 347 с.

2) процес систематичності, який передбачає здійснення маркетингових досліджень відповідно з розробленими планами;

3) принцип безперервності, який передбачає проведення маркетингових досліджень в результаті трансформування факторів маркетингового середовища;

4) процес комплексності, який полягає у виконанні комплексу взаємопов'язаних дій, які забезпечують ефективність один одного;

5) принцип оперативності, сутність якого полягає у своєчасності реагування та корегування процесу маркетингових досліджень або їхніх напрямків³¹⁷.

Результатом маркетингових досліджень має стати наступна інформація щодо якості послуг: критерії, які мають першочергове і менш важливе значення для споживачів; оцінка споживачами роботи організації, яка надає послуги, по кожному з цих критеріїв.

Перевагами від проведення маркетингових досліджень називають такі: забезпечення пріоритетів у визначення найбільш важливих секторів роботи; припинення використання ресурсів на покращення тих послуг, якість надавання яких турбує споживачі менш за все; досягнення високого рівня продуктивності та ефективності надання послуг та обслуговування³¹⁸.

Не менш пріоритетним напрямком маркетингу послуг організаціями соціальної сфери виступає наразі орієнтація на забезпечення якості їх надання. Відповідно, маркетологи виокремлюють наступні критерії, якими користуються споживачі в процесі оцінювання якості отриманих послуг: доступність послуг, що пов'язана з місцем розташування організації соціальної сфери відносно до місця проживання споживача; рівень знань (безпека), комунікація (електронні комунікаційні мережі), досвід (надійність) і культура обслуговування персоналом (увічливість, тактовність, увага тощо); репутація закладу та естетика приміщень (зовнішній вигляд працівників, інтер'єр та обладнання кабінетів тощо).

Ще одним кроком до ефективного маркетингу в наданні послуг організаціями соціальної сфери є врахування місця споживача посередині між ключовими аспектами системи якості. Сутністю зазначеної системи якості є задоволення потреб споживача шляхом

³¹⁷ Храбатин, О.І., Яворська, Л.В. (2014). Маркетинг: навчальний посібник / за наук. ред. О. А. Тимчик. Київ: Видавництво, 284 с.

³¹⁸ Іванова, Л.О., Семак, Б.Б., Вовчанська, О.М. (2018). Маркетинг послуг: навчальний посібник. Львів: Видавництво Львівського торговельно-економічного університету, 508 с.

досягнутої рівноваги між такими трьома її складовими як відповідальність керівництва та персоналу, матеріальні ресурси та структура системи якості.

Не викликає жодних сумнівів, що саме керівництво організації соціальної сфери найбільше відповідає за впроваджувану в життя політику з надання послуг, зокрема з питань задоволення потреб споживача та якість послуг. Реалізація цієї політики залежить від успішного забезпечення керівництвом процесу розробки системи якості надання послуг та ефективного її функціонування. У контексті зазначеного, маркетологи радять розробити керівництву відповідний план, який би стосувався проведення організацією політики щодо якості надання послуг, а також документально її оформити.

Важливо ознайомити персонал з політикою організації у сфері якості надання послуг, а також досягти розуміння, дотримання і впровадження її в життя співробітниками. Варто розуміти, що впровадження політики щодо підвищення якості послуг вимагає визначення відповідних мети і завдань організації у напрямку надання ними якісних послуг, зокрема: надання послуг з урахуванням потреб споживача та їхнє задоволення відповідно з визначеними професійними та етичними нормами; систематичне покращення якості надаваних послуг задля досягнення їхньої ефективності; врахування сучасних тенденцій і суспільних вимог.

Наступним кроком у напрямку підвищення якості послуг має стати створення керівництвом організації соціальної сфери структурованої системи якості, яка б задовольняла споживачів на всіх етапах надавання послуг, а також дозволяла здійснювати успішне управління системою якості послуг, оцінювати її ефективність, послідовно підвищуючи її. При цьому, радять маркетологи, керівництвом має бути чітко встановлено для персоналу його загальну і персональну відповідальність, адже від їхньої відповідальності залежить якість надаваних послуг. У рамках зазначеного важливим видається необхідність передбачення і необхідність встановлення оптимальних відносин між надавачем послуг і споживачем у всіх точках їхньої взаємодії – як всередині організації соціальної сфери, так і за її межами.

Передбачення керівництвом організації соціальної сфери регулярного офіційного і разом з цим незалежного оцінювання системи якості надання послуг дозволяє визначити, якою мірою вона

продовжує виконувати поставлені перед нею вимоги, а також допомагає успішно реалізовувати політику у сфері якості. При цьому маркетологи радять звертати особливу увагу на можливості підвищення якості надання послуг. Методичною особливістю проведення такого оцінювання системи якості надання послуг є його здійснення компетентним працівником зі складу керівництва чи кваліфікованим незалежним фахівцем, що має можливість безпосереднього інформування вищого керівництва організації.

Принагідно зауважимо, що до змісту зазначеного аналізу системи якості надання послуг повинні входити оцінки, які мають бути чітко сформульованими і вичерпними та базуватися на всіх можливих джерелах відповідної інформації. Висновки та зауваження, що формулюються за результатами проведеного оцінювання та аналізу, оформлюються у форматі документа і передаються керівництву організації соціальної сфери. Сформульовані рекомендації надалі враховуються в процесі підготовки відповідних програм, спрямованих на покращення якості послуг.

Важливого значення у контексті маркетингу надання послуг організаціями соціальної сфери набуває питання персоналу і матеріальних ресурсів. Забезпечення керівництвом необхідних ресурсів для ефективного впровадження системи якості повинно допомагати виконувати персоналом поставлені завдання щодо підвищення якості надання послуг.

В контексті проблеми ресурсів, актуальності набуває питання людських ресурсів, тобто персоналу організації. Як відзначають маркетологи, передовсім ціннісне ставлення керівництва до працівників організацій, які надають послуги і в яких виконавський рівень та поведінка окремих працівників має безпосередній вплив на оцінку якості надаваних послуг.

Відповідно до зазначеного, маркетологи радять стимулювати працівників організації соціальної сфери до роботи і виконання професійних обов'язків, фахового саморозвитку, відповідного ділового спілкування, підвищення виконавчого рівня. Для цього керівництву слід вжити наступні маркетингові кроки:

- здійснюючи відбір персоналу організації, варто підходити до цього питання з позиції урахування здібностей кандидатів щодо виконання посадових інструкцій;

– прагнути до створення сприятливих робочих умов для розвитку мотивації у напрямку досягнення високих показників якості роботи та оптимального клімату в колективі;

– розкривати професійні можливості та потенціал кожного співробітника організації шляхом систематичного використання в роботі творчих і креативних підходів;

– чітко доносити до працівників поставлені перед ними завдання, пояснювати вплив рівня їхньої роботи на якість надання послуг;

– забезпечувати усвідомлення персоналом своєї причетності до забезпечення високої якості послуг, які надаються організацією споживачеві, і розуміння своєї ролі у цьому процесі;

– мотивувати і заохочувати персонал спрямовувати зусилля на підвищення якості надання послуг, застосовуючи відповідні методи (зокрема, визначення і надання винагороди за досягнуті результати, просувати по службовим сходинкам, підвищувати професійний рівень персоналу);

– систематично визначати ефективні фактори щодо стимулювання персоналу до підвищенні і забезпечення високого рівня якості послуг;

– сприяти постійному професійному зростанню персоналу в рамках систематичного підвищення його кваліфікації персоналу.

Можливість навчатися дозволяє працівникам організації не тільки зрозуміти необхідність змін, а й створює сприятливі та оптимальні умови, завдяки яким персоналом здійснюються позитивні зміни та відбувається професійна перепідготовка й фахове зростання. Виробничою необхідністю у сфері надання послуг є обов'язкове знання співробітниками організації, які безпосередньо надають послуги та прямо контактують зі споживачами, правил ділового спілкування і володіння відповідними знаннями і навичками. Такий підхід до управління організацію дозволить сформуванню трудовий колектив, який володів би навичками щодо належної взаємодії з іншими організаціями або їхніми представниками з метою своєчасного надання послуг, щоб не викликати нарікань і зауважень з боку споживачів.

Ефективними з позиції формування сприятливих відносини між працівниками є проведення спеціальних організаційних заходів, таких, зокрема, як загальні збори колективу або колективні наради щодо обговорення проблемних питань у напрямку підвищення якості

надання послуг. Проведення таких заходів можуть посприяти більш активному залученню співробітників організації соціальної сфери до участі у розв'язанні поточних робочих проблем та укріплення їхньої співпраці. Здійснення регулярного спілкування з персоналом, який надає послуги, повинне стати обов'язковим правилом для керівництва організації соціальної сфери. Для проведення такого спілкування необхідно використовувати відповідну інформаційну систему з метою ефективного налагодження процесу надання послуг.

2.3. Етичні дилеми у теорії та практиці соціальної роботи

Етична дилема: сутнісна характеристика

Практика соціальної роботи є джерелом багатьох етичних питань та дилем. Соціальна нерівність, насильство чи маргінальність, поміж інших соціальних проблем, фактично підривають фундаментальні принципи свободи, рівності, поваги до гідності людини та соціальної справедливості. Крім того, неоднозначність моральних установок, залежно від суспільних контекстів, походження та соціальних груп, до яких вони належать, систем переконань, робить етичне позиціонування в практиці соціального втручання складним і неоднозначним (Gonin, 2022³¹⁹).

Етична дилема (від грец. «di(s)» – двічі та «lemma» – припущення) – це ситуація, в якій людина стикається з двома варіантами вибору, при цьому вибір одного з них порушує один набір моральних приписів, а вибір іншого порушує інший набір. У сучасних наукових розвідках часто йдеться про етичні чи моральні дилеми, які також називають «конфліктами цінностей» – ситуації, коли цінності та принципи вступають у конфлікт та ускладнюють прийняття рішень. Подолання етичної дилеми завжди пов'язане з труднощами вибору, психологічним дискомфортом, іноді складним внутрішнім конфліктом. При цьому відсутність готових засобів та алгоритмів у вирішенні етичних дилем, чітких критеріїв морального вибору взагалі

³¹⁹ Gonin, A., Guissard, M., Antoniadis, A., Plante, F. (2022). *Éthique et travail social. Nouvelles voies pour la pensée et pour l'action*. Presses de l'Université du Québec.

та, загалом, правильності морального вибору, є складним професійним завданням.

Як зазначає Р. Лаврецький, «етична дилема в соціальній роботі – це ситуація, у якій соціальний працівник, здійснюючи певний вчинок чи приймаючи рішення, змушений визначити для себе пріоритети: норми професійної етики або особисті моральні переконання (суспільний запит, вимоги керівництва тощо). Етична дилема виникає в ситуації, коли всі альтернативні рішення чи варіанти поведінки мають негативні моральні наслідки, коли важко відрізнити хороше від поганого, добро від зла» (Лаврецький, 2012³²⁰). Таким чином, у соціальній роботі етичні дилеми виникають, коли соціальні працівники стикаються з рішеннями, які вимагають від них зважування можливих ризиків, переваг і шкоди, прав і обов'язків у різних підходах і діях, які фахівці застосовують щодо людей, з якими вони працюють. Загальна декларація етичних принципів соціальної роботи (Global Social Work Statement of Ethical Principles) описує загальну структуру зобов'язань та очікуваної поведінки соціальних працівників, базованих на основних цінностях прав людини, справедливості та професійної чесності. У кожній країні професійні асоціації соціальних працівників намагаються просувати етичні кодекси та етичні практики відповідно до міжнародного етичного стандарту.

С. Дуглас класифікує етичні дилеми у соціономічних професіях за походженням:

– *Дилеми компромісу* виникають у ситуаціях вибору технологій чи методик втручання: традиційних, вже перевірених чи інноваційних, які можуть дати кращий результат, але є неперевіреними та ризикованими.

– *Дилеми кордонів* виникають у ситуаціях, коли фахівець ризикує перевести професійні стосунки у статус емоційно близьких.

– *Дилеми відданості* змушують фахівця замислитися над тим, чи прагне він і далі працювати в межах конкретної методики чи хоче спробувати щось нове.

– *Дилеми ролей* вимагають визначення із напрямком власної діяльності: наставник чи терапевт, науковець чи практик.

³²⁰ Лаврецький, Р. В. (2017). Етичні дилеми в соціальній роботі. *Молодий вчений*, 12, 81–86.

– *Дилеми відповідальності* стосуються вибору ступеня особистої відповідальності за благополуччя клієнта.

– *Дилеми безвиході*, коли очевидною стає недоцільність подальшої роботи, однак фахівцю з різних причин складно наважитись на її завершення³²¹.

В. Горбунова до переліку етичних ризиків професійної діяльності фахівців допомагаючих професій відносить також проблеми подвійних стосунків, фінансових зобов'язань, професійної компетентності, непрофесійної поведінки колег, сексуальних домагань, ризикованих втручань, рекламування власної практики, призупинення і завершення соціального втручання (переведення клієнта до іншого фахівця) тощо (Горбунова, 2008, с. 3–5³²²). Авторка також описує алгоритм прийняття рішення у ситуації етичної дилеми (Рис. 1).

Р. Лаврецький до основних причин виникнення етичних дилем у соціальній роботі відносить:

– конфлікт між особистими та професійними цінностями соціального працівника;

– двозначність професійних ситуацій і невпевненість фахівця у правильному виборі чи рішенні;

– конфлікт між обов'язками соціального працівника та очікуваннями клієнта;

– конфлікт між професійними знаннями соціального працівника та правами клієнта;

– труднощі із поінформованістю та обізнаністю учасників професійної взаємодії;

– відмінності релігійних поглядів соціального працівника і клієнта;

– соціокультурні відмінності учасників соціальної взаємодії;

– труднощі з розподілом обмежених ресурсів;

– проблеми вибору ефективного методу втручання тощо (Лаврецький, 2012³²³).

Етичні дилеми соціальної роботи не є однаковими через соціокультурні та світоглядні відмінності у різних країнах. Попри це

³²¹ Douglas, S. (2005). *Clinical Dilemmas in Psychotherapy: A Transtheoretical Approach to Psychotherapy Integration*. New York: Hardcover.

³²² Горбунова, В.В. (2008). Етичні дилеми у практиці психологічної допомоги. *Практична психологія та соціальна робота*, 8, 3-5.

³²³ Лаврецький, Р. В. (2017). Етичні дилеми в соціальній роботі. *Молодий вчений*, 12, 81–86.

можна виокремити етичні дилеми, які рано або пізно виникають у практичній соціальній роботі незалежно від національного контексту, тому соціальний працівник має бути обізнаний із ними і готовий до їх подолання: маніпулювання, приватна конфіденційність та інтереси суспільства, самовизначення та незалежність клієнта, необхідність говорити правду та інтереси одержувача соціальних послуг, колегіальність та розголошення інформації при пошуку та прийнятті рішень, дотримання прав та благополуччя людей, рівність та нерівний розподіл обмежених ресурсів, особисті та професійні цінності соціального працівника тощо.

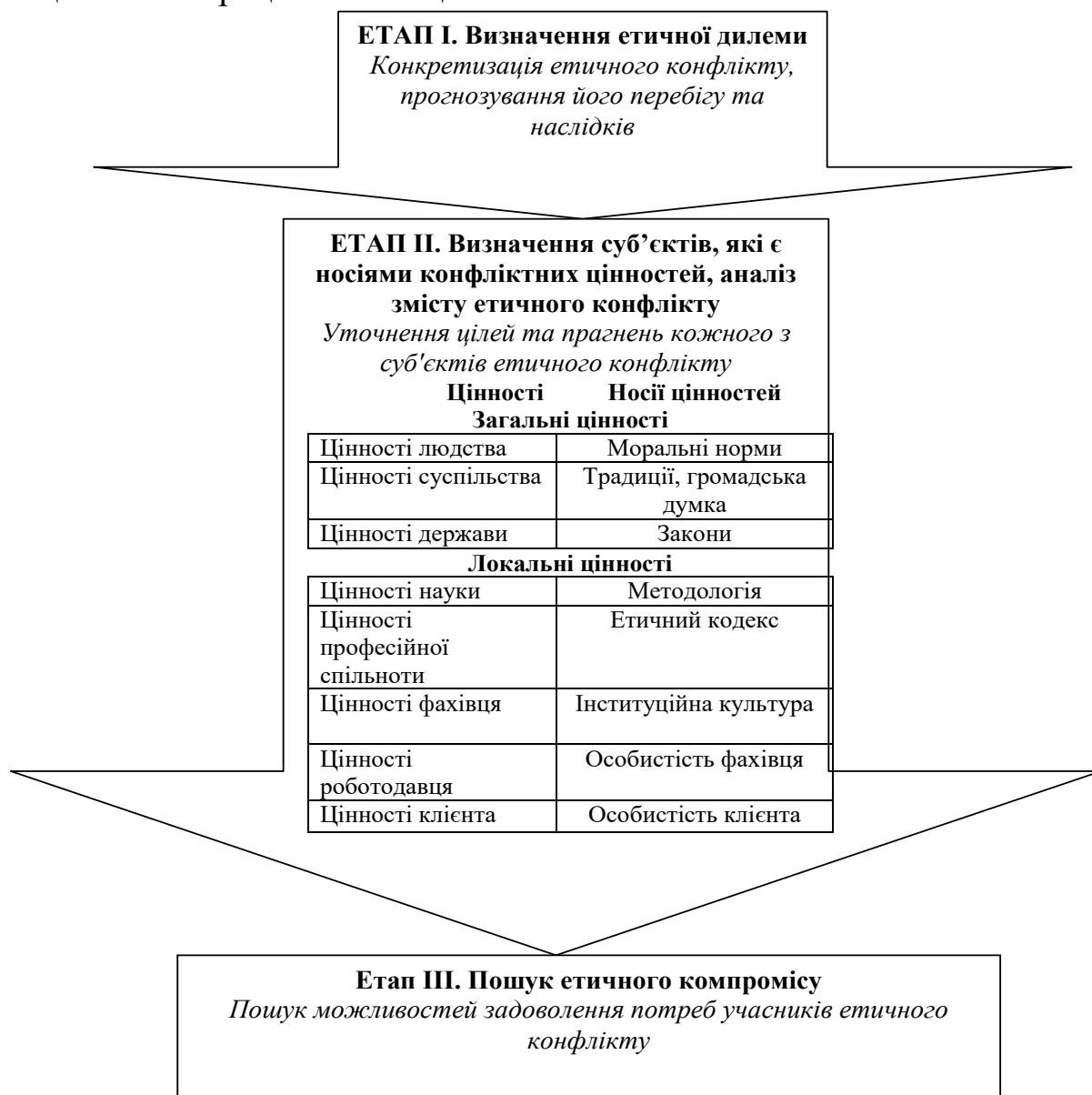

Рис. 1. Алгоритм прийняття рішення у ситуації етичної дилеми
 (Горбунова, 2008, с. 4³²⁴).

³²⁴ Горбунова, В.В. (2008). Етичні дилеми у практиці психологічної допомоги. *Практична психологія та соціальна робота*, 8, 3-5.

На рис. 2 унаочнені пріоритети при вирішенні етичних дилем у соціальній роботі (Семигіна, 2020, с. 36³²⁵):

Рис. 2. Пріоритети при вирішенні етичних дилем у соціальній роботі

Етика будь-якої професійної діяльності, в тому числі й соціальної роботи, є складним феноменом з різних причин. У процесі втручання можуть виникати ситуації, коли різні етичні принципи вступають у конфлікт, наприклад, повага до приватного життя однієї особи може суперечити обов'язку захищати іншу особу в небезпеці.

Контексти, в яких практикується соціальна робота, можуть бути складними, і в той же час хаотичними. У суспільстві, де безлад виникає через неусталені інституційні практики, може бути складно визначити найкращий спосіб задоволення потреб людей. У таких випадках етична рефлексія допомагає фахівцю належним чином позиціонувати себе.

Соціальна робота часто передбачає роботу в кризових ситуаціях. Це може ускладнити прийняття рішень згідно етичних стандартів через часову обмеженість, яка не сприяє обдумуванню та

³²⁵ Семигіна, Т. (2020). *Сучасна соціальна робота*. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму.

обговоренню алгоритмів професійного втручання, оскільки воно є екстреним.

Особисті цінності та переконання соціальних працівників можуть конфліктувати з цінностями та переконаннями їхніх клієнтів. Це може порушувати загалом необхідний нейтралітет і об'єктивність, яких і так завжди важко досягти на практиці.

Практика соціальної роботи часто має справу з ситуаціями, в яких немає однозначного рішення проблемного питання чи ситуації. Здебільшого для прийняття відповідного етичного рішення необхідно враховувати багато різних факторів, що робить практичну діяльність соціального працівника складною та почасти етично суперечливою.

Етичні дилеми безпосередньо пов'язані з цінностями соціальної роботи, які лежать в основі її **етичних принципів**:

1. Повага до гідності та цінності кожної людини: соціальний працівник прагне сприяти благополуччю кожної людини та правам окремих людей, а також зобов'язується поважати їхню гідність та автономію.

2. Недискримінація та рівність: соціальний працівник має бути зосереджений на рівних можливостях клієнтів та недискримінації, повинен прагнути задовольнити потреби всіх, не намагаючись класифікувати людей або надавати їм перевагу один перед одним.

3. Конфіденційність та повага до приватного життя: соціальний працівник поважає приватне життя та конфіденційність клієнтів, не розповсюджує їхню особисту інформацію.

4. Відповідальність і прозорість: соціальний працівник має бути відповідальним і прозорим у своїх діях та рішеннях. Будучи відповідальним перед людьми, яким він прагне допомогти, він бере на себе відповідальність за свої дії та може їх обґрунтувати та пояснити.

5. Професійна етика: соціальний працівник звертається до етики своєї професії. Це вимагає дотримання встановлених етичних професійних стандартів.

6. Загальне благо: соціальний працівник має прагнути покращити добробут суспільства в цілому, він прагне сприяти соціальній інтеграції за допомогою солідарних практик. Він пильно стежить за рівними можливостями для всіх і, зокрема, для клієнтів, супровід яких він здійснює³²⁶.

³²⁶ Dubasque, D. (2023). L'éthique en travail social: une pratique exigeante. <https://dubasque.org/lethique-en-travail-social-une-pratique-exigeante/>

Слід пам'ятати, що етичний вибір соціального працівника залежить від особи одержувача соціальних послуг, його цінностей та норм, потреб та можливостей тощо; від особистості самого соціального працівника, його професіоналізму, життєвого досвіду, моральних, життєвих цінностей тощо; від специфіки ситуації, що склалася; від нормативно-правової, матеріально-технічної, інформаційної та іншої бази соціального обслуговування тощо. Однак, здійснюючи свій вибір, соціальний працівник не повинен порушувати закон і нехтувати загальнолюдськими цінностями. Соціальному працівнику необхідно застосовувати положення Кодексу етики не механічно, а гнучко, творчо, враховуючи специфіку людини, що потребує допомоги, та її ситуації, традицій організації, середовища, в якому працює фахівець тощо. Творче застосування етичного кодексу багато в чому залежить від професіоналізму соціального працівника, його бажання постійно самовдосконалюватись та підтримувати високу якість соціального обслуговування.

Маніпуляції у соціальній роботі
--

Маніпуляція в сучасному суспільстві є однією з найважливіших форм соціальної комунікації та невід'ємною складовою життя будь-якої людини незалежно від віку, статі, соціального статусу, фаху, досвіду. Навіть якщо ми самі намагаємося не маніпулювати, усе-одно постійно стаємо об'єктом маніпулятивного впливу, не усвідомлюючи цього. Наукові дискусії щодо сутності, механізмів, стратегій маніпулятивного впливу та протистояння йому тривають не одне десятиліття, однак особливого масштабу вони набули в сучасну епоху інформаційних технологій, домінування засобів масової інформації як інструменту формування суспільних установок, поведінкових норм та ціннісних орієнтацій, інтенсифікації людських взаємин у різних сферах життєдіяльності через ускладнення соціальної комунікації, поглиблення зв'язків між різними професіями, трансформацію людського мислення та сприйняття під впливом численних суспільних та психологічних чинників.

Маніпуляція здійснює вплив на усі сфери психіки її об'єкта: потребово-мотиваційну (знання, переконання, ціннісні орієнтації, потяги, бажання); інтелектуально-пізнавальну (відчуття, сприйняття,

уява, пам'ять і мислення); емоційно-вольову (емоції, почуття, настрої, вольові процеси); комунікативно-поведінкову (характер і особливості спілкування, взаємодії, взаємовідносин, міжособистісного сприйняття) сфери. Зважаючи на це, важко недооцінити значення маніпуляцій як у приватному житті, так і у професійній діяльності людини. Особливо це стосується професій типу «людина-людина», так званих соціономічних професій, метою яких є підтримка, розвиток соціального життя людини, гармонізація стосунків у суспільстві, аналіз та прогнозування розвитку та наслідків соціальних процесів (Буркова, 2010³²⁷). Соціономічні професії ще називають комунікативними, оскільки в їх основі лежить комунікація, а маніпуляція найчастіше здійснюється саме у комунікативному процесі через словесні та поведінкові форми. Маніпуляції не регулюються нормативними актами, тому дуже часто залишаються поза межами нормативного регулювання і залишають необмежений простір для зловживань, що дозволяє вивчати проблему маніпулятивного впливу не лише у психологічній, але і в етичній площині.

Тривалий час проблема маніпулятивного впливу піднімалася винятково у проблемному полі політології та психології. Цим пояснюється зацентрованість дослідників лише на окремих аспектах проблеми, коли не враховувався закономірний історичний розвиток даної форми соціальної взаємодії. Маніпуляція, її сутність, форми та механізми протистояння маніпулятивному впливу є предметом наукових досліджень зарубіжних та вітчизняних учених: Е. Берна (E. Bern), Е. Шострома (E.L. Shostrom) (міжособистісні маніпуляції та психологічні труднощі їх виявлення), Г. Шиллера (H. Schiller), Б. Бессонова (маніпулятивний вплив ЗМІ на формування особистісних та суспільних установок), Г. Грачова, І. Мельника (технологічні аспекти маніпуляцій), Р. Чалдіні (R.V. Cialdini), В. Панкратова (маніпуляції у спілкуванні та протистояння їм), Є. Доценко (психологічний аналіз сучасного стану проблеми міжособистісних маніпуляцій). На сучасному етапі спостерігається тенденція до зростання наукової зацікавленості проблемою маніпуляцій у контексті досліджень професійного вигорання та професійної деформації фахівців (М. Воронцова, Т. Бандюгова,

³²⁷ Буркова, Л.В. (2010). Визначення класу соціономічних професій. *Практична психологія та соціальна робота*. 7. 68–73.

Л. Деточенко, Л. Кайгородова, М. Нікуліна). Попри певні наукові напрацювання у даному напрямку все ж залишається недослідженим питання використання маніпуляцій у сфері соціальної роботи.

Вважаємо за доцільне розкрити сутність поняття «маніпуляція» («маніпулятивний вплив»), щодо якого між науковцями немає суттєвих розбіжностей. Найчастіше під маніпуляцією розуміють прихований вплив з метою здійснення управління і встановлення контролю, експлуатації індивіда, використання його в якості об'єкта (Д. Волкогонов, Дж. Рудіков, Е. Шостром, О. Йокояма та інші).

Е. Шостром вважає схильність до маніпуляцій природною особливістю кожної людини, зумовлену наявністю невротичної схильності (Shostrom, 1967³²⁸). При цьому характерними ознаками будь-якої маніпуляції за Е. Шостромом є:

1. Неочевидний, прихований характер.
2. Використання обману, перекручування фактів, блефу.
3. Використання іншої людини у своїх цілях.

4. Установка на домінування над іншими, на право управляти, контролювати, примушувати (Shostrom, 1967³²⁹).

За Дж.К. Саймоном за будь-якою маніпуляцією приховуються агресивні наміри, замасковані зовнішньою доброзичливістю, чудове знання людської психології та її вразливих місць, готовність до нанесення шкоди індивіду шляхом маніпуляцій (Simon, 1996³³⁰).

Аналіз літературних джерел з проблеми дослідження (Е. Шостром, Дж.К. Саймон, Б. Бессонов та інші) демонструє переважно усталене негативне ставлення науковців до використання будь-яких маніпуляцій у професійній діяльності в цілому і соціальній роботі, зокрема, де маніпулятивний вплив можна розглядати з двосторонньо: з одного боку, соціальний працівник виступає суб'єктом маніпуляції, з іншого – його об'єктом. У соціальній роботі негативну оцінку маніпулювання будь-якого роду певною мірою можна пояснити відсутністю кореляції між використанням маніпулятивного впливу та етичними цінностями та принципами соціальної роботи як фаху, де основним об'єктом впливу є здебільшого людина у складних життєвих обставинах, що робить її

³²⁸ Shostrom, L.E. (1967). *Man, the Manipulator: The Inner Journey from Manipulation to Actualization*. Abingdon Press; First Edition, 18.

³²⁹ Там само, 12–48.

³³⁰ Simon, G.K (1996). *In Sheep's Clothing: Understanding and Dealing with Manipulative People*. A.J. Christopher.

вразливою і часто надміру сприйнятливою для зовнішніх чинників. Відповідно, будь-яка дія з ознаками маніпуляції сприймається як зловживання слабкою позицією клієнта навіть попри «добрі» наміри фахівця. За таких умов у соціального працівника може виникнути відчуття вищості, зверхності по відношенню до клієнта, що нібито дає право робити вибір замість нього (*Jeux d'influences: la face cachee necessaire au Travail Social*, 2019³³¹). Таким чином, маніпулятивний вплив суперечить етичній професіограмі соціального працівника, яка передбачає наявність у фахівця соціальної роботи емпатійності, гуманності, безкорисливості, готовності до підтримки людської гідності та благополуччя, спрямованості на захист фізичної, психологічної, емоційної та духовної цілісності та добробуту кожної людини шляхом захисту та відстоювання інтересів окремих осіб і груп в суспільстві та уникнення заподіяння будь-якої шкоди клієнтам (*The Code of Ethics for Social Work*, 2019³³²). У той же час, іноді толеруючи ставлення до маніпуляцій, це обґрунтовують необхідністю застосування більш жорстких засобів впливу щодо так званих «агресивних» та «пасивних» клієнтів соціальної роботи (споживачів ін'єкційних наркотиків, алкоголіків, домашніх аб'юзерів, неблагополучних сімей), коли вирішення чи бодай фасилітація проблеми для соціального працівника є часто важко досяжним завданням.

Попри існування численних чинників маніпуляцій (просування своїх власних цілей і особистої вигоди, бажання влади і переваги у міжособистісних взаєминах, прагнення контролю над ситуацією, підвищення самооцінки за рахунок домінування над іншими, маніпуляція як розвага тощо) серед основних *причин маніпуляцій у соціальній роботі* можемо виокремити:

1. Пріоритетність кінцевого результату над засобами його досягнення.

Поширена думка, що заради блага клієнта є припустимими будь-які дії, навіть не погоджені з ним, та вчинені потай чи всупереч його волі. При цьому непряме спонукання клієнта соціальним працівником до певних дій розглядається як необхідний захід, доцільність якого для самого фахівця є незаперечною. У цьому контексті

³³¹ *Jeux d'influences: la face cachee necessaire au Travail Social!* (2019). Retrieved from <http://www.provincedeliege.be/en/evenement/12/10563>

³³² *The Code of Ethics for Social Work* (2019). Retrieved from <https://www.basw.co.uk/about-basw/code-ethics>

«сприятливим» фактором для появи маніпуляцій є інтроекція – схильність клієнтів соціальної роботи у силу вразливості своєї позиції до надмірної сприйнятливості до суджень, способів поведінки думок, ідей, пропозицій соціального працівника, який підсвідомо наділяється особливими повноваженнями. Наслідком інтроекції є переорієнтація клієнта на цінності соціального працівника, що в свою чергу запускає механізм «приєднання» і полегшує маніпуляцію (Ferenczi, 2002³³³).

2. Професійна або особистісна криза.

Маніпулятивні стратегії взаємодії з оточенням можуть бути наслідком життєвої чи професійної кризи соціального працівника, вихід з якої може набувати деструктивних форм. Незадоволеність соціальним чи професійним статусом, особистісна незадоволеність можуть підштовхувати фахівця до пошуку менш затратних способів виконання професійних обов'язків порівняно із підвищенням кваліфікації, зміною професійного статусу, перекваліфікацією тощо.

3. Невміння відрізнити маніпулятивні стратегії впливу від мотиваційних.

У сучасній психолого-педагогічній науці поняття «мотивація» завжди розглядається як результат взаємодії особистості та ситуації. Мотивація являє собою актуальну спрямованість на якусь мету, мотиваційну тенденцію, для пояснення якої необхідно залучати як ситуативні, так і особистісні фактори. Відповідно, мотивація – це сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають людину до діяльності, задають її межі та форми й надають спрямованість, орієнтовану на досягнення певних цілей (Heckhausen, 2012³³⁴). Як наслідок, при мотивації індивід залишається суб'єктом і водночас об'єктом діяльності, тоді як при маніпуляції індивід стає лише засобом для реалізації прихованих інтересів і потреб маніпулятора без урахування інтересів волі й бажань об'єкта маніпуляції. У результаті такої підміни об'єкт маніпуляції починає усвідомлювати чужі спонукання і наміри як свої власні, тобто, формується механізм інтроекції. І мотивація, і маніпуляція орієнтовані на задоволення потреб, тому можна припустити, що під

³³³ Ferenczi, S., Balint, M., & Mosbacher, E. (2002). *Final Contributions for the Problems and Methodes of Psycho-Analysis*. London: Carnac.

³³⁴ Heckhausen, H. (2012). *Motivation and action*. Springer Science & Business Media.

час мотивації суб'єкт здійснює маніпулятивний вплив, який може суб'єктивно сприйматися як мотивація (Зима, 2017³³⁵).

У той же час знання форм і стратегій мотиваційного та маніпулятивного впливу є важливим інструментом діагностики цих процесів.

Можемо стверджувати, що питання застосування маніпулятивного впливу у професійній діяльності соціального працівника є значною мірою етичною дилемою, зважаючи на те, що маніпулювання суперечить етичним принципам соціальної роботи навіть у ситуаціях, коли нібито користь для клієнта є більшою, ніж шкода. Суперечність між ставленням соціальних працівників до маніпуляції як соціального явища і наявністю практичного досвіду їх використання свідчить про певні прогалини у обізнаності практиків соціальної роботи з етичними засадами взаємодії з клієнтами. Для вирішення існуючої ситуації, на нашу думку, потрібне посилення уваги до формування комунікативної компетентності соціального працівника у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців за рахунок введення відповідних змістових модулів у навчальні програми навчальних дисциплін, насамперед, «Основи професійної комунікації», «Основи PR», «Етика професійної діяльності» тощо.

У нашому дослідженні ми приділили пріоритетну увагу аналізу маніпулятивного впливу з боку соціального працівника, який має для цього значно більше можливостей та інструментарію порівняно з клієнтом. Попри це вважаємо, що маніпуляції з боку клієнта фахівця соціальної роботи є перспективним і цікавим напрямом наукового дослідження в контексті необхідності оволодіння фахівцем соціальної роботи стратегіями протистояння маніпулятивним впливам, що є важливою складовою професійної компетентності соціального працівника, запорукою його психологічного здоров'я і профілактикою професійного вигорання та деструкції. Окремим напрямом досліджень, на нашу думку, може також стати досить поширена проблема маніпулювання у суспільстві статусом соціальної роботи як фаху, що має винятково прикладне, обслуговуюче значення, спрямованого на вирішення побутових проблем, а соціального працівника – як представника низькооплачуваної та малопрестижної професії. Наслідком такого підходу є спрощене

³³⁵ Зима, О.Г. (2017). Мотивація і маніпуляція як інструменти впливу на людину. *Економіка та суспільство*, 13, 474-480.

розуміння завдань та функцій соціальної роботи, зниження статусу соціального працівника в суспільстві.

Самовизначення та автономія клієнта у соціальній роботі крізь призму основних теорій та підходів до клієнтства

Одна з базових цінностей соціальної роботи – благополуччя клієнтів – тісно пов'язана із проблемою патерналізму, що толерує опікунську модель взаємодії соціального працівника та клієнта,

втручання у його бажання чи свободу для його ж власного блага. В інтересах клієнта, для захисту його від себе ж самого патерналізм вважає за можливе обмежувати саморуйнівні дії клієнта, зобов'язувати його приймати послуги проти волі, приховувати від клієнта інформацію чи дезінформувати його тощо. Такий підхід в сучасних умовах сприймається неоднозначно і викликає суперечки про межі допустимості патерналізму, який руйнує автономію та право клієнта на самовизначення. З одного боку, вважається за можливе надати клієнту право на певні форми саморуйнівної та ризикованої поведінки, з іншого – соціальні працівники відповідальні за захист клієнтів від них самих у разі неадекватного сприйняття реальності останніми. Ця етична дилема пов'язана з самовизначенням клієнта та його здатністю усвідомити своє становище та прийняти оптимальне рішення в тій чи іншій ситуації.

Сьогодні патерналістська модель соціальної роботи втрачає свої позиції. У практику соціальної роботи впроваджується принцип поінформованої згоди, що перетворює клієнта з пасивного одержувача послуг та об'єкта для маніпуляцій на партнера соціального працівника. Це передбачає спільне прийняття соціальним працівником і клієнтом рішення про допомогу та визнання того факту, що обидві сторони вносять щось суттєве у взаємно прийнятний та ефективний характер співпраці. Дійсно, лише клієнт знає свої цінності, які набувають вирішального значення в оцінці очікуваних результатів допомоги. Більшість людей зацікавлені в тому, щоб самостійно приймати рішення, що впливають на їхнє життя. Самовизначення людини є однією з найвищих цінностей, і соціальна робота не повинна бути винятком.

Саме клієнт знаходиться у самому центрі соціальної роботи. Клієнт є найбільш істотною підставою чи метою всього процесу надання допомоги і це стосується всіх допомагаючих професій. Уся

система соціальної роботи може бути визначена як така, що вибудовується навколо конструкту «клієнт».

Відхід від патерналістської моделі соціальної роботи проявляється в тому, що сьогодні клієнт розглядається як партнер фахівця з соціальної роботи, він відіграє головну роль у формуванні змістового наповнення соціальної роботи. Соціальна робота вважається коректною, якщо вона виходить із визнання суб'єктності клієнта, і оцінюється негативно, якщо перетворює клієнта просто на об'єкт допомоги.

Нерівноправність та несамостійність клієнта в соціальній роботі першопочатково була закладена у самому визначенні поняття «клієнт». Зазвичай клієнтом соціальної роботи вважають індивіда, групу людей, сім'ю, громаду, які не можуть самостійно подолати свої проблеми, вийти з життєвої кризи, функціонувати самостійно і тому потребують допомоги фахових соціальних працівників.

На противагу клієнту, соціальний працівник – це людина без проблем, принаймні, очевидних, фахівець, який надає допомогу особі, яка має проблему чи кілька проблем. У такій ситуації соціальний працівник почувається більш позитивно: він має знання та досвід вирішення проблем на відміну від неспроможного клієнта. Практика спілкування з представниками депривованих верств населення лише закріплює це розуміння. Відбувається міфологізація понять «клієнт» та «соціальний працівник», «соціальна робота» в цілому та дистанціювання соціальних працівників від клієнтів.

Міфологія вітчизняної соціальної роботи наразі ще доволі часто представляє клієнта соціальної роботи як слабкого, безпорадного споживача, і залучення такого клієнта до партнерських відносин, звичайно ж, утруднене. Ця тенденція породила у наукових колах критику концепцій клієнта соціальної роботи, в результаті чого досягнуте розуміння, що абстрактного клієнта соціальної роботи не існує, але окремий випадок клієнта чи групи клієнтів соціальної роботи мають розглядатися у соціальному, культурному та економічному контекстах. Стан клієнтства – не єдиний стан, який переживає людина упродовж життя, існує безліч станів, статусів і процесів, які можуть бути більш чи менш значущими для індивіда. В останні кілька років активно обговорюється питання про те, що дослідження мають бути все більш сконцентрованими на історії життя клієнта, точніше історії клієнтства конкретної людини або

групи. Дуже важливим є те, що соціальний працівник та клієнт разом конструюють цей процес та стан – клієнтство.

У сучасній соціальній роботі досліджують клієнта з різних концептуальних позицій. Найчастіше акцентується увага на контролі та управлінні клієнтом. При такому підході соціальна робота завжди класифікує людей для того, щоб керувати ними та робити їх більш відповідними політиці держави та окремої соціальної служби. Ця класифікація часто негативна і заснована на визначенні недоліків і проблем клієнта, позиціонує соціальних працівників ієрархічно вище клієнтів і дозволяє їм управляти ними.

Індивід стає клієнтом соціальної роботи, коли він вступає або змушений вступити у взаємодію із соціальним працівником та соціальною установою, яку той представляє. Клієнтство може бути засноване на відносинах віч-на-віч, але також може бути представлене більш невизначено, наприклад, різними способами розуміння клієнта в контексті культурного та організаційного розвитку.

У контексті дискусій щодо концепту клієнтства в соціальній роботі виокремився напрям досліджень, що базується на використанні соціолінгвістики. Так, поряд з поняттям «клієнт» і як альтернатива йому пропонують поняття «користувач соціальної служби» та «споживач соціальних послуг». Відмінність між цими дефініціями суттєва, оскільки вони відповідають різним типам відносин суб'єктів соціальної роботи, а також відображають різні етичні зобов'язання учасників взаємодії. Категорія «користувач» добре підходить для опису клієнтства в державі загального блага, заснованому на соціальних правах. Користувач є повністю уповноваженим громадянином, який може очікувати та вимагати послуги певного виду та рівня. Споживач послуг відноситься більше до людини активної в ринкових умовах, коли вибирає обслуговування з найкращою ціною/якісною пропозицією.

У соціальній роботі часто виникає спокуса спростити відносини й уявити клієнта пасивним об'єктом роботи, а соціального працівника – суб'єктом, приписавши йому найбільшу активність у процесі втручання та можливість приймати рішення. Таке бачення призводить до нерівноправної взаємодії між соціальним працівником та клієнтом, що останнім часом виливається в рух «залучення користувачів» до надання їм допомоги, коли клієнт – повноправний учасник процесу

здійснення соціальної роботи, наділений суб'єктністю нарівні з соціальним працівником. Оточення клієнта також наділяється правами, яких їм не надавав раніше жоден підхід до вивчення соціальної роботи.

Продуктивним є використання конструктивістського підходу до визначення основних категорій клієнтів. Саме невизначеність основних понять, на думку прихильників конструктивістського підходу, породжує соціальні проблеми. Конструкціонізм підкреслює поняття «договірне клієнтство» замість універсального. Клієнт не є клієнтом все життя, тому ми повинні говорити про клієнтство, відокремлене від індивіда. Конструктивістський підхід представляє соціальні проблеми не як об'єктивно існуючу умову, що загрожує суспільству, але як процес висування різними групами тверджень, вимог щодо умов, які визначаються цими групами як загрозові для них і суспільства.

Застосування конструктивістського підходу до процесу надання допомоги описав Н. Партун у статті «Конструювання практики соціальної роботи» (Parton, 2005)³³⁶. На його думку, соціальна робота – це процес «зіткнення» соціального працівника та клієнта. Отже, визначенню підлягають, передусім, поняття «соціальний працівник», «клієнт» та «процес спілкування». Автор зазначає, що поняття «соціальний працівник» та «клієнт» неавтономні, але взаємопов'язані. Вони знаходять контекст свого визначення у кожному конкретному виді взаємодії. Більшість професіоналів у сфері соціальної роботи досі ігнорують вплив клієнтів на соціальну роботу, розглядаючи останніх лише як об'єкти впливу. Насправді ж клієнти частково конструюють діяльність через процес, у якому вони стають специфічними дійовими особами під назвою «клієнти». Процес, який створює клієнта, конструюється сам собою, оскільки залежить від загального розуміння сутності соціальної роботи. З цієї точки зору, соціальна робота – це рефлексивний процес, в якому клієнт змінює і соціального працівника, і саму сутність соціальної роботи, і в результаті також змінює і теорію соціальної роботи.

Автор пропонує вивчати площини, де відбувається взаємодія соціального працівника та клієнта для того, щоб визначити зазначені

³³⁶ Parton, N. (2005). *Constructive Social Work: Towards a New Practice*. Palgrave-Macmillan.

поняття точніше. Н. Партун називає кілька площин, у яких відбувається взаємодія фахівця та клієнта, наприклад:

- безпосередня робота з клієнтом, «віч-на-віч»;
- взаємодія, коли один із партнерів відсутній у даний момент;
- площина взаємодії з третіми особами за відсутності самого партнера, скажімо, у спілкуванні соціальних працівників між собою або написанні звітів про роботу.

Площина взаємодії «віч-на-віч» – найбільш зрозуміла та відкрита для вивчення, тому що партнери присутні особисто і можуть самі визначити свій статус клієнта або соціального працівника один для одного та інших. Процес визначення тут суворо інтерактивний. Так, деякі автори роблять висновок, що процес комунікації у цій площині взаємодії не зводиться лише до обміну «усними повідомленнями», але є комплексним пошуком взаєморозуміння клієнта та соціального працівника, а також способів спільного підходу до вирішення проблеми. У ході цього процесу, як правило, наративи клієнтів бувають побудовані таким чином, що визначають соціального працівника як особу, що надає допомогу, а клієнта – як людину, яка потребує допомоги, але не бажає втрачати можливість приймати рішення. Наративи соціальних працівників часто позиціонують їх як осіб, які мають право контролю над поведінкою, установками та рішеннями клієнта. Крім того, багато професійних тем соціальні працівники визначають як делікатні та намагаються уникати розмов про них.

Наступна площина представлена взаємодією соціальних працівників, які ведуть мову про своїх клієнтів за відсутності останніх. При цьому багато авторів констатують, що соціальні працівники у своїх розмовах визначають себе як «звалище» для збору проблем клієнтів, а у визначенні клієнтів дотримуються, найчастіше підходів соціальної патології, ризиків, девіації, які, на їхню думку, найточніше представляють «соціальні хвороби» клієнтів. Тому клієнти часто розглядаються як цілі, об'єкти спрямованої професійної дії.

Існує і площина взаємодії, яка також відбувається без участі клієнтів – це сфера звітності та документообігу, що ведуть соціальні працівники, а також активність тих суб'єктів, які безпосередньо не причетні до соціальної роботи, але сприяють її популяризації, обговоренню, наприклад, журналістів.

Таким чином, сучасна ефективна соціальна робота передбачає активне співробітництво між клієнтами, практиками та іншими зацікавленими сторонами. Цей висновок акцентує на важливості зміцнення довіри як важливого кроку в розширенні можливостей окремих осіб або груп, щоб вони могли контролювати своє життя. Довіра будується шляхом встановлення шанобливих і довірчих відносин фахівців із клієнтами, заснованих на відкритому спілкуванні, прозорості та чесності, що зменшує ризик виникнення етичних дилем. Самовизначення та автономія є основою теорії розширення прав та можливостей у соціальній роботі. Самовизначення означає, що клієнти мають право вибирати, що відбувається в їхньому житті, а автономія відноситься до здатності людини діяти незалежно. Вважається, що клієнти повинні мати можливість приймати власні рішення про своє життя і контролювати послуги, які вони отримують (Ethics And Empowerment: Balancing Autonomy And Responsibility, 2023³³⁷). Розширення прав та можливостей – це підхід, спрямований на посилення контролю людей над своїм життям шляхом заохочення участі, розподілу влади та прийняття рішень. Метою розширення прав та можливостей клієнтів є сприяння соціальній справедливості та рівності при задоволенні індивідуальних потреб.

Теорія розширення прав та можливостей підкреслює роль групових умов у сприянні позитивним змінам маргіналізованих груп населення. У цих контекстах учасники можуть ділитися досвідом та підтримувати один одного у досягненні спільних цілей. Групи розширення прав та можливостей також можуть створювати умови для колективного вирішення проблем та прийняття рішень, що може призвести до підвищення самоефективності членів. Соціальні працівники, які практикують теорію розширення прав і можливостей, визнають, що кожна людина має унікальні сильні сторони та здібності, які можна активізувати та використовувати шляхом докладених спільних зусиль. При цьому створення безпечного простору, в якому кожен відчуває, що його цінують та поважають, потребує постійної уваги та чуйності з боку соціальних працівників.

³³⁷Ethics And Empowerment: Balancing Autonomy And Responsibility (2023). https://www.ablison.com/pros-and-cons-of-empowerment-theory-in-social-work/?expand_article=1#Ethics_And_Empowerment_Balancing_Autonomy_And_Responsibility

Захист соціальної справедливості є принципом розширення прав і можливостей індивіда. Завдяки захисту та лобюванню інтересів клієнтів, підвищенню поінформованості про соціальні проблеми, фахівці-практики можуть зробити свій внесок у створення більш справедливого світу для всіх людей. Теорія розширення прав та можливостей спонукає соціальних працівників використовувати такі стратегії як: організація спільноти, освіта та захист інтересів для просування соціальної справедливості. Цей підхід активно залучає клієнтів на усіх етапах розробки втручання: оцінка, планування, реалізація, моніторинг, оцінка, аналіз результатів.

Переваги теорії розширення прав та можливостей у соціальній роботі включають посилення почуття самовизначення та свободи дій клієнта, а також покращений доступ його до ресурсів. Теорія розширення прав та можливостей забезпечує основу для підтримки нужденних осіб та спільнот у їхньому прагненні до більшої влади та автономії. У той же час важливо усвідомлювати потенційні ризики такого підходу, включаючи можливість експлуатації та маргіналізації.

Розширення прав і можливостей вимагає відповідальності клієнта, що включає прийняття відповідальності за свої дії та прийняття усвідомленого вибору. Однак при застосуванні цієї теорії необхідно також враховувати соціокультурний контекст, в якому здійснюється соціальне втручання. Соціальні працівники повинні розуміти, як культурне та соціальне середовище формує переконання та поведінку клієнтів, і надавати послуги, які розширюють можливості клієнтів із різних соціальних та етнічних верств суспільства.

Працюючи з клієнтами важливо пам'ятати, що наділення повноваженнями означає позбавлення людини влади чи контролю. Натомість розширення прав та можливостей допомагає людям визначити свої сильні сторони та ресурси, щоб вони могли взяти на себе відповідальність за своє життя. Такий підхід сприяє самодостатності, знижує залежність індивіда від послуг фахівця та сприяє довгостроковому життєвому та соціальному благополуччю людини.

Розширення прав та можливостей клієнтів означає допомогу їм у усвідомленні їхніх сильних сторін та здібностей, щоб вони могли досягати своїх життєвих цілей автономно.

Теорія розширення прав і можливостей має кілька переваг для практики соціальної роботи. Вона підкреслює сильні сторони

клієнтів, а не недоліки, сприяє співпраці між фахівцями та клієнтами та заохочує самоаналіз з боку практиків. Зосередивши увагу на ресурсах клієнтів, а не на їхніх недоліках, теорія сприяє формуванню позитивного погляду, який сам по собі може надавати сили та наснаження клієнту.

Практична діяльність, орієнтована на клієнта, – ще один важливий аспект теорії розширення прав та можливостей, що доповнює її принципи. Орієнтована на клієнта практика визнає, що люди є експертами у своєму власному досвіді, тому їхній внесок у визначення цілей та стратегій змін у ході соціального втручання є важливим.

Хоча використання теорії розширення прав та можливостей у практиці соціальної роботи має багато переваг, необхідно враховувати й обмеження, оскільки теорія розширення прав та можливостей підходить не всім: деякі люди можуть віддавати перевагу більше директивним підходам, ніж партнерській практиці, тому соціальні працівники повинні бути обережними, припускаючи, що всі члени маргіналізованих спільнот мають схожі переконання або досвід щодо пригнічення або нерівності.

Теорія розширення прав та можливостей вимагає значних витрат часу як з боку практиків, так і з боку клієнтів; це може обмежити цей підхід у випадках, коли необхідне швидке реагування. Також соціальні працівники мають постійно балансувати між повагою до автономії клієнта та забезпеченням безпеки для себе чи інших учасників.

Однією з найбільш серйозних проблем, пов'язаних із розширенням прав та можливостей, є складність застосування такого підходу в різних соціокультурних контекстах. Розширення прав та можливостей передбачає універсальне розуміння динаміки влади, яке може існувати не в кожній культурі чи спільноті. Таким чином, фахівці-практики повинні мати емпатію та емоційну компетентність, щоб ефективно розширювати можливості клієнтів, не нав'язуючи їм власні цінності.

Деяким клієнтам може знадобитися більш інтенсивна підтримка, ніж іншим. Наприклад, людям, які живуть із важкими психічними захворюваннями або інвалідністю, може знадобитися довгострокова допомога. Крім того, розширення прав і можливостей певних груп може бути утруднене через структурні бар'єри, такі як бідність або

дискримінація. Таким чином, практикуючі фахівці повинні розуміти, коли розширення прав і можливостей саме по собі не може задовольнити потреби клієнта та співпрацювати з іншими фахівцями для забезпечення цілісного догляду.

Ще одна проблема полягає власне у забезпеченні дотримання етичних норм під час розширення можливостей клієнтів. Розширення прав та можливостей окремих осіб означає відмову від контролю над процесами прийняття рішень; таким чином, фахівці з соціальної роботи повинні ретельно збалансувати автономію та відповідальність: уникати приймати рішення замість клієнтів, натомість надавати їм адекватну інформацію, щоб ті могли зробити усвідомлений вибір самостійно. Крім того, соціальні працівники повинні оцінювати ризики, пов'язані з повним розширенням прав і можливостей конкретних клієнтів, визнаючи потенційну шкоду, якої це може завдати.

Емпатія та соціокультурна компетентність необхідні при реалізації підходу розширення прав та можливостей у різних спільнотах, оскільки уніфікований підхід не може застосовуватися повсюдно. З іншого боку, визнання своїх обмежень щодо надання послуг є ключем до здійснення ефективних втручань.

Нарешті, рівноваження автономії та відповідальності потребує уважного аналізу етики для забезпечення безпеки клієнта, але при цьому залишає місце для особистої свободи дій фахівця – і це тонка межа, якої соціальні працівники повинні дотримуватися, просуючись до будь-якої терапевтичної взаємодії з клієнтом.

Професійна таємниця та конфіденційність
--

Державна політика, посиливши інструменти для боротьби з соціальним виключенням, сприяння соціальній згуртованості, рівним можливостям у різних сферах збільшила кількість випадків, у яких необхідно ділитися конфіденційною інформацією. Еволюція соціального та професійного контексту зробила процес надання соціальної допомоги та її етику складнішими. Те ж стосується і питання професійної таємниці: фрагментація роботи (а отже, інформації), диверсифікація зацікавлених сторін, які не мають однакового статусу чи місії та належать до різних структур, ускладнення законодавства, яке передбачає численні винятки із зобов'язання зберігати таємницю

сьогодні викликають більше питань щодо професійної таємниці та конфіденційності. Соціальні працівники також повинні переконатися, що їхні статuti та місії розуміють і поважають. Трансформації соціальної роботи в контексті суспільних змін призвели до виникнення етичних дилем, серед яких питання ставлення до цінностей, пов'язаних із повагою до людей та їхньої гідності через збереження права на конфіденційність.

У науковій літературі конфіденційність розглядається зазвичай крізь призму суб'єктивності, що проявляється в тому, наскільки окремі люди можуть дорожити цією цінністю чи ні. Таким чином, застосування конфіденційності може здійснюватися відповідно до мінімальних або ідеальних стандартів певних професій (Linzer, 1998³³⁸). Це формує бачення конфіденційності як права окремих осіб і, отже, обов'язок професіоналів. Конфіденційність пов'язана з різними аспектами спілкування та передачі інформації, завданнями, які часто вирішуються соціальними працівниками та фахівцями, дотичними до соціальної сфери. При цьому практика співпраці та передача інформація є звичними діями, які є необхідними та не суперечать принципу конфіденційності. Однак в процесі комунікативної взаємодії професіонал має завжди оцінювати інформацію, яку він може передавати з прямою згодою особи або без неї.

Професійна таємниця – це відомості, які стають відомими будь-якій особі у зв'язку з виконанням нею професійних обов'язків і які вона не має права ні розповсюджувати, ні використовувати у своїх інтересах. Дотримання таємниці сприяє захисту інтересів громадян та обмеження доступу до відомостей, які вони вважають конфіденційними.

Соціальні працівники, працюючи з клієнтами, мимоволі змушені проникати в їхню інтимність, щоб завойовувати довіру, без якої неможлива ефективна взаємодія. Однак довірливі стосунки можуть бути встановлені лише за наявності впевненості клієнта в збереженні таємниці: без цієї впевненості неможливо налагодити стосунки, які дозволяють довіряти інформацію таємного характеру. Таким чином, без професійної таємниці неможлива соціальна робота.

³³⁸ Linzer, N. (1998). Resolving ethical dilemmas in social work practice, USA: Allyn et Bacon.

Право клієнта на конфіденційність та збереження професійної таємниці зафіксоване у міжнародних нормативних актах. У Конвенції ООН про права дитини (Стаття 16) зазначається, що:

1. Жодна дитина не може зазнавати свавільного чи незаконного втручання в її приватне життя, життя родини, житла чи листування, а також незаконних посягань на її честь і репутацію.

2. Дитина має право на захист закону від такого втручання або намагань його здійснити (Конвенція про права дитини, 1989³³⁹).

Європейська конвенція з прав людини у Статті 8, де йдеться про право на повагу до приватного та сімейного життя, проголошує, що:

1. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, свого житла та листування.

2. Органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права, якщо лише це втручання передбачено законом і є заходом, який у демократичному суспільстві необхідний для національної безпеки, безпеки громадськості, економічного добробуту країни, охорони порядку та запобігання кримінальним правопорушенням, захисту здоров'я чи моральності або захисту права і свобод інших людей (Європейська конвенція з прав людини, 2013³⁴⁰).

Деонтологія соціальної роботи передбачає, що у повсякденній професійній практиці соціальні працівники керуються цінностями та принципами, які й визначають їхню професію:

- повага до гідності кожної людини;
- Віра в здатність людини розвиватися та розвиватися;
- Визнання потреби сприймати і розуміти людину як частину взаємозалежних соціальних систем і носія змін;
- Повага до прав окремих осіб, груп і спільнот;
- Повага до принципу особистої автономії та самовизначення індивіда;
- Визнання права будь-якої особи, якій загрожує небезпека, отримати допомогу та захист відповідно до її потреб;
- Просування принципів соціальної справедливості.

³³⁹ Конвенція про права дитини. 20 листопада 1989 року. (1989). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

³⁴⁰ Європейська конвенція з прав людини з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11, 14 та 15 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. (2013). https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ukr

Саме ці особливості професії об'єднують фахівців з соціальної роботи, які працюють на підтримку соціальної справедливості, сприяють соціальному розвитку через розвиток солідарності, неприйняття будь-яких форм дискримінації та гноблення (Galvaο, 2012³⁴¹).

Розвиток інституту професійної таємниці має свої особливості у різних державах у різні історичні періоди. Законодавство різних країн також характеризує професійну таємницю по-різному.

У Франції має місце своєрідне ототожнення професійної та службової таємниці. Так, службовці зобов'язані зберігати службову таємницю відповідно до норм Кримінального кодексу Франції, що набрав чинності 01.03.1994 р., який передбачає відповідальність за посягання на професійну таємницю та таємницю повідомлень. При цьому під зазіханням на професійну таємницю розуміють розкриття інформації секретного характеру особою, яка володіє нею через своє становище або професію, або через посаду або тимчасово виконувані обов'язки. Тобто можна говорити про такі ознаки професійної таємниці:

- 1) віднесення до категорії інформації;
- 2) таємний характер;
- 3) володіння нею особою або через своє становище або професію, або через посаду, яку вона займає, або через тимчасово виконувані обов'язки.

У Швейцарії ув'язненням або штрафом (за скаргою) караються: духовники, адвокати, захисники, нотаріуси, ревізори, зобов'язані зберігати зобов'язального права, лікарі, а також медсестри, які розголосили таємницю, довірену їм внаслідок їхньої професійної діяльності, якщо вони при її здійсненні повинні зберігати цю таємницю; особи, які навчаються за відповідною спеціальністю, якщо вони розголосили таємницю, яку мали зберігати під час навчання. Відповідно, в даному випадку можна виділити такі ознаки такої таємниці:

- наявність зобов'язань щодо її збереження;
- довірчий характер надання такої інформації;
- отримання інформації внаслідок здійснення професійної діяльності або навчання за відповідною спеціальністю.

³⁴¹ Galvaο, S. (2012). *Les enjeux liés à la confidentialité dans la pratique du travail social en milieu d'urgence hospitalière*. Héritage Branch.

Законодавством Японії професійна таємниця виділена в окрему категорію. Так, Кримінальним кодексом Японії (Закон № 45 від 24.04.1907 р., в редакції Закону № 91 від 12.05.1995 р.) передбачено відповідальність за безпричинне:

1) порушення таємниці кореспонденції;

2) розголошення чужої таємниці, що стала відомою у зв'язку із провадженням професійної діяльності лікарями, фармацевтами, акушерами, адвокатами, нотаріусами або особами, які виконують або виконували таку діяльність, а також особами, які виконують або виконували релігійну або культову діяльність.

У Федеративній Республіці Німеччини особи, які здійснюють окремі види професійної діяльності, зокрема, соціальні та медичні працівники, психологи, адвокати, патентні повірені, нотаріуси, аудитори, співробітники приватних страхових компаній та інші) несуть кримінальну відповідальність за розголошення, без відповідних повноважень, чужої таємниці (тобто таємниці, що відноситься до особистого життя, або виробничої чи комерційної таємниці), яка була довірена клієнтом фахівцеві або стала іншим чином відома під час здійснення останнім професійної діяльності. Таким чином, така інформація має:

– становити чужу таємницю, що відноситься до особистого життя, є виробничою або комерційною таємницею);

– бути довіреною представнику певної професії чи іншим чином стати відомою йому під час здійснення ним професійної діяльності.

У Швейцарії ув'язненням або штрафом за зверненням заявника карають священнослужителів, адвокатів, нотаріусів, лікарів, осіб, які навчаються на відповідній спеціальності, якщо вони піддали розголосу таємницю, яку повинні були зберігати під час навчання. У такому випадку можна виділити такі підстави для визначення професійної таємниці:

– наявність обов'язку щодо її збереження;

– довірчий характер надання такої інформації;

– отримання повноважень для професійного здійснення певної професійної діяльності (або навчання за відповідною спеціальністю).

Законодавством Японії передбачена відповідальність за безпідставне:

1) порушення таємниці листування (відкриття закритої кореспонденції);

2) розголошення чужої таємниці, що стала відомою у зв'язку зі здійсненням професійної діяльності лікаря, фармацевта, акушера, адвоката, захисника, нотаріуса, а також особам, які виконують або виконував і релігійну або культову діяльність.

У Федеративній Республіці Німеччини особи, які здійснюють окремі види професійної діяльності (зокрема: медичні працівники, психологи, адвокати, патентні відомства, нотаріуси, аудиторів, співробітники приватних страхових компаній та ін.), не мають головної відповіді на розголошення, без права повноважень, чужої тайни (тобто тайни, що відноситься до особистого життя, або виробничої або до комерційної таємниці), яка була довірена їм або стала іншим способом відома при здійсненні ними діяльності. Таким чином, така інформація повинна:

– становити чужу таємницю (тобто таємницю, що відноситься до особистого життя, виробничу чи комерційну таємницю);

– бути довіреною представнику певної професії або іншим чином стати відомою йому при реалізації останнім професійної діяльності.

У Законі України «Про соціальні послуги» (Стаття 3) одним із базових принципів надання соціальних послуг декларується принцип конфіденційності. У Статті 12 зазначається, що «отримувач соціальних послуг має право на конфіденційність інформації особистого характеру, що стала відома суб'єктам системи надання соціальних послуг під час реалізації Закону» (Закон України «Про соціальні послуги», 2019³⁴²). Гострота проблеми збереження конфіденційності у вітчизняних умовах поглиблюється відсутністю чітких законодавчих регулювань цього питання у сфері соціальної роботи. Визначення самого поняття «конфіденційна інформація» можемо знайти у статті 21 Закону України «Про інформацію», де зазначено, що «конфіденційною є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежений фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень» (Закон України «Про інформацію», 1992³⁴³). Конкретного переліку інформації, яка може вважатись конфіденційною, чинне законодавство України не дає. Натомість Стаття вище згаданого Закону містить перелік відомостей, «доступ до яких не може бути обмежений (зокрема, це інформація про стан довкілля, якість

³⁴² Закон України «Про соціальні послуги» (2019). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

³⁴³ Закон України «Про інформацію» (1992). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>

харчових продуктів, аварії, катастрофи та надзвичайні ситуації, стан здоров'я населення)» (Закон України «Про інформацію», 1992³⁴⁴).

Глобальна декларація етичних принципів соціальної роботи (Global Social Work Statement of Ethical Principles, 2018³⁴⁵) проголошує, що «соціальні працівники поважають права людей на конфіденційність та недоторканість приватного життя, працюють у відповідності до цього права; права на конфіденційність та недоторканість приватного життя може бути порушено, якщо існує ризик заподіяння шкоди самому собі або іншим; соціальні працівники визнають, що право певної людини на конфіденційність та недоторканість приватного життя обмежується певним нормами, установленими законом; соціальні працівники інформують людей, з якими вони працюють, щодо таких обмежень конфіденційності та недоторканості приватного життя; у деяких культурних контекстах, що характеризуються зосередженням на спільності у громаді, соціальні працівники поважають і дотримуються права людей на спільну конфіденційність, приймають їхній вибір спільної конфіденційності, якщо це не порушує прав індивідів» (Семигіна, 2019³⁴⁶).

В чинному Етичному Кодексі спеціалістів із соціальної роботи України, який базується ще на міжнародних етичних стандартах ще 1994 року (The Ethics of Social Work – Principles and Standards, 1994³⁴⁷), які з того часу неодноразово оновлювалися, наголошується, що фахівці з соціальної роботи «в будь-якій соціальній ситуації інформують клієнтів про те, як забезпечується конфіденційність, для чого вона необхідна, а також про обмеження в її дотриманні. Обов'язок спеціалістів із соціальної роботи – бути конфіденційними, що виключає можливість розголошення будь-яких відомостей про клієнтів за винятком тих випадків, коли це робиться з їхньої згоди чи в установленому законом порядку» (Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи, 2005³⁴⁸). При цьому жодної конкретизації умов, за яких конфіденційність може бути порушена, не знаходимо.

³⁴⁴ Закон України «Про інформацію» (1992). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>

³⁴⁵ Global Social Work Statement of Ethical Principles / IASSW. (2018). <https://www.iassw-aiets.org/2018/04/18/global-social-work-statement-of-ethical-principles-iassw/>

³⁴⁶ Семигіна, Т. (2019). Етика соціальної роботи. *Вісник АПСВТ*, 1. <https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2019/03/Ukrainian-Global-SW-statement-of-Ethical-Principles.pdf>

³⁴⁷ The Ethics of Social Work –Principles and Standards / IFSW, 1994. URL: <http://raulpage.org/koolitus/ethics1994.html>

³⁴⁸ Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи (2005). <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1965643-05#Text>

Встановлення довірливих стосунків є складним процесом: створення або отримання довіри або збір інформації про людину створює динамічний процес. Передача секретної або конфіденційної інформації встановлює між двома людьми спілкування, яке не призначене для банальної передачі інформації. Клієнт, хоча іноді втрачає контроль над інформацією, яку передає, тим не менше, залишається її власником і саме він має усі повноваження щодо її розголошення.

Особа, якій довірилися – соціальний працівник – є хранителем інформації, якою він може розпоряджатися лише в межах, передбачених законом. Будучи хранителем таємниці чи конфіденційної інформації клієнта, спеціалісти повинні бути пильними щодо того, що вони зобов'язані оприлюднювати, а що – ні. Клієнт має бути поінформований про межі конфіденційності, щоб мати можливість контролювати процес обміну інформацією.

Інформація конфіденційного характеру ставить власника інформації та зберігача в ситуацію відповідальності. Ці стосунки довіри базуються на дотриманні мовчазного контракту, заснованого на визнанні кваліфікації, навичок, професійного кодексу етики. Подібним чином довірчі відносини встановлюються між особою, яка отримує підтримку, і службою, яка зобов'язана зберігати професійну таємницю. Професіонали та інституції виконують соціальну функцію, яка вимагає тих самих обмежень. Отже, професійна таємниця є не лише результатом юридичного та морального зобов'язання. Це неодмінна умова професійної практики і сама основа цієї практики.

Поняття «конфіденційна інформація» та «професійна таємниця» не є тотожними поняттями, хоча їх часто саме так сприймають. Конфіденційна інформація визначається не змістом певних відомостей, а їх наявністю у розпорядженні певних суб'єктів інформаційних відносин внаслідок виконання покладених на останніх функцій (службових або професійних повноважень). Саме чужа таємниця, яка перебуває у віданні сторонніх осіб, яким вона стала відомою внаслідок виконання ними службових або професійних обов'язків, становить предмет та зміст конфіденційної інформації (Семенюк, 2016³⁴⁹).

³⁴⁹ Семенюк, О. (2016). Класифікація таємної інформації. *Інформація і право*, 1(16), 44–51.

Професійна таємниця в українському законодавстві визначається як «узагальнена назва відомостей, якими володіє особа у зв'язку з виконанням нею професійної діяльності та розголошення яких заборонене. В Україні такими є відомості, що становлять адвокатську, банківську, лікарську, комерційну, нотаріальну, службову таємницю, таємницю листування, телефонних розмов, поштових відправлень, інших повідомлень, таємницю сповіді, таємницю усиновлення тощо. Професійні таємниці відрізняються за характером гарантій, якими вони забезпечені, обсягом відомостей, які вони захищають, та наявністю відповідальності за незбереження такої таємниці» (Бельо, 2017³⁵⁰).

У практичній діяльності соціального працівника питання щодо професійної таємниці виникає насамперед тоді, коли можуть бути винятки. Це той випадок, коли соціального працівника викликають як свідка під час слідства чи кримінального процесу: «Чи зобов'язаний фахівець зберігати мовчання чи ні?»

Досвід показує, що навіть тоді, коли відповідь здається очевидною з точки зору закону, виникає багато колізій. Дійсно: юридичні зобов'язання, деонтологічні та інституційні правила, етичний вибір, а також відносини, встановлені з клієнтом або особисті переконання соціального працівника, – це всі елементи, які ускладнюють позиціонування соціального працівника та часто ставлять його перед етичним вибором.

Закон захищає конфіденційність не лише тому, що це право особи, але й тому, що вона є необхідною умовою для ефективного функціонування професій, місія яких зобов'язує фахівця проникати в інтимність людей і вимагає їхньої довіри. Існування професійної таємниці дозволяє встановити цю довіру, даючи клієнтам гарантії, що нічого не буде розкрито з того, що вони довірили фахівцеві або дозволили побачити (Chopard, 2007³⁵¹).

Отже, зобов'язання фахівця зберігати професійну таємницю визначається:

- правом особи на повагу до її приватного життя та інтимності;
- потребою забезпечити довіру, необхідну для виконання певних професій.

³⁵⁰ Бельо, Л. (2017). Професійні таємниці: поняття, сутність та правова основа. Науковий Вісник Херсонського Державного Університету, 62-65.

³⁵¹ Chopard, M. (2007). *Secret professionnel et travail social aujourd'hui* – document du GREJ novembre 2007.

Деонтологічно будь-який професіонал, який отримує конфіденційну інформацію або проникає в приватне життя особи, повинен вважати себе зобов'язаним зберігати таємницю та може бути підданий дисциплінарним санкціям у разі порушення зобов'язання зберігати таємницю. Але з юридичної точки зору професійна таємниця, зобов'язання, за порушення якого передбачено кримінальне покарання, може бути встановлене лише правовим текстом (правило «*nulla poena sine lege*»: не може бути кримінального покарання, крім випадків, передбачених законом). Звідси вагання та можливі дебати щодо певних професійних ситуацій, зокрема, у професійній соціальній роботі.

2.4. Формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій засобами професійного самопроекткування

**Сутнісна характеристика
понять «конкуренція»,
«конкуренто-
спроможність»**

Світовий ринок праці фахівців із вищою освітою на початку 21 століття характеризується станом зростаючої конкуренції, оскільки чисельність студентів, що випускаються з закладів передвищої і вищої освіти, активно зростає, а чисельність робочих місць для них має значно менший рівень інтенсивності.

Заснований на знаннях тип економіки, пред'являє нові вимоги до випускників закладів вищої освіти, серед яких все більший пріоритет набувають вимоги системно організованих, інтелектуальних, комунікативних, рефлексуючих, самоорганізованих, моральних засад, що дають змогу успішно організувати діяльність у широкому соціальному, економічному й культурному контекстах.

Випускники закладів вищої освіти представляють окремий сегмент на ринку праці. Потрапляючи до нього і не маючи достатнього професійного й соціального досвіду, вони виявляються не готовими до умов жорсткої конкуренції. Конкурентоспроможність є показником рівня знань, умінь і навичок студентів, що виробляється у безперервному педагогічному процесі та супроводжується перманентною практичною підготовкою. Наскільки буде конкурентоспроможним випускник, можна сказати лише тоді, коли

формування конкурентоспроможності стане актуальною педагогічною проблемою, яка вимагатиме своєчасного та ефективного вирішення. Перед вищою школою постає питання, чи можна навчитися бути конкурентоспроможним і які професійні якості визначають конкурентоспроможність майбутніх випускників, фахівців соціономічних професій.

Аналіз думок керівників-роботодавців сучасних організацій показує, що конкурентоспроможність, як обов'язкова професійна якість випускників, розвинена доволі слабо або повністю відсутня. Особливо гостро ця проблема постає перед випускниками – майбутніми фахівцями соціономічних професій (менеджерів, фахівців із соціальної роботи, соціальних педагогів), оскільки ринок праці не може запропонувати таку кількість робочих місць потоку кадрів, який постійно збільшується.

Освіта – це один із важливих елементів у формуванні конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій, але сучасні реалії вимагають модернізації науково-педагогічних підходів в освіті, тому успішність випускника визначається його високою адаптацією до нових умов роботодавців, що можливо сформувати лише у системній практико-орієнтованій діяльності.

Актуальність визначення поняття «конкурентоспроможність» обумовлена міждисциплінарністю, багатоаспектністю зазначеного феномену та відсутністю усталеної точки зору на його сутність, структуру й зміст, що стримує теорію та практику підготовки майбутніх фахівців соціономічних професій, здатних і готових на рівних конкурувати у світовому освітньо-професійному просторі.

Можна з упевненістю говорити про те, що соціально-економічні перетворення сучасного суспільства висунули, як найважливішу життєву необхідність, завдання розвитку конкурентоспроможності випускників закладів передвищої і вищої освіти, оскільки від рівня її сформованості залежить майбутній розвиток країни. Необхідність формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій знайшла своє відображення у Законах

України «Про фахову передвищу освіту» (ЗУ, 2023³⁵²), «Про вищу освіту» (ЗУ, 2023³⁵³).

В нормативно-правових документах відмічається, що держава створює умови для поєднання освіти з виробництвом з метою підготовки конкурентоспроможних фахівців для забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави. Одним із принципів державної політики у сфері фахової передвищої освіти є повне сприяння сталому розвитку суспільства шляхом підготовки конкурентоспроможного людського капіталу та створення умов для здобуття освіти протягом життя. У свою чергу, представлена законодавча база покликана не лише підвищити конкурентоспроможність вітчизняної освіти, а й привести ринок надання освітніх послуг у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема, наблизити якість надання освітніх послуг українськими освітніми закладами до європейських.

Актуальність дослідження зумовлена соціальним замовленням на підготовку затребуваних на ринку праці конкурентоспроможних фахівців соціономічних професій, які вміють адаптуватися до складних умов соціально-економічного середовища, що постійно змінюється, оперативно й творчо вирішувати поставлені перед ними завдання.

Більше того, актуальність теми зумовила появу окремого наукового напрямку – конкурентології – науки про закономірності конкурентної діяльності, самореалізацію людини як конкурентоспроможної особистості, формування чи саморозвитку конкурентоспроможності фахівця (Шевченко, 2022³⁵⁴).

У психолого-педагогічній науці вивчення законів конкуренції – відносно новий напрям. Категорії особистісної та корпоративної конкурентоспроможності увійшли в науковий побут завдяки роботам зарубіжних учених – Дж. Грейсона, К. О’Делла (O’Dell, Grayson, 1998³⁵⁵), Дж. Дьюї (Dewey, 1997³⁵⁶), Р. Мартінса (Martens, 1987³⁵⁷),

³⁵² ЗУ (2023). Про фахову передвищу освіту. Документ 2745-VIII, чинний, поточна редакція. Редакція від 23.03.2023, підстава – 2940-IX.

³⁵³ ЗУ (2023). Про вищу освіту. Документ 1556-VII, чинний, поточна редакція. Редакція від 28.05.2023, підстава – 3062-IX.

³⁵⁴ Шевченко, Л. С. (2022). Конкурентоспроможність бізнесу (підприємства) : навч. посіб. у питаннях і відповідях. Харків : Право, 312.

³⁵⁵ O’Dell, C. and Grayson, C. (1998). If Only We Knew What We Know: Identification and Transfer of Internal Best Practices. *California Management Review*, (40), 154–174.

³⁵⁶ Dewey, J. (1997). *Democracy and Education. An Introduction to the Philosophy of Education*, 384.

³⁵⁷ Martens, R. (1987). *Coaches Guide to Sport Psychology*. Champaign, IL: Human Kinetics.

Г. Олпорта (Allport, Allport, 1921³⁵⁸), К. Роджерса (Rogers, 1995³⁵⁹) та інших. Особливу увагу питанням конкурентоспроможності студентів – майбутніх фахівців приділяють А. Дроп (A. Droppe) (Droppe, Soderfeldt, 2010³⁶⁰), Р. Кінг (R. King) (King, McInerney, Watkins, 2012³⁶¹), Дж. Антоніо Гарсія-Мартінес (J. Antonio Garcia-Martinez) (Garcia-Martinez, Gutierrez-Hita, Sanchez-Soriano, 2012³⁶²), Т. Ши-Мінг (T. Shi-Ming) (Shi-Ming, Fang-Miao, Xi, 2015³⁶³) та інші.

«Конкурентоспроможність» перебуває на стику економічних, управлінських, філософських, соціологічних і психологічних галузей знань, кожна з яких формує свої індивідуальні ознаки щодо цього поняття. Проблема терміноутворення «конкурентоспроможність» у тому, що саме вихідне поняття «конкуренція» також передбачає кілька варіантів тлумачення. Тому, для аналізу стану проблеми формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій звернемося до етимології (історії походження та розвитку) основного поняття нашого дослідження – родового поняття «конкуренція». Воно виникло в ХІХ столітті й прийшло з латинської мови (concurrere – стикатися). Вихідні до того ж джерела одиниці використовують у сучасних італійській, французькій, португальській, норвезькій, датській, шведській, німецькій та голландській мовах (Мельничук, Білодід, Коломієць, Ткаченко, 1982³⁶⁴; Мельничук, 1974³⁶⁵).

У контексті нашого дослідження важливим є те, що для пояснення та визначення терміну «конкуренція» в англійській та іспанській мовах використовують термін «competition» (прагнення дістати щось, досягти чогось). Це ж слово має значення «змагання»

³⁵⁸ Allport, F. H., & Allport, G. W. (1921). Personality Traits: Their Classification and Measurement. *The Journal of Abnormal Psychology and Social Psychology*, (16(1)), 6–40.

³⁵⁹ Rogers, C. R. (1995). On Becoming a Person. A Therapist's View of Psychotherapy. Houghton Mifflin Company, Boston, New York, 367.

³⁶⁰ Droppe, A., Soderfeldt, B. (2010). What is academic quality? On the decline of academic autonomy. *Sociologisk Forskning*, (47(3)), 57–74.

³⁶¹ King, R. B., McInerney, D. M., Watkins, D. A. (2012). Competitiveness is not that bad... at least in the East: Testing the hierarchical model of achievement motivation in the Asian setting. *International journal of intercultural relations*, (36(3)), 446–457.

³⁶² Garcia-Martinez, A. J., Gutierrez-Hita, C., Sanchez-Soriano, J. (2012). Competitiveness, cooperation, and strategic interaction a classroom experiment on oligopoly. *Revista internacional de sociologia*, (70(1)), 167–187.

³⁶³ Tang Shi-Ming, Shi Fang-Miao, Chen Xi (2015). Career Competitiveness of College Graduates: Issues and Problem Solving. *International Conference on Sociology and Psychology (ICSP)*. Changsha: People's Rep. of China, 171–175.

³⁶⁴ Етимологічний словник української мови (1982): В 7 т. – Т. 1: А–Г / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. К.: Наукова думка, 632.

³⁶⁵ Словник іншомовних слів (1974) / За ред. члена-кореспондента АН УРСР О. С. Мельничука. К., 865.

(Oxford Dictionary and Thesaurus, 1996³⁶⁶). Воно було використано економістами для характеристики моделі будови ринку (Keynes, 1936³⁶⁷).

«Новий Оксфордський словник» визначає «конкуренцію» (competition), як діяльність (або стан), що передбачає старання, докладання зусиль (або боротьбу за отримання), для того, щоб отримати прибуток або виграти що-небудь шляхом завдання поразки чи руйнування планів, або затвердження переваги над іншими, залученими до тієї ж справи (The New Oxford Dictionary of English, 1999³⁶⁸).

Ще на початку ХХ століття термін «конкуренція» широко увійшов у науку – до кола основних понять економічної теорії. Значний внесок у розвиток економічного поняття «конкуренції» зробили такі зарубіжні вчені-економісти, як С. Брю, Дж. Кейнс, А. Курно, К. Макконелл, А. Маршалл (Marshall, 1997³⁶⁹), Дж. Міль, Ф. Найт, М. Портер, Дж. Робінсон, Д. Рікардо (Ricardo, 2001³⁷⁰), А. Сміт (Smith, 2000³⁷¹), Ф. Хайєк (Hayek, 1996³⁷²). Одночасно цей термін почали використовувати й фахівці в галузі освіти. Він позначає високий рівень професійної підготовленості до будь-якої діяльності (Бусел, 2005³⁷³).

Похідним від терміну «конкуренція» став термін «конкурентоспроможність», що означає готовність до конкуренції. У вітчизняній і зарубіжній літературі поряд із конкурентоспроможністю товарів та послуг, економіки загалом, біологічною конкуренцією виділяють конкурентоспроможність особистості або фахівця, яка іноді ототожнюється з конкурентоспроможністю його робочої сили. У значенні поняття «робоча сила» основна увага приділяється як фізичній силі, так і здібності до праці, яку людина і «продає» на ринку праці.

³⁶⁶ Oxford Dictionary and Thesaurus (1996) / ed. by Sara Tulloch. Oxford Melbourne : Oxford Univ. Pr.

³⁶⁷ The General Theory of Employment, Interest, and Money (1936)/By John Maynard Keynes, 190. URL : https://www.files.ethz.ch/isn/125515/1366_keynestheoryofemployment.pdf

³⁶⁸ The New Oxford Dictionary of English (1999) / ed. by Judy Pearsall.

³⁶⁹ Principles of Economics (1997) (Great Minds)/ by Alfred Marshall. Prometheus, 320.

³⁷⁰ On The Principles of Political Economy and Taxation (2001) / by David Ricardo. Batoche Books Kitchener, 333.

³⁷¹ An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (2000) / By Adam Smith.

³⁷² Individualism and Economic Order (1996) / by F. A. Hayek. University of Chicago Press.

³⁷³ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) (2005) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 1728.

Незважаючи на важливість такої категорії, як конкурентоспроможність, у психолого-педагогічних дослідженнях поки що не склалося єдиного термінологічного підходу до цього поняття. При цьому світоглядні позиції стосовно сутності даного терміну можна представити в аспекті методології, як метапринципи дослідження поняття «конкурентоспроможності особистості фахівця».

Так, у дослідженнях конкурентоспроможності особистості використовують адаптивно-середовищний метапринцип, що виражає нерозривний зв'язок соціальної підстави з диференційованим особистісним і професійним потенціалом. В аспекті метапринципу важливо наголосити на тому, що конкурентоспроможність майбутнього фахівця соціономічних професій є динамічною якістю особистості, яка має в своїй основі соціальні орієнтири. Це твердження співвідноситься із загальними вимогами державного освітнього стандарту до рівня освіченості, наприклад, менеджера (усвідомлення соціальної значущості професії, прагнення до зростання, самовдосконалення тощо), свідчить про його соціальну зрілість, як члена суспільства, та відображає вимоги до нього соціуму.

Для розуміння конкурентоспроможності особистості за умов інформаційного суспільства важливим є особистісно орієнтований метапринцип, який орієнтує на виявлення особистісних і професійних психологічних характеристик фахівця соціономічних професій. На нашу думку, особистісно орієнтований підхід та його діяльнісну позицію можна представити у трактуванні конкурентоспроможності, як динамічної, системної, багаторівневої особистісної освіти, що характеризується сукупністю сформованих особистісних і професійних якостей, в узагальненій формі, що відображають систему відносин людини до суспільства, професії, колег, самого себе.

При цьому особистісно орієнтований метапринцип акцентує увагу на культурних основах соціуму або соціальної групи, які є системою ідеалів і цінностей, що і відображає аксіологічну складову означеного метапринципу. В нашому дослідженні ми наголошуємо на необхідності розвитку професійних цінностей для формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій.

Відповідно до сучасних тенденцій оновлення освітньої парадигми до поняття «конкурентоспроможність особистості» застосовується

компетентнісний метапринцип, де конкурентоспроможність постає як результат практичної підготовки фахівця, рівень розвитку його компетентності, що забезпечує соціально-професійну мобільність. При цьому в сучасних дослідженнях спостерігається поліпарадигмальний метапринцип при розкритті поняття, що використовують із врахуванням особливостей парадигми освіти, в рамках якого конкурентоспроможність є певною моделлю.

Відсутність єдиного трактування терміну «конкурентоспроможність» пов'язана, на нашу думку, з багатогранністю цієї категорії, неузгодженістю у вивченні її сутності, ознак, критеріїв і методів оцінки. Представимо найбільш поширені наукові підходи до розгляду поняття «конкурентоспроможність» (табл. 1).

Таблиця 1.

**Наукові підходи до трактування терміну
«конкурентоспроможність»**

Визначення «конкурентоспроможності»	Автори
Конкурентоспроможність робочої сили – це сукупність якісних і вартісних характеристик специфічного товару «робоча сила», яка забезпечує задоволення конкретних потреб роботодавців у працівниках певної професії або кваліфікації (Богиня, 2001 ³⁷⁴)	Д. Богиня
Конкурентоспроможність – це відповідність якості робочої сили вимогам ринку, можливість вигравати в конкуренції на ринку праці, тобто порівняно з іншими працівниками більш повно задовольняти потреби роботодавців (Грішнова, 2001 ³⁷⁵)	О. Грішнова
Конкурентоспроможність персоналу є здатністю робочої сили реалізувати сукупність особистих, професійних та ділових якостей і задовольнити вимоги роботодавців (Грошелева, 2006 ³⁷⁶)	Е. Грошелева
Конкурентоспроможність персоналу – це вміння проявляти свої особистісні, професійні й ділові якості, швидше і краще за інших працівників реалізувати власний потенціал за конкретних умов, які склалися на підприємстві, що, у свою чергу, дає можливість отримувати винагороду, досягати	Р. Дяків

³⁷⁴ Богиня, Д. П. (2001). Теоретико-методологические аспекты исследования конкурентоспособности рабочей силы. *Конкурентоспособность в сфере труда*, (1), 10–18.

³⁷⁵ Грішнова, О. А. (2001). Формування якості робочої сили та конкурентоспроможності працівника в процесі інвестування в людський капітал. *Конкурентоспроможність у сфері праці*: Зб. наук. пр. Серія Економіка праці та соціальної сфери. К.: Ін-т економіки НАНУ, 117–126

³⁷⁶ Грошелева, О. Г. (2006). Врахування впливу людського фактору при оцінці інвестиційної привабливості підприємства. *Методологія та практика менеджменту на порозі XXI століття: загальнодержавні, галузеві та регіональні аспекти*: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. Полтава: ПУСКУ, 74–75.

<p>відповідного соціального статусу й забезпечувати службово-професійне зростання. Це здатність керівників, професіоналів і фахівців генерувати ідеї з використанням усіх можливостей, що виникають у зовнішньому та внутрішньому середовищі; вирішувати проблеми; своєчасно виявляти загрози для діяльності підприємства; забезпечувати досягнення поставлених цілей та виконання підприємством своєї місії; винаходити й, швидше за конкурентів, упроваджувати нововведення на всіх стадіях життєвого циклу товару (Дяків, 2000³⁷⁷)</p>	
<p>Конкурентоспроможність робочої сили – це одна з складових конкурентоспроможності у сфері праці, що органічно доповнює два інші елементи – конкурентоспроможність мотиваційного забезпечення праці та конкурентоспроможність результатів праці. Конкурентоспроможність персоналу – агрегована сукупність фізико-психологічних, освітньо-кваліфікаційних та інших властивостей усіх працівників підприємства, які дають їм можливість забезпечувати високу ефективність господарської діяльності підприємства в умовах мінливості ринкового середовища (Мартинюк, 2016³⁷⁸)</p>	Н. Мартинюк
<p>Конкурентоспроможність персоналу підприємства є здатністю реалізовувати наявні в нього конкурентні переваги таким чином, щоб сприяти просуванню підприємства на кращу, порівняно із іншими суб'єктами конкуренції, на даному ринку конкурентну позицію (Славгородська, Щербак, 2005³⁷⁹)</p>	О. Славгородська, В. Щербак

Розглядаючи «конкурентоспроможність» як соціально-педагогічний феномен, ми вважаємо що це інтегративна якість особистості, яка передбачає наявність таких якісних характеристик, як відповідальність, творчий підхід до прийняття рішень, потребу в самоосвітній діяльності, вміння оцінювати та презентувати себе, взаємодіяти в колективі тощо.

Конкурентоспроможність, на думку дослідників (Дегтярєва, Козяр, Матійків та ін.³⁸⁰, 2012; Алексєєва, 2009³⁸¹), забезпечується

³⁷⁷ Дяків, Р. П. (2000). Енциклопедія бізнесмена, економіста, менеджера, 118–119.

³⁷⁸ Мартинюк, Н. (2016). Концептуальні підходи до трактування сутності конкурентоспроможності персоналу підприємства. *Економічний дискурс: Міжнародний науковий журнал*, (2), 15–28.

³⁷⁹ Славгородська, О. Ю., Щербак, В. Г. (2005). Класифікація конкурентних переваг персоналу підприємства. *Наукові праці ДонНТУ: Серія економічна*, (8), 94–101.

³⁸⁰ Психологічні аспекти професійної підготовки конкурентоздатних фахівців (2012): монографія / Дегтярєва Г. С., Козяр М. М., Матійків І. М., Руденко Л. А., Шиделко А. В.; за ред. Руденко Л. А. Київ, 170.

³⁸¹ Алексєєва, А. В. (2009). Професійна конкурентоздатність особистості: психологічний аспект. *Психологія праці та управління: зб. наукових праць VI Міжнародної науково-практичної конференції*. Ч. 1. Київ: ІПК ДСЗУ. 147–153.

професійною компетентністю та професійно-соціальною мобільністю. На відміну від прийнятого в економічних дисциплінах розуміння конкурентоспроможності, як суперництва, пріоритету, успішності, заняття лідерської позиції, пов'язаного, переважно, з метою самого бізнесу – отримання прибутку, під конкурентоспроможністю розуміють здатність максимального розширення своїх можливостей для реалізації себе в особистісному, професійному, соціальному й моральному аспектах.

У нашому розумінні, конкурентоспроможність фахівця соціономічних професій – це особистісна якість, що виявляється в націленості на результативну та ефективну освітню діяльність, необхідну для формування його високої працездатності, яка забезпечує безперервне зростання його продуктивності на основі розвитку здатності до праці, що зберігає здоров'я людини, її гармонійні відносини з оточуючими.

Таким чином, конкурентоспроможну особистість ми розглядаємо як систему, що реалізується за допомогою зовнішніх і внутрішніх умов, систему, що має динамічний характер. Шлях конкурентоспроможної особистості у професії характеризується як конструктивний і реалізований за допомогою моделі професійного розвитку.

Окрім цього, поняття «конкурентоспроможність» випускника закладів вищої освіти розглядають, як інтегральну якість особистості, що є сукупністю ключових компетенцій, ціннісних орієнтацій, які дають змогу цій особистості успішно функціонувати у соціумі.

При цьому, конкурентоспроможність випускників закладів передвищої і вищої освіти повинна відповідати, по-перше, потребам особистості в освіті, по-друге, потребам ринку праці та запитам роботодавців у зростанні й розвитку кадрового потенціалу, по-третє, запитам суспільства у відтворенні кваліфікованої робочої сили та формуванні певного типу особистості, що відповідає соціокультурним нормам середовища суспільства та здатного виконувати соціальні функції протягом усього життя.

Досліджуючи конкурентоспроможність персоналу у забезпеченні конкурентоспроможності підприємства, І. Цветкова визначає передумови виникнення терміну «конкурентоспроможність персоналу», акцентуючи увагу на його дуалістичності як суб'єкта та об'єкта управління; унікальності його складу для кожного

підприємства; визнання інтелектуального капіталу підприємства як джерела його конкурентоспроможності; наявності причинно-наслідкових зв'язків у системі підприємства й привабливості його використання як ресурсу в діяльності організації за умов бездефіцитності багатьох інших ресурсів (Цветкова, 2006³⁸²).

**Особистісна та
корпоративна
конкурентоспроможності**

Цікавим у контексті нашого дослідження є розгляд поняття «особистісна конкурентоспроможність», яке розуміють, як форму міжособистісної взаємодії, що характеризується досягненням цілей в умовах протиборства з іншими індивідами або групами, що домагаються досягнення тих же цілей. Відповідно, акцентується та конкурентоспроможність, яка досягається у процесі суперництва виключно за рахунок власних здібностей (Фетискин, Козлов, Мануйлов, 2002³⁸³).

Особистісна конкурентоспроможність виявляється в індивідуальних формах роботи педагога, менеджера, працівника відділу кадрів, економіста в індивідуальних видах спорту, за участю в конкурсах, пошуку роботи, проходженні співбесіди, зусиллях домогтися кар'єрного та професійного зростання тощо.

Проте, витримати конкурентну боротьбу лише за допомогою власних конкурентних переваг не завжди можливо. Усвідомлення цього й породжує поняття «корпоративної конкурентоспроможності», під якою прийнято розуміти визнання особистістю пріоритетності групових чи колективних інтересів у порівнянні з індивідуальними, для більш повного задоволення потреб у майбутньому. Йдеться про конкурентоспроможність, що виникає не в умовах суперництва, а в процесі співробітництва.

Корпоративна конкурентоспроможність виявляється у групових формах діяльності, коли неможливо виконати величезний обсяг завдань і необхідна командна робота. У свою чергу, особистісна конкурентоспроможність керівника (маркетолога, менеджера,

³⁸² Цветкова, І. І. (2006). Конкурентоспроможність персоналу: сутність та місце у забезпеченні конкурентоспроможності підприємства. *Культура народів Причорномор'я*, (88), 119–125.

³⁸³ Фетискин, Н. П., Козлов, В. В., Мануйлов, Г. М. (2002). Экспресс-диагностика личностной конкурентоспособности. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М.: Институт психотерапии, 113–114.

соціального педагога, фахівця із соціальної роботи) залежить від професіоналізму і злагодженості дій кожного з членів команди.

У таблиці 2 представлено порівняльну характеристику особистісної та корпоративної конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій.

Таблиця 2.

Характерні особливості особистісної та корпоративної конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій

Особистісна конкурентоспроможність	Корпоративна конкурентоспроможність
Значення індивідуальних показників (віку, гендерної приналежності тощо), висока конкурентоорієнтованість, високі показники домінантності, егоцентризму, мотивації влади й досягнення успіху, макіавеллізму, ділової успішності, емоційної стійкості та впевненості в собі, низькі показники конкурентності	Високі показники кооперативності, мотивації, афіліації, екстраверсії, лідерського потенціалу, соціального інтелекту, соціоемоційної успішності, низькі показники конкурентності

Фахівець із яскраво вираженою особистісною конкурентоспроможністю сприймає «Я» і «колектив» як щось різне. Він віддає перевагу індивідуальній роботі, відчуває труднощі у спільній діяльності, відстоює, переважно, особисті інтереси. Як правило, така людина оцінює оточуючих відповідно до персональних поглядів і переконань. Думка колег не представляє для нього цінності, оскільки він вважає, що вони не можуть належним чином оцінити одне одного. Орієнтований на особисту успішність, фахівець із особистісною конкурентоспроможністю не вважає за потрібне ділитися своїми ідеями з колективом. Його моральні підвалини нерідко йдуть урозріз із корпоративною культурою компанії, тому інколи він здатний переслідувати особисті інтереси на шкоду інтересам організації/ групи. При цьому індивід такого типу особисто несе всю відповідальність за свою роботу, зацікавлений в автономності та незалежності під час робочого процесу, виконує всі види діяльності самостійно, націлений на самоосвіту, самомотивований, здатний до самоконтролю тощо.

Фахівцю із корпоративною конкурентоспроможністю, навпаки, комфортніше працювати в групі. Він відстоює колективні інтереси,

оцінює роботу колег з урахуванням того, наскільки сам може прийняти встановлені для всіх працівників норми й правила. Для такої людини важлива зовнішня оцінка його власної діяльності, вона не зацікавлена в індивідуальній роботі, віддаючи перевагу участі у реалізації спільних проєктів, коли відповідальність за виконання завдання покладається на керівника та всю робочу групу. Фахівець даного типу сприймає та підтримує корпоративний дух, загальноприйняті культуру й етику поведінки. Як правило, він визначає досягнення групи, порівнюючи їх із результатами інших груп. Пріоритетними для фахівця із корпоративною конкурентоспроможністю є потреби колективу, він націлений на взаємоосвіту, взаємомотивацію, взаємоконтроль тощо.

Історіографічний аналіз показав, що під «конкурентоспроможністю майбутнього фахівця», здобувача вищої освіти слід розуміти якість особистості, що виявляється в націленості на результативну та ефективну професійну діяльність, необхідну для формування високої працездатності студентів, що забезпечує безперервне зростання їхньої продуктивності праці, зберігає здоров'я і гармонійні стосунки з оточуючими. Конкурентоспроможність на ринку праці передбачає володіння такими якостями, як ініціативність, відповідальність, вміння працювати на кінцевий результат («тримати мету»), постійно шукати та знаходити засоби подолання перешкод на шляху до мети, виявляти самостійність і наполегливість, сприйнятливість, динамічність, готовність навчатися, розпочинати з малого. Конкурентоспроможність необхідно формувати у процесі професійної освіти. Економічний і педагогічний зміст цієї якості полягають у розвитку мотивації всебічного підвищення трудового потенціалу особистості, що визначається сукупністю її можливостей для участі у будь-якій суспільно корисній діяльності та отриманні результатів від неї.

Під конкурентоспроможністю особистості студента дослідники розуміють сукупність інтегрованих стійких якостей, серед яких раціональна пізнавальна активність, цілеспрямованість, працьовитість, креативність, критичність, ризикованість, стресостійкість, лідерство, що зумовлюють можливість успішного виконання

діяльності (Носова, Маковоз, 2011³⁸⁴). Це якість особистості, що дає змогу людині досягати успіху не тільки у професійній діяльності, а й в інших галузях.

Конкурентоспроможність характеризується набором особистісних якостей. Об'єктом професійного розвитку та формою реалізації творчого потенціалу людини у професійній діяльності є інтегральні характеристики її особистості: спрямованість, компетентність, емоційна, інтелектуальна та поведінкова гнучкість.

Розглядаючи конкурентоспроможність майбутнього фахівця, слід зауважити, що вона визначається не скільки професійним, скільки індивідуально-особистісним компонентом, тобто сукупністю індивідуальних стійких властивостей, що складаються з комплексу здібностей, рис характеру, потреб і станів, які допомагають продуктивно функціонувати в професійній діяльності й спілкуванні. Як інтегральна складова особистості, конкурентоспроможність характеризується такими ознаками: здібностями – чіткістю цілей і ціннісних орієнтацій, творчим відношенням до справи, психологічною пластичністю, незалежністю, здатністю до ризику, здатністю бути лідером, толерантністю; рисами характеру – працьовитістю, прагненням до безперервного саморозвитку й постійного професійного зростання; станом – конгруентністю, стресостійкістю, асертивністю, стеничністю.

Представляючи конкурентоспроможного фахівця, більшість дослідників (Д. Богиня (Богиня, 2001³⁸⁵), Т. Бучинська (Бучинська, 2016³⁸⁶), А. Ваврик (Ваврик, 2013³⁸⁷), О. Грішнова (Грішнова, 2005³⁸⁸), О. Грошелева (Грошелева, Рябцева, 2007³⁸⁹), С. Калаур, Л. Карамушка (Карамушка, Філь, 2007³⁹⁰), В. Коломієць, О. Рябцева, О. Сорока

³⁸⁴ Носова, О. В., Маковоз, О. С. (2011). Конкурентоспроможність підготовки фахівців вищими навчальними закладами відповідно до вимог ринку праці. *Інформ. технології в освіті* : зб. наук. пр., (9), 99–104.

³⁸⁵ Богиня, Д. П. (2001). Конкурентоспроможність робочої сили в системі управління трудовими ресурсами. *Проблеми формування ринкової економіки*: Міжвідомчий науковий збірник. К. : КНЕУ, 628.

³⁸⁶ Бучинська, Т. В. (2016). Конкурентоспроможність персоналу як основний чинник підвищення ефективності діяльності підприємства, (10), URL : [file:///D:/Documents/Downloads/Nvuumevcg_2016_10\(1\)_18.pdf](file:///D:/Documents/Downloads/Nvuumevcg_2016_10(1)_18.pdf)

³⁸⁷ Ваврик, А. (2013). Професіоналізм та конкурентоздатність особистості: психолого-соціальні аспекти. *Науковий вісник Демократичне врядування*, (12), URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2013_12_10

³⁸⁸ Грішнова, О. А. (2005). Конкурентоспроможність персоналу підприємства. *Україна: Аспекти праці*, (3), 3–9.

³⁸⁹ Грошелева, О. Г., Рябцева, О. Є. (2007). Нові підходи до оцінки конкурентоспроможності управлінського персоналу. *Економічний вісник Національного гірничого університету*, (1), 103–110.

³⁹⁰ Карамушка, Л. М., Філь, О. А. (2007). Формування конкурентоздатної управлінської команди (на матеріалі діяльності освітніх організацій) : монографія. К. : Фірма ІНКОС, 244.

(Сорока, Калаур, 2019³⁹¹), О. Філь та інші) виділяють такі особистісні характеристики: високий рівень теоретичної та практичної підготовки; професійну компетентність; цілеспрямованість, ціннісні орієнтації, наполегливість у досягненні цілей та подоланні перешкод; здатність адаптуватися до сучасних технологій виробництва, легко переходити від одного виду діяльності до іншого, а також володіння знаннями, вміннями й здібностями, необхідними для широкого кола професій; високий рівень освоєння новітніх досягнень науки й техніки, сучасних технологій; прагнення до саморозвитку, самовдосконалення й професійного зростання; здатність до творчості та інноваційної діяльності; працьовитість, орієнтація на ефективність і якість; прагнення успіху; вміння обирати перспективу, прогнозувати свій розвиток та системно бачити проблему; здатність до самооцінки; гнучкість мислення; здатність приймати відповідальні рішення; здатність до ризику; комунікативність тощо.

Проте перелік особистісних якостей, якими повинен володіти конкурентоспроможний фахівець, у різних дослідників неоднаковий. Ми доповнюємо його такими якостями, як-от мобільність, креативність, компетентність, дивергентність, конвергентність, відкритість, гнучкість, системність мислення, високий професіоналізм, сприйнятливність до нового, командність, стресостійкість, вміння відповідати корпоративним нормам, результативність, сумлінне відношення до роботи, активна життєва позиція та інші якості, що визначають розвиток особистості в цілому. Названі вище особистісні якості важливі для розвитку конкурентоспроможності фахівців соціономічних професій, зокрема, фахівців із соціальної роботи та менеджерів.

Розвиток креативності у студентів сприяє підвищенню їхнього індивідуального типу конкурентоспроможності на ринку праці і є однією з найважливіших характеристик, оскільки сьогодні соціум потребує не просто професіоналів, а творчих людей, здатних самостійно приймати управлінські рішення.

Можна з упевненістю говорити про те, що студенти одночасно функціонують на двох ринках: ринку освітніх послуг і ринку праці. При всьому різноманітті різних форм і методів підготовки

³⁹¹ Сорока, О. В., Калаур, С. М. (2019). Конкурентоспроможність менеджерів соціокультурної діяльності. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Педагогічні науки, (6(329)), 100–108.

конкурентоспроможних фахівців соціономічних професій, дослідники наголошують на важливості зміцнення взаємодії студента з суб'єктами забезпечення його конкурентоспроможності: роботодавцями, закладами освіти, державою, органами влади тощо.

У своїй роботі послуговуємося науковими працями вітчизняних дослідників (Безтелесна, Либак, 2017³⁹²), які виокремлюють особистісну конкурентоспроможність студента закладу вищої освіти, яка була визначена як здатність студента в умовах зростаючої конкуренції на ринку праці забезпечити собі на момент закінчення закладу освіти високі показники рівня знань, умінь і навичок з максимальним використанням своїх можливостей та потенціалу. Окрім цього, вчені наголошують на тому, що конкурентоспроможність людини проявляється саме у професійному середовищі, коли вона має конкурувати за вакантне місце при працевлаштуванні, за посаду в організації, при просуванні службовими сходами (Носова, Маковоз, 2011³⁹³).

Як показує практика, сучасна освіта практично повністю ґрунтується на *homopoia* (солідарності), що знижує її якість, оскільки в ній зменшується роль змагання. Військова агресія росії, складні соціально-економічні зміни в житті держави показали, що конкурентоспроможність на міжнародній арені і всередині країни виступає універсальною вимогою, яку пред'являє світова економіка і є, водночас, основою безпеки держави та запорукою її розвитку. Однак у Світовому рейтингу конкурентоспроможності (World Competitiveness Rankings) за індексом глобальної конкурентоспроможності, який оцінює здатність країн забезпечити високий рівень добробуту своїх громадян, ефективно використовувати ресурси для зростання рівня життя в умовах вільного ринку, постійно підвищувати продуктивність праці та якість товарів і послуг, Україна у 2021 році посіла 54-те місце (Ukraine Competitiveness Index, 2023³⁹⁴). При цьому, рейтинг кадрового потенціалу становить 42-ге місце, що свідчить про те, наскільки Україна розвиває, залучає та утримує висококваліфіковані кадри.

³⁹² Безтелесна, Л. І., Либак, І. А. (2017). Суть та чинники впливу на конкурентоспроможність вищих навчальних закладів. *Економіка і суспільство*, (9), 145–151.

³⁹³ Носова, О. В., Маковоз, О. С. (2011). Конкурентоспроможність підготовки фахівців вищими навчальними закладами відповідно до вимог ринку праці. *Інформаційні технології в освіті* : зб. наук. пр., (9), 99–104.

³⁹⁴ Ukraine Competitiveness Index (2023). URL : <https://tradingeconomics.com/ukraine/competitiveness-index>

Для суттєвого підвищення місця України у рейтингу необхідно підняти рівень підготовки студентів у закладах передвищої і вищої освіти. У світлі цього випускники мають володіти, як набором професійних компетентностей, так і конкурентоспроможністю, здатністю реалізувати ці компетентності за умов «здорового» суперництва.

У конкурентному освітньому середовищі закладів передвищої і вищої освіти забезпечується розвиток конкурентної активності між суб'єктами освіти (студентами), що сприятиме формуванню їхніх професійних та розвитку особистісних якостей, необхідних для конкурентоспроможного фахівця. Ми переконані, що у закладі освіти не слід створювати конкурентне середовище, оскільки це супроводжується неминучим посиленням конфліктів, які різко знижують результативність та ефективність освітнього процесу. Тому конкурентоспроможність потрібно формувати у партнерстві закладів передвищої, вищої освіти та організацій-партнерів.

Наголошуємо, що процес формування конкурентоспроможності студентів, майбутніх фахівців соціономічних професій є складною, багаторівневою педагогічною системою, що передбачає освітню та організаційну діяльність, а також діяльність з формування й розвитку особистісних якостей конкурентоспроможного фахівця. Окрім цього, слід враховувати той факт, що освітньо-професійний простір закладів передвищої і вищої освіти є спеціально організованою сукупністю взаємопов'язаних освітніх та професійних структур з формування конкурентоспроможності студента, що характеризується багатofункціональністю.

У системі освіти традиційно формуються якості гармонійної особистості, які полегшують взаємодію з оточуючими, а конкурентоспроможність є тою якістю особистості, що неминуче породжує конфлікти між студентами. Проте, ми вважаємо, що можливо формувати конкурентоспроможність, як якість гармонійної особистості, за допомогою організації різних змагань, тобто розвитку агоністики («агон» грецькою мовою «боротьба, змагання, турнір, принцип змагальності, шляхетного змагання з метою досягнення найкращого результату) в освітньому процесі (Лазоренко, Чхайло, Романова, 2017³⁹⁵).

³⁹⁵ Лазоренко, С., Чхайло, М., Романова, В. (2017). Давньогрецька агоністика в мистецтві. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, (2 (66)), 238–247.

Справді, людській діяльності властиве прагнення конкуренції та суперництва, тому формування конкурентоспроможності без змагальності доволі складно собі уявити. Змагання слугує виконанню різних соціальних функцій: воно дає змогу порівнювати та оцінювати здатність людей, стимулювати їхню активність, прагнення до вдосконалення своїх здібностей тощо. Окрім цього, змагання обов'язково має доповнюватися різними формами співробітництва, єднання людей.

Також важливою є система цілей, що супроводжують процес формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій. Комплекс цілей має виробити систему розуміння «конкурентоспроможного фахівця». Складність завдання полягає в тому, що в управлінні будь-якої організації завжди присутні додаткові суб'єктивні оціночні фактори та критерії щодо підбору та відбору фахівців. Виробити єдину модель у розумінні сформованості конкурентоспроможності на сьогоdnішньому етапі розвитку ринку праці для кожного окремого випускника є доволі складно. Можна лише сформулювати деякі педагогічні умови, які сприятимуть формуванню таких знань, умінь і навичок, як-от: організаційно-управлінська, інформаційна, соціокультурна, професійна та правова компетентності випускника.

Метою закладів передвищої і вищої освіти стає пошук оптимальних факторів та умов, що сприяють формуванню й розвитку конкурентних умінь студентів. Отже, мета освітнього закладу полягає у виконанні соціального замовлення, реалізованого у вигляді державного стандарту. При цьому, мета може бути виражена в термінах: знати, вміти, володіти, здійснювати навчально-професійну діяльність у професійному й частково у соціальному аспекті.

Мета роботодавця полягає у прийомі на роботу такого працівника, який здатний і готовий після періоду випробувального терміну самостійно й успішно виконувати професійну діяльність відповідно до своїх функціональних обов'язків. У даному випадку, ціль може бути виражена в термінах: знати, вміти, володіти і бути, фактично здійснювати професійну діяльність та бути професійно компетентним працівником на конкретній трудовій посаді.

Мета випускника полягає у досягненні подвійного результату: оволодіти навчально-професійною діяльністю та відповідно навчально-професійною компетентністю, що дає можливість успішно завершити освіту: знати, вміти, володіти; у період випробувального терміну самостійно й успішно опанувати виконання професійної діяльності відповідно до своїх функціональних обов'язків, і зайняти трудову посаду, тобто задовільно виконувати професійні функції. У цьому контексті ціль може бути виражена в термінах: знати, вміти, володіти і бути, фактично здійснювати професійну діяльність та бути професійно компетентним працівником на конкретній трудовій посаді (володіти професійною компетентністю), а отже, і бути конкурентоспроможним.

Щоб за допомогою організації змагання у процесі професійної підготовки сформувати у студентів конкурентоспроможність, необхідно виявити їхній початковий рівень конкурентоспроможності, оскільки означений феномен в освіті має характерну особливість – він має латентний характер.

Слід зазначити, що при формуванні конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій необхідно враховувати потреби чотирьох основних споживачів конкурентоспроможного фахівця, а саме:

1) закладів передвищої і вищої освіти, які зацікавлені у постійному вдосконаленні змісту та методів навчання й виховання, зміцненні наступності освітніх програм, розвитку своєї конкурентоспроможності та представленні інтересів студентів на ринку праці;

2) студента, як споживача освітніх послуг, який у майбутньому має стати ініціатором інновацій, основним «носієм» та експертом якості здобутої освіти, найважливішою діючою силою, що просуває інновації в науці, техніці, економіці, політиці, духовній культурі в умовах глобалізації;

3) роботодавців, які потребують працівників різних рівнів освіти та кваліфікації, здатних активно освоювати новітні технології й технічні системи, самостійно набувати нові професійні знання і вміння, успішно вирішувати проблеми інноваційного розвитку регіону, країни;

4) суспільства, зацікавленого у творчому розвитку та освіті своїх громадян, що забезпечує як економічний розвиток, так і оздоровлення населення, зміцнення гуманістичних і демократичних починань.

Процес формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій має системний характер і спирається на закономірності, певні принципи та вимоги. Зазначимо, що закономірності – це прояв законів, що відбиває емпірично встановлені залежності (Данильян, Дзьобань, 2019³⁹⁶). Закономірність – це об'єктивно існуючий, повторюваний, суттєвий зв'язок явищ у будь-якій сфері суспільного життя чи етапів будь-якого процесу. Звертаючись до педагогічних закономірностей, слід пам'ятати їх еластичність. Дана властивість визначається тим, що дія одних педагогічних закономірностей здійснюється на тлі інших, які можуть суттєво впливати на результати проектування процесу.

Багато педагогічних закономірностей настільки багатогранні, що з них виходить не один, а кілька принципів. Спроби систематичного опису дидактичних закономірностей робилися неодноразово.

У контексті нашого дослідження важливими є атрибутивні закономірності, закономірності обумовленості та ефективності. Так, атрибутивні закономірності розкривають сутнісні особливості досліджуваного феномену. Їх знання дає змогу грамотно вибудувати взаємодію з об'єктом і передбачати результати його функціонування.

Закономірності обумовленості розкривають свого роду причинно-наслідкові зв'язки процесу педагогічного проектування з чинниками, які безпосередньо впливають на нього, об'єктивно існуючими й необхідними. Ці фактори визначають саму можливість проєктувальної діяльності, зміст і результат.

Закономірності ефективності пов'язані з процесом удосконалення педагогічного проєктування, отримання максимально можливого результату при зниженні витрат, тобто визначають фактори, які впливають на його ефективність. Педагогічний проєкт освітньої системи можна вважати ефективним, якщо його здійснення не вимагало додаткових ресурсів, в результаті створено працездатний проєкт, є потенційні можливості для зниження витрат з його експлуатації без шкоди якості роботи (економією часу, ресурсів, підвищенням рівня вирішення проблеми).

³⁹⁶ Данильян, О. Г., Дзьобань, О. П. (2019). *Методологія наукових досліджень* : підручник. Харків : Право, 368.

Серед загальнопедагогічних і специфічних принципів можна назвати такі: зв'язок теорії з практикою, змагальність (агоністику), мобільність, безперервну професійну освіту. Вони визначають зміст, методи, організацію навчання та способи аналізу його результатів.

Так, наприклад, реалізація принципу зв'язку навчання з життям або поєднання навчання з продуктивною працею, теорією та практикою (Професійна педагогіка, 2020³⁹⁷), сприяє формуванню світогляду студентів, підвищує значущість навчальної діяльності в генезі їх наукової педагогічної свідомості, надає їй осмисленого характеру і тим самим мобілізує вольові зусилля для навчання. Цей принцип сприяє конкретизації професійних знань і формуванню умінь застосовувати їх на практиці.

Принцип теорії та практики у формуванні конкурентоспроможності реалізується через використання всього різноманіття форм отримання інформації та будується на застосуванні різних освітніх технологій, у тому числі ділових і ситуаційних ігор, обговоренні конкретних бізнес-ситуацій, «мозкового штурму», вирішенні реальних практичних завдань, пов'язаних із діяльністю соціальної організації. Здійснення цього принципу залежить від дотримання низки умов:

- формування теоретичних знань має бути, за можливістю, випереджаючим, і глибина їх засвоєння повинна перевірятися на практичних заняттях;

- у будь-якому трудовому процесі необхідно синтезувати знання та вміння з різних галузей науки;

- інтеграцію змісту навчання слід здійснювати у двох напрямках: вертикально – як поєднання професійних знань та умінь у межах одного предмета – та горизонтально – у вигляді взаємозв'язку знань і умінь із різних предметів (Професійна педагогіка, 2020³⁹⁸).

Реалізація принципу зв'язку навчання з життям передбачає, що початкові методи й форми дають можливість студентам набувати знання не лише зі слів викладача та книг, а й з особистої практики. Найбільшу цінність для навчання має така праця, яка виконується не механічно, а свідомо, органічно поєднується з теорією, допомагаючи осмислити процес і результат праці. Зв'язок навчання й праці, теорії й

³⁹⁷Професійна педагогіка (2020) : Підручник / Авт. : О. В. Грабовський, Л. В. Коломієць, О. С. Савельєва, А. В. Семенова, В. Ф. Яні; за заг. ред. А. В. Семенової. Одеса : Бондаренко М. О., 575.

³⁹⁸Професійна педагогіка (2020) : Підручник / Авт. : О. В. Грабовський, Л. В. Коломієць, О. С. Савельєва, А. В. Семенова, В. Ф. Яні; за заг. ред. А. В. Семенової. Одеса : Бондаренко М. О., 575.

практики – процес двосторонній. У професійній освіті навчальна та трудова діяльності органічно взаємопов'язані. Тому важливо, щоб викладання всіх навчальних предметів було спрямоване на підготовку та свідоме залучення студентів до професійної діяльності.

Принцип змагальності (агоністики) виявляється у тому, що кожен студент прагне досягнути максимально можливого результату. Під час практичних занять у соціальній установі студенти на реальних прикладах дізнаються, як конкурують між собою їхні колеги, а також заклади освіти й інші соціальні інститути – з аналогічними організаціями та установами.

Відповідно до принципу змагальності, формування конкурентоспроможності відбувається з двох позицій. З одного боку, студенти бачать прояв зовнішньої конкуренції у боротьбі за замовлення, з іншого – починають конкурувати між собою, прагнучи перевершити своїх однокурсників. Таким чином, у них формується як індивідуальний, так і корпоративний типи конкурентоспроможності. Тому змагання чи конкуренція є потужними та дієвими чинниками в процесі формування конкурентоспроможності фахівців соціономічних професій.

Коли люди змагаються між собою, коефіцієнт корисної дії підвищується в рази і студенти починають набагато швидше вчитися, приймати правильні рішення. Через це у соціальній установі цікаво працювати, тут постійно відбувається щось нове. Так студенти здобувають необхідний досвід, а соціальні організації – просування за рахунок енергії молоді. Це дуже важливо, оскільки установи соціальної сфери знаходяться у зоні значної невизначеності, що є однією з ключових умов формування готовності майбутніх працівників до конкуренції у реальних умовах.

Особливо важливим, на нашу думку, є позитивне суперництво, тому що успіхи іншого при правильному трактуванні «підстібають» і змушують рухатися далі. Так, наприклад, у спорті завжди є спаринг-партнер (спеціально підібраний суперник для тренувальних змагань). Як правило, у спаринг-партнери беруть найсильніших. Спортсмен повинен бачити, що хтось поруч кращий і готовий прагнути кращого результату. Без дотримання цього принципу у конкуренції студент не бачить чіткої мети. Коли він має приклад, то простіше і зрозуміліше рухатися до досягнення поставленої мети. Так само і викладач у світі,

що стрімко розвивається, повинен навчити студента швидко пристосовуватися до постійно мінливих і невизначених умов.

При цьому на кожному етапі формування конкурентоспроможності педагогу та фахівцю соціономічних професій важливо зберегти «команду» в цілісності: чим довше спільно діють одні й ті самі люди, тим ефективніше вони починають взаємодіяти між собою. Тому мають бути визначені розумні межі агоністики для того, щоб взаємодія не переросла у перманентний конфлікт.

Принцип професійної мобільності передбачає розвиток здатності швидко освоювати технічні засоби, технологічні процеси й нові спеціальності на основі потреби постійно займатися своєю освітою та підвищувати кваліфікацію. Мобільність, творчий характер праці залежить від широти кругозору, осмислення й вирішення тих проблем, з якими людина стикається у своїй практиці, а також від бачення та розуміння перспектив розвитку соціальної сфери. В результаті впровадження цього принципу у студентів значно зростають можливості реалізувати індивідуальний освітній маршрут, що значно підвищує конкурентоспроможність (Головенкін, 2019³⁹⁹). Крім того, підвищення особистісної значущості освіти є базою професійної мобільності випускника. Здійснення принципу професійної мобільності залежить від дотримання таких умов:

- освоєння нових програм, технологій, методів роботи для соціальної установи;
- виховання потреби постійно підвищувати свій освітній рівень, кваліфікацію та особистісну значущість освіти;
- заохочення творчого характеру праці.

Принцип безперервності активно впливає на процес формування конкурентоспроможності та розуміється, як фундаментальний принцип розвитку освіти особистості протягом усього життя, досягнення людиною відповідно до її інтересів, потреб і здібностей вершини професійної майстерності у різних видах діяльності. Означений принцип передбачає таку побудову практичного навчання студентів, яка здійснюється через послідовність навчальних завдань, що поступово ускладнюються, наступність різних видів практик у структурі практичного навчання майбутніх фахівців соціономічних

³⁹⁹ Педагогіка вищої школи (2019) : підручник / В. П. Головенкін ; КПІ ім. Ігоря Сікорського. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 290.

професій. Здійснення цього принципу залежить від дотримання таких умов:

- формування потреби та здібностей до безперервного навчання;
- досягнення професійної майстерності у виконанні професійних завдань;
- розвиток уміння розв'язувати складні практичні завдання, зумовлені міжпредметними зв'язками.

У ході вивчення означеної проблематики, доцільно охарактеризувати ознаки конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій, скомпонованих у дві складові, а саме:

- інваріантну (наявність професійних ціннісних орієнтацій, рівень професійної компетентності, високий ступінь адаптивності та самостійності в соціумі, готовність відповідати вимогам ринку праці тощо);
- варіативну (здатність до саморозвитку, спрямованість на професійну самореалізацію та успішність, позитивний імідж, професійна рефлексія, професійна творчість тощо).

При цьому інваріантна складова є фактичним результатом вищої професійної освіти, показником якості підготовки фахівця, тоді як потенціал формування конкурентоспроможності, його педагогічні можливості закладені в його варіативній складовій. Такий аспект дає змогу уникнути труднощів у глобальній перебудові навчального процесу у ЗВО, що здійснюється у педагогічній теорії та практиці формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій. Варіантом рішення стає особлива увага до варіативної складової конкурентоспроможності майбутнього фахівця соціономічних професій, а саме: звернення до процесів самості – самоосвіта, самодіагностика, саморозвиток. Звідси засобом вирішення проблеми є професійне самопроєктування майбутніх фахівців соціономічних професій.

**Професійне
самопроєктування як засіб
формування професійної
конкурентоспроможності
майбутніх фахівців
соціономічних професій**

Звернення до професійного самопроєктування обумовлено необхідністю формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій у закладах передвищої і вищої освіти на основі самоосвітньої діяльності студента. Вибір професійного самопроєктування у якості засобу обумовлений сформованими у

студентському віці необхідними передумовами для його здійснення: здатністю здійснювати рефлексію, самоаналіз професійно значущих якостей, усвідомлювати себе одночасно суб'єктом і об'єктом професійного становлення. Оскільки і конкурентоспроможність, і самопроектування мають діяльнішу природу, то професійне самопроектування дає можливість у процесі підготовки в ЗВО одночасно вирішувати кілька завдань: розвивати професійну позицію, вибудовувати професійну перспективу, спиратися на самоаналіз у процесі планування професійної діяльності.

Відповідно до цих позицій ми виявили детермінанти професійного самопроектування як засобу формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій у ЗВО: розвиток в умовах модернізації сучасної вищої освіти як провідного фактора подолання кризи цивілізації, соціального та економічного прогресу на загальносвітовому рівні; інтеграція фундаментального, гуманітарного, спеціального знання, що забезпечує всебічне бачення майбутнім фахівцем соціономічних професій своєї професійної діяльності у сучасних умовах розвитку суспільства; затребуваність самопроектування як частини професійного становлення та засобу конкурентоспроможності майбутнього фахівця; необхідність обґрунтування інноваційних підходів до організації професійної підготовки майбутніх фахівців із соціальної роботи, соціальних педагогів, менеджерів, розробки інноваційного навчання.

Потенціал професійного самопроектування пов'язаний із подоланням розриву між змістом навчальної та професійної діяльності через конструювання професійної поведінки майбутнього фахівця соціономічних професій у ЗВО з позиції встановлення когнітивних зв'язків, що посилює тимчасову інтеграцію між рішеннями, прийнятими в даний час, виборами, зробленими у минулому, та можливостями, які створює майбутнє.

У нашому дослідженні професійне самопроектування ми розуміємо, як процес осмислення та прогнозування найближчої та перспективної мети професійно-особистісного розвитку, заснований на процесах самопізнання, самоаналізу, самовиховання, самонавчання.

При конструюванні професійного самопроектування як засобу формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій у ЗВО нами враховувалися його особливості, а саме: розуміння даного процесу як індивідуального, особистісно

орієнтованого й творчого, прийняття інструментом самопроєктування зразка самопроєкту, включеність його етапів у логіку професійної підготовки майбутніх фахівців із соціальної роботи, соціальних педагогів, менеджерів.

В основі реалізації етапів професійного самопроєктування покладено дві групи завдань, спрямованих на виконання послідовності проєктних дій: 1) завдання акцентуації навчально-професійної діяльності на основі здібностей і якостей майбутніх фахівців соціономічних професій; 2) завдання самопроєктування розвитку здібностей і якостей особистості майбутніх фахівців. Вирішення поставлених завдань передбачає: на першому рівні акцентування уваги педагогів і студентів на підвищенні якості професійної підготовки (інваріанту); на другому рівні введення у професійну підготовку додаткових елементів змісту, що мають безпосереднє відношення до формування умінь з професійного самопроєктування (елективні курси, спецкурси, формування й розвиток виховного простору через активізацію формування тренінгових груп).

Визначення системи завдань і можливостей включення до змісту професійної підготовки варіативності дало змогу виділити етапи професійного самопроєктування (рис. 1), які ми розглядаємо як ієрархічно підпорядковані. Студент не може перейти на наступний етап, не засвоївши знання та не сформувавши відповідних умінь і навичок на попередніх.

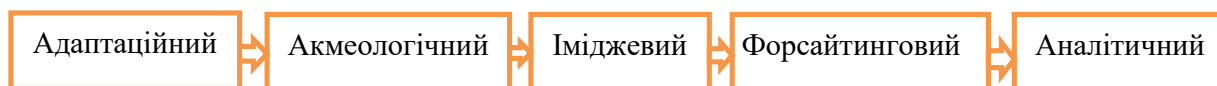

Рис. 1. Етапи професійного самопроєктування фахівців соціономічних професій

Першим етапом професійного самопроєктування ми виділяємо адаптаційний, що спрямований на актуалізацію оволодіння професійними компетенціями, розвиток професійних установок, залучення до навчально-професійного середовища, термінологічну включеність до пізнання конкурентоспроможності особистості; оволодіння теорією тайм-менеджменту у процесі вивчення дисципліни «Тайм-менеджмент».

На другому етапі – акмеологічному – формується уявлення про сутність, значущість та функції «конкуренції» та

«конкурентоспроможності», а також пізнавального відношення студентів до майбутньої професійної діяльності як особливої особистісної та соціальної потреби у професійно-особистісному зростанні. Окрім цього, вибудовуються пріоритети самовизначення, кар'єроорієнтованості, самооцінки, самоконтролю, самопрезентації, розкривається вектор формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій у вигляді акмеологічної технології.

Третій етап управління самопроектуванням майбутніх фахівців із соціальної роботи, менеджерів – іміджевий – обґрунтовується нами, як етап включення до активного пошуку власного професійного іміджу, включення наявних навчально-професійних умінь у контекст квазіпрофесійної діяльності. На цьому етапі основними формами навчання виступають лекційні та семінарські заняття, а інноваційними методами – проблемний виклад, аналіз конкретних ситуацій, дискусії, «круглий стіл», мозковий штурм, рефлексивні семінари, тренінги, майстер-класи. Формами контролю можуть бути міні-тести, термінологічні диктанти, питання для роздумів, коментування й аналіз різних точок зору.

Четвертий етап – форсайтінговий, реалізується на основі раніше сформованих професійних цілей, спрямований на визначення шляхів їх досягнення, уточнення варіативності професійно-творчого саморозвитку й розвитку професійної кар'єри, формулювання та часткову реалізацію проєктивних цілей та перспективи. Залучення до процесу форсайту широких мас громадськості, представників науки й освіти дає змогу вибудувати найбільш об'єктивну картину, яка відповідає інтересам усіх груп, залучених до процесів взаємодії в системі освіти з формування конкурентоспроможності фахівців соціономічних професій. Більше того, проведення форсайту дозволяє зацікавити всі структури, що беруть участь у досягненні цілей, розглянути нові перспективні можливості й почати їх освоювати.

П'ятий етап – аналітичний – спрямований на аналіз та корекцію професійного самопроектування; орієнтує на зв'язок етапів професійного самопроектування та етапів формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій. На цьому етапі активно формується актуальний соціальний досвід – це фіксація досягнень, проблем, труднощів, процесів, явищ і подій соціальної практики, які мають на неї значний вплив або навіть задають перебіг її розвитку.

Досвід – це і фіксовані форми досвіду (те, що людина засвоїла в минулому), і оперативні форми (те, що відбувається в досвіді цієї людини в теперішньому), і потенційні форми (те, що з'явиться, як новоутворення в найближчому чи віддаленому майбутньому) (Михальчук, Івашкевич, 2004⁴⁰⁰). На аналітичному етапі відбувається поєднання вітагенного досвіду (фіксовані форми досвіду, опора на початковий життєвий досвід особистості, пов'язаний із конкуренцією), досвіду реальної професійної діяльності в соціальній установі та актуального соціального досвіду (все це оперативні форми досвіду; знання, отримані у процесі навчання у закладах передвищої і вищої освіти – це потенційні форми досвіду).

Окрім цього, на аналітичному етапі відбувається оцінка конкурентоспроможності, як особливо значущої якості особистості та усвідомлення важливості отримання цієї якості для особистості у закладах передвищої і вищої освіти. Рефлексивно-оцінний етап пов'язаний із дискусіями, груповим обговоренням, підготовкою есе на тему «Які форми співпраці соціальної сфери та освіти, на Ваш погляд, найефективніші?». Також цікавими для студентів є методи евристичної бесіди та групової рефлексії.

Так, використовуючи метод евристичної бесіди, слід домогтися від студентів відповіді на такі питання: «У чому полягає різниця між конкурентоспроможним фахівцем і конкурентоспроможною особистістю?», «Чому конкурентоспроможний фахівець в одній галузі не завжди виявляється конкурентоспроможним в іншій?». Важливо пояснити майбутнім фахівцям соціономічних професій, що конкурентоспроможний фахівець – це не просто фахівець, який витримав конкуренцію. В першу чергу, це фахівець, який постійно прагне високоефективної праці і лише за рахунок цього витримує конкуренцію і досягає поставленої мети.

За підсумками виконаної роботи проводиться конференція, і кожен член групи захищає звіт про свою діяльність у соціальній установі. При цьому педагог, представник соціальної установи (фахівець) та інші члени групи активно ставлять запитання. Ця процедура дає змогу побачити, що змінилося у студентах після роботи на реальному робочому місці, чи сформувалося відношення до конкурентоспроможності, як до цінності для особистості. Аналітичний етап виконує функцію зворотного зв'язку і дозволяє коригувати процес формування конкурентоспроможності майбутніх

⁴⁰⁰ Михальчук, Н. О., Івашкевич, Е. З. (2004). Психологія інтелекту. Методичний посібник для студентів Вузу. Рівне: РДГУ, Міжнародний університет РЕГІ імені академіка Степана Дем'янчука, 52.

фахівців соціономічних професій з урахуванням аналізу одержаної інформації.

Коли студенти проходять всі етапи та захищають звіти за підсумками участі на практичних заняттях, виникає зворотний зв'язок, який допомагає студенту зрозуміти, в чому ж втілюється набута якість – конкурентоспроможність – наскільки вона цінна та актуальна для нього. Таким чином, розмірковуючи про набутий досвід, майбутні фахівці соціономічних професій використовують його. Так вони розуміють та визначають те, що для них важливо, а що ні. Те саме відбувається в процесі командного обговорення. Студенти, які відзначилися, можуть отримувати винагороду за свою діяльність і за використання досвіду практичної діяльності. Хтось із них може бути запрошений на роботу до соціальної установи як штатний працівник.

На кожному з етапів професійного самопроекткування можна застосовувати форми й методи педагогічної діяльності відповідно до обраної методології, що передбачає системний, аксіолого-дименсійний і фасилітативний підходи та відповідні принципи.

Взаємодія викладачів і студентів призводить до того, що у них формується корпоративний тип конкурентоспроможності внаслідок того, що їм доводиться спільно вирішувати поставлені завдання, знаходити шляхи їх вирішення, обговорювати, приймати рішення, спільно рефлексувати з іншими учасниками навчального процесу тощо.

Формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій, у нашому розумінні, є відкритою динамічною системою, тому осмислення її сутності, будови, функціонування та розвитку можливе лише з позицій системного підходу. До принципів системного підходу в нашому дослідженні відносимо принцип оптимізації, цілісності (холізму), відкритості.

Вибір аксіолого-дименсійного підходу пов'язаний із необхідністю у процесі формування конкурентоспроможності спиратися на цінності професійної діяльності та її дименсії. Дименсійний підхід був розроблений Г. Юклом і переважно застосовувався у психології й менеджменті. Так, Г. Юкл запропонував за одиницю аналізу управлінської діяльності прийняти «вимір менеджерської поведінки» (дименсій) (Yukl, Falbe, 1990⁴⁰¹). Принципами аксіолого-дименсійного

⁴⁰¹ Yukl G., Falbe C. M. (1990). Influence tactics in upward, downward, and lateral influence attempts. *Journal of Applied Psychology*, (75), 132–140.

підходу виступають принцип ціннісного орієнтування та ціннісної діяльності, гуманно-особистісної спрямованості.

Фасилітативний підхід виступає найбільш оптимальним при зверненні до особистості майбутнього фахівця, оскільки враховує свідомість, активність, суб'єктивність, відношення до справи, цілеспрямованість, мотивованість майбутніх фахівців соціономічних професій як суб'єктів педагогічної діяльності. Фасилітативний підхід реалізується на принципах особистісного цілепокладання, активізації, синергії, взаємозалежності та автономності.

Так, на адаптаційному етапі професійного самопроєктування до групи системноутворюючих методів ми відносимо тайм-менеджмент, який дав змогу студентам розвивати вміння зосереджуватися на цілях, прагнути до саморозвитку, самоконтролю й самомотивації; абстрагуватися від непотрібної інформації тощо. Для забезпечення розвитку дименсій конкурентоспроможності цього етапу (мотивація навчально-професійної діяльності, готовність до самоосвіти, наявність навичок професійної адаптації) доцільно, на нашу думку, використовувати технологію евристики у професійній діяльності. Проєктивним виходом використання цієї технології може слугувати конкурс соціальних проєктів. Фасилітативною методикою етапу є коучинг, де коучами можуть бути, як викладачі ЗВО, так і соціальні партнери, випускники. Всього було реалізовано близько десяти коуч-сесій за такими напрямками: кар'єрний коучинг, бізнес-коучинг, коучинг особистої ефективності, лайф-коучинг тощо.

Науково-методичне забезпечення акмеологічного етапу професійного самопроєктування представлено на системному рівні діагностуючим семінаром-тренінгом. В якості аксіолого-дименсійної методики нами реалізовувалася цільова навчальна програма «Механізми професійно-особистісного зростання майбутніх фахівців соціономічних професій». Фасилітативна методика полягала у пролонгації професійної активності з позиції вибору професійного ідеалу, через організацію виховної роботи в аспекті реалізації ділової гри «Лідер». Також нами був проведений тренінг «Ефективний МЕНеджер», що співвідноситься як з «мен» – людина, так і з «Мен» – острів у Великій Британії, символом якого виступає Тріскеліон (стабільність), що пов'язано з формуванням професійних цінностей фахівців соціономічних професій, сталої професійної мотивації, самоконтролю тощо.

На іміджевому етапі професійного самопроєктування доволі дієвим є тренінг «Самопрезентація». До групи аксіолого-дименсійних

методик ми віднесли цільові теми з навчальних курсів «Іміджологія», «Професійна комунікація»: «Комунікативна компетентність майбутнього фахівця соціальної сфери», «Імідж – запорука успіху майбутнього менеджера / фахівця соціальної сфери», «Ефективна поведінка молодого фахівця на ринку праці» тощо. При вивченні означених тем особливу увагу ми приділяли «діалогічним ситуаціям», що сприяло розвитку інтелекту, забезпечувало особистісно значиму діяльність студентів, партнерство у взаємодії. Фасилітативними методами були консультації з іміджмейкерами, організація зустрічей з топ-менеджерами м. Тернополя та реалізація «Імідж-кейсу», який містив набір методичних індивідуальних характеристик за напрямками створення та регулювання професійного іміджу.

На форсайтинговому етапі в аспекті системного підходу були реалізовані методики «Паспорт професійної кар'єри» і «Піраміда пріоритетів». Методиками аксіолого-дименсійного підходу на форсайтинговому етапі були реалізація цільових тренінгових програм «Технологія професійного самопроектування», «Проективна науково-пізнавальна діяльність».

Аналітичний етап реалізовувався на основі методик «знаємо»–«хочемо дізнатися»–«дізналися» й «Шість капелюхів мислення», які сприяли формуванню критичного мислення студентів. При цьому сукупна реалізація методик на етапах професійного самопроектування, як засобу формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціально-цінних професій у ЗВО, сприяє підвищенню рівня професійно-цінних орієнтацій, комунікативності, професійної спрямованості та рефлексії, розвитку соціально-професійної мобільності та позитивного іміджу, професійної творчості.

Отже, говорячи про конкурентоспроможну особистість, як суб'єкта навчально-професійної діяльності, необхідно наголосити про важливість формування системи стійких особистісних якостей, які створюють можливість успішного виконання професійної діяльності (професійної спрямованості особистості, адекватної самооцінки, системи цілепокладання, ціннісних орієнтацій, емоційної стійкості та експресивності); розвиток особистісно-професійних здібностей, умінь визначати пріоритети, вибудовувати «здорові» взаємостосунки в колективі.

Педагогічний процес оптимально, на нашу думку, розглядати через виділення організаційно-педагогічних умов, які ми розуміємо як сукупність об'єктивних можливостей, змісту, форм, методів,

педагогічних прийомів і матеріально-просторового середовища, спрямованих на вирішення поставлених завдань. Так, нами визначено такі організаційно-педагогічні умови формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій.

Першою умовою ми визначили «орієнтацію на паритети професійного самопроєктування майбутніх фахівців соціономічних професій». В управлінні професійного самопроєктування майбутніх менеджерів для забезпечення цілісності процесу слід орієнтуватися на такі паритети: цілепокладання, як співвідношення соціальних та індивідуальних цілей; самостійний розвиток особистості студента й педагогічну фасилітацію; навчально-професійну активність і рефлексію студентів; навчальну й позанавчальну діяльність; критерії оцінки ефективності професійного самопроєктування.

Друга умова – «включення професійної спільноти у формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій» передбачає, по-перше, залучення до співпраці випускників, соціальних партнерів, роботодавців, педагогів закладів передвищої і вищої освіти, студентів з метою переходу на нові рівні квазіпрофесійної діяльності. По-друге, формування корпоративного співробітництва, зміцнення та розвиток професійних і гуманітарних контактів; побудову освітнього процесу з використанням принципу практичної орієнтованості. По-третє, проблематизацію тематики наукових досліджень та самостійної роботи студентів, їхньої націленості на вирішення реальних протиріч професійно орієнтованої практики; акумулювання суспільної інформації про стан професійної сфери; координацію організаційних зусиль.

Третьою організаційно-педагогічною умовою ми визначили «використання ресурсів самоосвітньої діяльності студентів». Її виокремлення обумовлено необхідністю створення комфортного середовища самоосвіти майбутніх фахівців із соціальної роботи, менеджерів, оскільки практичну складову ми врахували в другій умові, тут реалізується теоретико-методична складова формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій. Самоосвітня діяльність є для людини дієвим засобом духовного саморозвитку, характеризується відкритістю, інтенцією на граничну свободу суб'єктної активності. Найважливішою ознакою самоосвітньої діяльності є її вибірковий характер, прагнення досягти успіху, що стає провідним мотивом самоосвітньої діяльності студента.

Можемо констатувати той факт, що реалізація етапів професійного самопроекування дає змогу:

– студентам – отримати більш розвинену практику застосування навчальної та наукової інформації у здійсненні професійної діяльності, опановуючи реальний професійний досвід, отримуючи можливість природного «входження» у професію на основі високої конкурентоспроможності;

– роботодавцям – орієнтуватися на перспективу отримання співробітника, здатного до оптимальної професійної адаптації, кар'єроорієнтованого, що прагне до постійного саморозвитку та розвитку тієї галузі діяльності, в якій він зайнятий;

– закладам передвищої і вищої освіти – розвивати соціокультурний простір, відповідати вимогам модернізаційних процесів.

Отримані результати дозволяють зробити такі висновки. По-перше, змагальність нині охоплює всі сторони життя, всі елементи процесу праці та життєдіяльності людини. Це спостереження підтверджує загальносоціальний характер конкуренції. Однак, як підтвердило проведене нами дослідження, найчастіше конкуренція зустрічається, як і раніше, у професійній сфері. По-друге, у сучасних ринкових умовах конкуренція – це об'єктивна реальність, а формування конкурентоспроможності особистості – нагальна потреба часу.

По-третє, конкуренція є природною формою взаємовідносин для людей. Їм спочатку властиве прагнення суперництва, інакше у них би не виникало потреби виявляти свої таланти і реалізувати власні можливості. У процесі особистісного розвитку виникає безліч стимулів, які спонукають до конкурентної боротьби з метою перевершити інших. По-четверте, пріоритетом професійної освіти XXI століття має стати формування особистісної та корпоративної конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій.

З великою ймовірністю можна прогнозувати, що наукові знання в галузі конкурентології в найближчі роки активно накопичуватимуться і практично застосовуватимуться для підвищення ефективності конкурентної діяльності фахівця, а суміжні науки, насамперед педагогіка й психологія, отримають новий імпульс у своєму розвитку.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Національний університет «Одеська Політехніка».

Гончаренко Олена Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи і менеджменту соціокультурної діяльності, Сумський державний педагогічний університет імені А. М. Макаренка.

Іонова Ірина Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи і менеджменту соціокультурної діяльності, Сумський державний педагогічний університет імені А. М. Макаренка.

Калаур Світлана Миколаївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Костіна Валентина Вікторівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди.

Лещук Галина Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Олексюк Наталія Степанівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Олійник Галина Михайлівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Петришин Людмила Йосипівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Сорока Ольга Вікторівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Степаненко Вікторія Іванівна – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи, Волинський національний університет імені Лесі Українки.

Щербина Костянтин Євгенович – аспірант 2-го року навчання, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНА РОБОТА І СОЦІАЛЬНА ОСВІТА В УМОВАХ
СЬОГОДЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Колективна монографія

Видано в авторській редакції

Підписано до друку 26.09.2023.
Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний 80 г/м². Друк електрографічний.
Умов.-друк. арк. 16,74. Обл.-вид. арк. 16,25
Тираж 300 примірників. Замовлення № 09/23/6-1.

Видавець та виготувач:

ФОП Осадца Ю.В
м. Тернопіль, вул. 15 Квітня, 2Д/10
тел. (097) 988-53-23

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.*